

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

**ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ
У ВИХОВАНЦІВ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ**

Монографія

Харків
«Друкарня Мадрид»
2015

УДК 74.200.56
ББК 316.6
Ф 79

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання
НАПН України (протокол № 5 від 25.05.2015 р.)*

Авторський колектив:

*Канішевська Л. В., д. п. н., проф. – (розділ I);
Свириденко С. О., к. п. н., с. н. с. – (розділ II);
Кузьменко Л. В., к. п. н., с. н. с. – (розділ III);
Бернацька О. Б., н. с. – (розділ IV);
Карпушевська Л. Р., к. п. н., н. с. – (розділ V);
Гртчина А. І., м. н. с. – (розділ VI);
Лящук О. С., м. н. с. – (розділ VII).*

Рецензенти:

*Федорченко Т. Є. – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник лабораторії превентивного виховання Інституту проблем виховання НАПН України;
Паламарчук Л. Б. – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії та історії педагогіки Гуманітарного інституту Київського університету імені Б. Д. Грінченка*

Ф 79 **Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу** : монографія / Канішевська Л. В., Свириденко С. О., Кузьменко Л. В., Бернацька О. Б., Карпушевська Л. Р., Гртчина А. І., Лящук О. С. ; за заг. ред. Канішевської Л. В. – Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. – 222 с.
ISBN 978-617-7294-13-8

Монографію присвячено проблемі формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу. У роботі подається науково-методичне обґрунтування формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу. Розглянуто питання формування здорового способу життя; дбайливості, взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди як сімейних цінностей; формування у юнаків і дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.

**УДК 74.200.56
ББК 316.6**

ЗМІСТ

Розділ I. Науково-педагогічне обґрунтування формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу	6
1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми формування цінностей сімейного життя у вихованців інтернатних закладів.....	6
1.2. Специфіка формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.....	13
1.3. Характеристика педагогічних умов формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.....	23
1.4. Зміст та методика запровадження програми «Сімейні цінності» у позаурочну діяльність шкіл-інтернатів.....	32
Висновки.....	45
Література.....	47
Розділ II. Формування здорового способу життя старшокласників інтернатних закладів у просторі сімейних відносин	50
2.1. Теоретичні положення проблеми формування здорового способу життя старшокласників у просторі сімейних відносин.....	50
2.2. Стан сформованості здорового способу життя як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів.....	62
2.3. Технологічний підхід до формування здорового способу життя старшокласників як сімейної цінності.....	66
2.4. Підвищення компетентності педагогів щодо здорового способу життя як сімейної цінності.....	78
Висновки.....	83
Література.....	85
Розділ III. Формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності	85
3.1. Науково-методичні засади формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.....	85

3.2. Стан сформованості у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.....	96
3.3. Експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.....	109
Висновки.....	119
Література.....	121
Розділ IV. Формування у старшокласників інтернатних закладів взаємоповаги як сімейної цінності	123
4.1. Поняття про взаємоповагу як сімейну цінність.....	123
4.2. Стан сформованості взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів.....	125
4.3. Реалізація психолого-педагогічних умов формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів	139
Висновки.....	144
Література.....	146
Розділ V. Формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї	148
5.1. Сутність і зміст формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.....	148
5.2. Стан сформованості у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.....	157
5.3. Педагогічні умови формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.....	168
Висновки.....	187
Література	187
Розділ VI. Формування у юнаків інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї	190
6.1. Теоретичні засади формування у юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї.....	190

6.2. Стан сформованості у юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї.....	196
6.3. Педагогічні умови формування у юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї.....	202
Висновки.....	207
Література.....	208
Розділ VII. Формування у старшокласників інтернатних закладів злагоди як сімейної цінності	209
7.1. Формування у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів злагоди як сімейної цінності як педагогічна проблема	209
7.2. Стан сформованості у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів злагоди як сімейної цінності.....	213
7.3. Педагогічні умови формування у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів злагоди як сімейної цінності.....	216
Висновки.....	219
Література.....	219

Розділ І.

Науково-педагогічне обґрунтування формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу

1.1. Теоретичні основи дослідження проблеми формування цінностей сімейного життя у вихованців інтернатних закладів

Актуальність дослідження обраної теми обумовлена значними змінами в різних формах життєдіяльності людини, які істотним чином стосуються й сфери сімейних відносин, цінностей сімейного життя.

Аналітичні матеріали Щорічної державної доповіді Президентів України, Верховній Раді та Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики «Становище сімей в Україні» (за підсумками 2000–2013 років) дають підстави констатувати, що за останні роки соціально-економічне становище сім'ї в Україні значно погіршилося. Це призвело до посилення цілої низки негативних явищ: низької народжуваності, збільшення випадків насильства в сім'ї, недостатнього рівня виконання батьківських обов'язків, що, відповідно, призводить до збільшення кількості розлучень, неповних сімей, позашлюбної народжуваності, масового поширення соціального сирітства.

У цьому контексті актуальності набуває проблема формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів, оскільки в інтернатних закладах виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, діти з проблемних і матеріально незабезпечених сімей, які потребують особливої уваги з боку суспільства. Більшість вихованців шкіл-інтернатів позбавлені найважливішого інституту соціалізації – сім'ї, або цей досвід має негативний асоціальний характер.

Найважливішими завданнями виховання учнів шкіл-інтернатів є: створення умов, які б забезпечили їм повноцінну участь у всіх сферах соціальних відносин; формування соціальних умінь; допомога в

особистісному та професійному самовизначенні; підготовка вихованців до самостійного суспільного життя, формування цінностей сімейного життя.

Аналіз наукової літератури, освітньої практики свідчить, що проблема формування цінностей сімейного життя має багатоаспектний характер – філософський, соціологічний, психологічний, педагогічний.

Філософський аспект проблеми цінностей сімейного життя знайшов відображення у працях Г. Гегеля, А. Камю, І. Канта, К. Ясперса, В. Біблера, А. Здравомислова, І. Ільїна, М. Кагана, В. Тугарінова, Г. Філонова та інших.

Психологічні підходи до формування цінностей сімейного життя розглядаються в роботах І. Беха, О. Бодальова, Л. Виготського, О. Леонтьєва, В. Мухіної, В. Слободчикова, Д. Фельдштейна та інших.

Педагогічний аспект формування цінностей сімейного життя відображено у працях Ю. Азарова, С. Акутіної, Ш. Амонашвілі, А. Макаренка, В. Сухомлинського, Н. Щуркової та інших.

Комплекс проблем, пов'язаних із підготовкою молоді до сімейного життя, вивчається у дослідженнях Т. Алексеєнко, О. Докукіної, О. Кікінеджи, В. Кравця, Т. Кравченко, Л. Повалій, В. Постового, О. Хромової та інших учених.

Питання підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до сімейного життя розкривається у дослідженнях І. Дубровіної, О. Зрітневої, Г. Плясової, А. Прихожан, Н. Толстих, Р. Уленгової, Г. Хархан та інших.

Результати аналізу практики виховної роботи в закладах інтернатного типу підтверджують, що проблемі формування цінностей сімейного життя не приділяється належної уваги, оскільки відсутня системність у роботі, переважають вербальні форми й методи виховання тощо. Отже, виникають суперечності між: об'єктивною потребою сучасного суспільства у формуванні цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу та недостатньою розробленістю теоретичних основ формування та розвитку цього феномену; суспільною значущістю проблеми формування цінностей

сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу та неефективною практичною організацією цього процесу.

Поняття цінностей пов'язане з поняттям «значущість» чого-небудь (предмета, явища, властивості) в житті і діяльності людей щодо їхніх потреб, інтересів, цілей для конкретної особистості, суспільства з погляду того, наскільки цей предмет, явище, властивість здатні задовольняти певну потребу. За визначенням тлумачного словника: «цінність – 1) позитивна чи негативна значущість об'єктів довкілля для людини, класу, групи, суспільства в цілому, що визначається не її властивостями самими по собі, а їхнім залученням у сферу людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин; критерій і способи оцінки цієї значущості виражаються в моральних принципах, нормах, ідеалах, настановленнях, цілях. Розрізняють матеріальні, суспільно-політичні та духовні цінності; позитивні і негативні цінності. Уявлення про цінності (добро, справедливість, норми моралі, прогрес, свобода тощо) є соціальними, національними і загальнолюдськими...»; 2) те, що має певну матеріальну та духовну вартість» [45, с. 179].

Виховання на основі цінностей – це провідний шлях формування особистості підлітка, його духовного світу. Цінності стають виховним фактором завдяки тому, що перетворюються на внутрішні спонуки (мотиви) поведінки особистості [6, с. 6].

Проблема цінностей сімейного життя представлена трьома основними підходами. У межах першого вона вивчається як частина ієрархії цінностей в контексті аналізу динаміки ціннісних світів сімей і розглядається в структурі суспільної свідомості (С. Дармодехін, В. Добриніна, Т. Кухтевич, Н. Лапін, Н. Марковська).

Другий підхід пов'язаний із дослідженням цінностей сімейного життя як структурних спонукальних компонентів поведінки людини. Відповідно до нього, цінності сімейного життя обумовлюють суб'єктивні дії, що, врешті-решт, детермінують соціальні зміни (Г. Воронін, А. Здравомислов, О. Красва, І. Суріна).

Представники третього підходу (В. Лісовський, М. Мацковський, В. Сисенко) розглядають сім'ю як універсальну цінність, декларують її особливий статус та ціннісне ставлення до неї [38, с. 4–5].

Цінності сімейного життя сучасного українського суспільства представлені: соціальними цінностями традиційної сім'ї (взаємодія на рівні подружжя, батьківства, спорідненості; побудована на основі любові, співучасті, розуміння тощо), яка має своїм результатом народження дітей, їх виховання і розвиток, задоволення потреб кожного члена родини (матеріальних, побутових, статевих, захисних та інших); індивідуальними цінностями сім'ї та суб'єктивними виборами особистісно прийнятних поведінкових конструктів, які мають різноманітні прояви, включаючи інноваційні.

Цінності сімейного життя, у широкому розумінні, є цінностями-нормами, виступають орієнтаційною основою й одночасно критерієм оцінювання дійсності та вибору відповідного вчинку і дії (І. Дементьєва, О. Дробницький, О. Дибіна, М. Нікітіна, Н. Розов) [38, с. 4].

На процес формування і розвитку системи цінностей сімейного життя впливають три основні фактори: історичні умови, в яких розвивалися і формувалися ціннісні уявлення про сім'ю та сімейні взаємини; культурно-ідеологічні аспекти життєдіяльності суспільства та сім'ї; економічні чинники, які в той чи інший спосіб впливають на ціннісну сферу родини [38, с. 82–85].

Цінності сімейного життя – це світоглядні уявлення та моральні настановлення, які засновані на традиційному розумінні інституту сім'ї, відносин людей в сім'ї, відповідальної шлюбної та сімейної поведінки індивіда, що забезпечують культурне та демографічне відтворення суспільства. Особливостями цінностей сімейного життя як особистісних якостей людини є те, що вони є соціальними за своєю природою, але індивідуальними за формами оволодіння та вираження; виконують функцію регуляторів поведінки, охоплюють усі сторони людського буття.

Ознаками сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів є особистісні ціннісні переваги щодо створення майбутньої сім'ї, що задають спрямованість та мотивованість їхнього життя, а також потреби, інтереси, за допомогою яких старшокласники оцінюють значущість сім'ї для окремої особистості та для суспільства загалом.

Сформованість цінностей сімейного життя є основою формування готовності старшокласників шкіл-інтернатів до сімейного життя та усвідомленого батьківства, їх інтеграції у сучасне суспільство.

Аналіз наукової літератури, врахування специфіки контингенту вихованців, особливостей організації життєдіяльності учнів інтернатних закладів дали змогу визначити такі цінності сімейного життя: здоровий спосіб життя, дбайливість, почуття взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди.

Доведено, що основними компонентами в структурі феномену «цінності сімейного життя» є когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Когнітивний компонент передбачає наявність знань про цінності сімейного життя (здоровий спосіб життя, дбайливість, почуття взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди); наявності переконань щодо необхідності орієнтації на почуття любові, поваги, взаємної моральної відповідальності; на офіційний шлюб; на народження та виховання дітей у шлюбі; на відповідальне виконання батьківської функції (материнства і батьківства).

Емоційно-ціннісний компонент охоплює емоції, цінності, потреби, мотиви діяльності, що спрямовані на пріоритет цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів, характеризується мотивацією до набуття цінностей сімейного життя: здорового способу життя, дбайливості, почуття взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди.

Поведінково-діяльнісний компонент визначається досвідом застосування знань і вмінь у поведінці, відбивається у виявленні вмінь виявляти взаємодопомогу, взаємоповагу, злагоду у взаємодії з іншими людьми;

дотримуватися здорового способу життя; виявленні дбайливості; здатності аналізувати та приймати рішення в життєвих ситуаціях, нести відповідальність за власні вчинки.

Відповідно до визначених компонентів обґрунтовано критерії сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів: знання про цінності сімейного життя (здоровий спосіб життя, дбайливість, почуття взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди); ціннісні орієнтації (поцінування цінностей сім'ї; мотивація до набуття цінностей сімейного життя: здорового способу життя, дбайливості, почуття взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди); вміння застосовувати наявні знання, ставлення і цінності у власній поведінці: (вміння виявляти взаємодопомогу, взаємоповагу, злагоду у взаємодії з іншими людьми; виявлення дбайливості, дотримання здорового способу життя; здатність аналізувати та приймати рішення в життєвих ситуаціях, нести відповідальність за власні вчинки).

В основу формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів було покладено аксіологічний, гуманістичний, діяльнісний підходи.

Використання аксіологічного підходу передбачало орієнтацію вихованців на пріоритет цінностей сімейного життя: почуття любові, поваги, взаємної моральної відповідальності; здоровий спосіб життя, дбайливість, почуття взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди; офіційний шлюб; народження та виховання дітей у шлюбі; відповідальне виконання батьківської функції (материнства і батьківства).

Реалізація гуманістичного підходу передбачала дотримання педагогами шкіл-інтернатів таких правил: ставитися до вихованця як до найвищої цінності, сприяти виявленню взаємної відкритості, відвертості; допомагати учню зрозуміти власну цінність через відчуття довіри, поваги, любові, розвиток у нього почуття власної гідності; виявляти турботу і любов до

дитини; відмовитися від моралізування, замінивши його спільним із вихованцем вирішенням складних життєвих проблем.

Використання діяльнісного підходу в процесі формування у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів цінностей сімейного життя передбачало виокремлення у цій проблемі двох аспектів. Перший пов'язаний із такою характеристикою діяльності, як предметність та «підштовхування» молодої людини до думки про необхідність розвитку особистісних якостей, потрібних для майбутнього сімейного життя. Другий аспект полягає у тому, що основна характеристика діяльності – суб'єктність, сутністю якої є зумовленість цієї діяльності, з одного боку, потребами, настановами, орієнтаціями, минулим досвідом самого діючого суб'єкта, а з іншого – системою суб'єкт-об'єктних відносин, що склалися під час спільної діяльності, тобто відносин між людьми, які взаємодіють [1, с. 39].

Діяльнісний підхід до формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів передбачає вирішення ряду взаємопов'язаних завдань. По-перше, сукупне формування основних особистісних потенціалів: гносеологічного (що вихованець знає), аксіологічного (що вихованець цінує) та праксеологічного (що вихованець уміє). По-друге, активне залучення до педагогічно організованої діяльності впливає на розвиток функціональних механізмів психіки (сприйняття, увага, мислення, пам'ять), сприяє вдосконаленню узагальнених типологічних властивостей людини (здібностей, характеру, темпераменту) та послідовно поповнює особистісний досвід (знання, вміння, навички, звички). І, нарешті, залучення старшокласників шкіл-інтернатів до соціально-культурної діяльності сприятливо впливає на інтелектуальну, емоційну та волюву сфери особистості [1, с. 41–42].

Формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності ґрунтується на таких принципах: гуманізації виховного процесу, який передбачає зосередження уваги вихователя на особистості вихованця як вищої цінності,

врахуванні його вікових та індивідуальних особливостей, спонуканні до самостійності, задоволенні базових потреб дитини (у розумінні, визнанні, прийнятті, справедливому ставленні до неї), стимулюванні в розвитку вихованця свідомого ставлення до власної поведінки, діяльності, життєвих виборів; особистісного орієнтування – формування спрямованості особистості, її ціннісних орієнтацій, життєвих планів, настановлень, домінуючих мотивів діяльності та поведінки; органічної єдності з навчальним процесом школи-інтернату, забезпечення єдності взаємодії та свідомості, потреб, емоцій та поведінки у процесі формування цінностей сімейного життя у старшокласників; послідовності, який полягає у формуванні цінностей сімейного життя у зазначеної категорії учнів, опору на знання, позитивні якості, норми поведінки; поінформованості – спирання на особистісну та суспільно значущу інформацію, достатнє різноманіття засобів, форм та методів, перетворення та використання інформації [46, с. 71]. життєвої смислової творчої самодіяльності, який передбачає становлення особистості вихованця як творця і проектувальника свого життя, який вміє приймати самостійні рішення, нести відповідальність за власні вчинки.

1.2. Специфіка формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів

Цей підрозділ присвячено питанням специфіки формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів, оскільки без урахування чинників, а саме: особливостей раннього юнацького віку; потенціалу позаурочної діяльності шкіл-інтернатів; особливостей організації життєдіяльності вихованців у школі-інтернаті – неможливо визначити дієвість тих чи інших педагогічних засобів, проектувати виховні стратегії, передбачувати їхню ефективність.

Розглянемо особливості раннього юнацького віку у контексті досліджуваної проблеми.

Юність – певний етап дозрівання та розвитку людини між дитинством та дорослістю. Період юності слід розглядати в динаміці, відповідно до інших вікових категорій. Хронологічні межі юності «розмиті» та визначаються в психології по-різному; найчастіше дослідники виокремлюють ранню юність, тобто старший шкільний вік (від 14 до 17 років) та пізню (від 18 до 25 років).

Віковий проміжок між 14–15 та 16–17 роками в останніх випадках визначається як період ранньої юності, у інших – як період отроцтва. Ранню юність вважають третім світом, що існує між дитинством та дорослістю. У цей час дитина опиняється на порозі реального дорослого життя [19, с. 78].

Юність – період життєвого самовизначення, оскільки найціннішим соціально-психологічним надбанням юності є відкриття власного внутрішнього світу, формування життєво важливих цінностей та встановлення стійких взаємовідносин з оточуючими, вироблення свідомого ставлення до самого себе.

Основним новоутворенням раннього юнацького віку є почуття дорослості. Дорослість виявляється в романтичних відносинах з однолітками іншої статі. Тут має місце не стільки факт симпатії, скільки форма відносин, що засвоєні від дорослих (побачення, розваги) [48, с. 35].

Для юнацтва характерні спрямованість у майбутнє, підвищена вимогливість до людей, потреба самовизначення, необхідність розібратися у собі та навколишньому світі. Серед мотивів діяльності головними є: почуття обов'язку та гідності, бурхливе напруження та нестриманість у виявленні почуттів, серед яких провідне місце посідає дружба, любов. У період ранньої юності активно формуються моральні ідеали, підвищується інтерес до моральних проблем, людських якостей, норм поведінки, взаємовідносин із представниками протилежної статі.

Аналізуючи особливості раннього юнацького віку, слід зазначити, що в цей період особливо вираженою є індивідуальна мінливість емоційної поведінки. Емоційні реакції та поведінка юнаків і дівчат не можуть бути пояснені лише гормональними зрушеннями, вони залежать також від

соціальних чинників та умов виховання, причому індивідуально-типологічні відмінності превалюють над віковими.

Психологічні труднощі дорослішання, суперечливість рівня домагань та образу «Я» нерідко призводять до того, що емоційна напруженість, яка є типовою для підлітка, захоплює й юнацькі роки. Хворобливі симптоми та тривоги, що виявляються в період юності, – часто не стільки реакція на специфічні труднощі самого віку, скільки виявлення відтермінованого ефекту більш ранніх психічних травм [19, с. 58–60].

Однією з головних тенденцій підліткового та раннього юнацького віку є переорієнтація спілкування на однолітків. Це пояснюється, по-перше, тим, що спілкування з однолітками – важливий специфічний канал інформації, з якого підлітки та юнаки пізнають багато речей, які з тих чи інших причин їм не повідомляють дорослі. По-друге, це специфічний вид міжособистісних стосунків, у процесі яких підлітки та юнаки виробляють необхідні навички соціальної взаємодії, уміння підкорятися колективу та, водночас, відстоювати власні права, співвідносять власні інтереси із суспільними. Змагальність у групових відносинах, якої немає у відносинах із дорослими, також слугує цінною життєвою школою. По-третє, це специфічний вид емоційного контакту; створення групової належності, солідарності, товариської взаємодопомоги, що не тільки полегшує старшокласникам автономізацію від дорослих, але й дає їм надзвичайно важливе почуття емоційного благополуччя та стійкості [19, с. 94].

Дорослішання супроводжується потребою розібратися в собі, відбувається формування власних поглядів та відносин і, разом із тим, підвищується незалежність від оцінок батьків та вчителів. У ранньому юнацькому віці зберігається провідна роль відносин зі світом дорослих, але самі ці відносини у провідній своїй функції набувають якісних особливостей:

- а) починають проявлятися через об'єктивні соціальні відносини;
- б) відбуваються на основі репрезентації та переусвідомлення життєвого шляху особистості, її минулого, теперішнього, майбутнього [19, с. 77].

На думку М. Боришевського [7], І. Кона [19], Т. Титаренка [44], саме в перехідний період від підліткового до юнацького віку інтенсивно розвивається сприймання себе як людини певної статі, яка має специфічні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, ставлення до представників протилежної статі, форми сексуальної поведінки. Статеворольова ідентичність утворює одну з важливих частин Я-образу людини в підлітковому віці, проте вона не залишається сталою, назавжди укоріненою особливістю особистості надалі. Якщо статеве дозрівання починається в підлітковому віці, то в юнацькому розвитку вторинних статевих ознак вже, зазвичай, стабілізується. Тому середовище старших школярів – і майже зрілі (за фізичними даними) молоді чоловіки та жінки, і зовсім ще діти. Відставання від ровесників у тілесному розвитку старшими учнями сприймається надзвичайно болісно: якщо молодший підліток орієнтується в образі сексуально привабливого Я на субкультуру однолітків, то старший – на еталони дорослої сексуальності. Отже, статево-рольова соціалізація старшокласників тісно вплетена в загальний процес розвитку їхньої особистості [17, с. 35–36].

Аналіз наукової літератури свідчить, що ранній юнацький вік чутливий щодо формування цінностей сімейного життя.

Незважаючи на чутливість зазначеного вище віку щодо формування цінностей сімейного життя, слід підкреслити, що досліджувані нами старшокласники є вихованцями загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Загальноосвітня школа-інтернат покликана здійснювати спеціально організовану навчально-виховну роботу з формування цінностей сімейного життя у старшокласників. Значні можливості щодо цього має позаурочна діяльність.

Позаурочна діяльність у школах-інтернатах – це організовані й цілеспрямовані заняття, які проводяться у вільний від навчального процесу час для розширення знань, умінь і навичок, розвитку самостійності, індивідуальних здібностей і нахилів учнів, а також їхніх інтересів та збагачення корисного відпочинку [18, с. 22].

По-перше, важливим щодо формування цінностей сімейного життя є використання потенціалу навчальних предметів і позаурочної діяльності, які мають бути спрямовані не тільки на формування когнітивного складника феномену «цінності сімейного життя», а й на створення простору для формування емоційно-ціннісного та поведінково-діяльнісного складників цього феномену у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

По-друге, за рахунок позаурочного часу стає тривалішим контактування вихованців з педагогом, завдяки чому з'являється можливість для спостережень за учнями в різних умовах і формах діяльності, наповнення їхнього життя моральним змістом; здійснення цілеспрямованої роботи з формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів; своєчасної діагностики і корекції сформованості цінностей сімейного життя у зазначеної категорії учнів.

По-третє, потенціал позаурочної діяльності щодо формування цінностей сімейного життя в названого вище контингенту учнів передбачає залучення старшокласників шкіл-інтернатів до різних видів (навчально-пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної, комунікативної) діяльності, спрямованої на формування цінностей сімейного життя.

Отже, загальноосвітні школи-інтернати мають певні можливості для формування цінностей сімейного життя у старшокласників, які потрібно використовувати.

Слід зазначити, що у дітей, які виховуються у закладах інтернатного типу, або повністю відсутня можливість засвоєння соціального досвіду батьків, або цей досвід має негативний асоціальний характер.

Значна кількість вихованців шкіл-інтернатів є соціальними сиротами.

Багато дітей до того, як потрапити до школи-інтернату, пройшли сувору школу життя, повну втрат. Більшість учнів шкіл-інтернатів – діти, позбавлені батьківського піклування, а саме: діти правопорушників, наркоманів, алкоголіків; діти-сироти; діти, які стали жертвами сексуального, фізичного насилля, діти-жебраки [2].

До шкіл-інтернатів учні потрапляють із різних причин: частина цих дітей від народження виховувалась у суспільних закладах, що зумовлює їхні сенсорну, емоційну, материнську, когнітивну, психологічну, соціальну депривації [15, с. 58].

Неоднозначно, суперечливо позначаються на формуванні цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів особливості організації життєдіяльності інтернатних закладів, а саме:

- постійне перебування вихованців в умовах колективу та вимушена адаптація до великої кількості однолітків, що виявляється в підвищеній збудженості, емоційній напрузі, тривожності та підсилює агресію учня; відсутність вільного приміщення, де б він міг побути наодинці, відпочити від дорослих і однолітків, що його оточують [15, с. 66];

- строга регламентація поведінки, що значно знижує рівень самостійності, відповідальності учнів, мінімізує можливість рефлексії, спричиняє емоційне напруження дитини;

- часта зміна вихователів і персоналу інтернатних закладів з різними програмами виховання. Відсутність безумовного прийняття дитини, необхідність постійно пристосовуватися можуть стати причиною появи таких негативних явищ, як-от пасивне ставлення дитини до життя, зростання конформізму (схильності уникати прийняття самостійних рішень), несформованість соціально значущих цінностей та орієнтирів [30, с. 114];

- зниження інтимності та довірливості у спілкуванні; його емоційна спрощеність; дефіцит можливості встановлення міцних і довготривалих взаємовідносин дитини із визначеним дорослим [30, с. 114];

- превалювання авторитарної педагогіки. Часто педагог стає суб'єктом, який визначає мету та шлях розвитку вихованця, а вихованець – об'єктом, який іде цим шляхом, що значно гальмує його самостійність; відсутність індивідуального підходу до учнів; надмірна опіка й покроковий контроль;

- недостатня психолого-педагогічна підготовка вихователів [15, с. 97];

– переважна регламентація на групову, а не на індивідуальну спрямованість виховних впливів [30, с. 114];

– недоліки програм виховання і навчання, які не компенсують «дефектів, спричинених відсутністю сім'ї» [30, с. 214–213];

– життя в інтернатному закладі значно звужує діапазон статевих ролей, не створює засад для первинного самоототожнення з особою тотожної статі, внаслідок чого виникають труднощі на шляху набуття гендерної ідентичності, які проявляються у сплутуванні ролей, особливо сімейних [17, с. 39].

У сучасних школах-інтернатах зосереджено специфічний контингент вихованців.

На підставі власних досліджень, а також досліджень І. Дубровіної, О. Кізь, А. Полянничко, В. Прихожан, М. Толстих, В. Юницького та інших можна визначити специфічні риси старшокласників шкіл-інтернатів, які ускладнюють процес формування цінностей сімейного життя.

До особливостей вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів можна віднести наявність деприваційного синдрому (депривація від англ. deprivation – втрата, позбавлення, обмеження задоволення життєво важливих потреб (Дж. Боулбі)).

Дослідники (І. Дубровіна, О. Кізь, Й. Лангмейер, М. Лісіна, З. Матейчек, А. Полянничко, З. Сафіна, Г. Улунова, В. Юницький, М. Юрга та інші) виділяють такі види депривацій: материнська, комунікативна, екзистенційна, сімейна, емоційна, сенсорна, соціальна, рухова, психомоторна, психічна, освітня тощо. Дуже важко виокремити той вид депривації, який здійснює найбільш згубний вплив на психічний розвиток дитини. Найчастіше «...можна фіксувати сполучення несприятливих умов, що зробили неможливим проживання дітей у сім'ях, де створювалася пряма загроза щодо їх життя та здоров'я» [15, с. 59].

Зокрема, Л. Артюшкіна, А. Полянничко констатують, що в багатьох дітей у зв'язку з відсутністю родини, любові і турботи батьків формується комплекс непотрібності, безнадійності, безпорадності, їм досить важко зрозуміти сенс

свого життя, усвідомити цінність власної особистості, відчутти себе комусь потрібним [42, с. 45].

Дослідник В. Юницький, вивчаючи психологічні особливості дітей, які втратили батьків, зокрема емоції горя, зазначає, що депривація реального сімейного спілкування, що настала внаслідок смерті дорослих (дорослого), викликає не лише комплекс тривалої особистісної тривожності, специфічного психічного навантаження, але й надає дитині особливого соціально-духовного статусу – «той, хто втратив». Відсутність звичайного емоційного оточення актуалізує відчуття страху, самотності, дає змогу домінувати емоціям горя та розпачу. Дитина прагне всіляко їх мінімізувати, припинити, перервати, але це лише загострює негативність впливу [49, с. 88–90].

Внаслідок сімейної депривації старшокласникам інтернатних закладів притаманний недостатній рівень розвитку самосвідомості, без якої неможливе формування позитивної Я-концепції [17, с. 26].

Як зазначає О. Кізь, пережита в дитинстві депривація повноцінних сімейних контактів накладає відбиток на усвідомлення часу власного життя. Цей феномен проявляється у таких характерологічних ознаках, як невміння дивитись у майбутнє, пов'язуючи його з минулим, як зациклення на теперішньому з домінуванням короточасних цілепокладань, як небажання і неспроможність аналізувати своє безрадісне минуле, як необґрунтоване насичення майбутнього неіснуючими й часто видуманими теперішніми подіями [17, с. 22].

Дефіцит спілкування між батьками та дітьми, будучи причиною виникнення сімейної депривації, призводить до появи страхів, відчуття покинутості, психічних відхилень у розвитку дитини, відчуття особистісної неповноцінності, що негативно позначається на становленні образу Я, породжує незворотні внутрішні конфлікти, які негативно впливають на особистість та підвищують ймовірність її патологічного розвитку [17, с. 22].

У дітей, які виховуються в інтернатних закладах, відсутнє засвоєння позитивного соціального досвіду батьків; сім'ї, яка опосередковує передачу

дитині соціально-історичного досвіду, і насамперед, досвіду емоційно ділових взаємин між людьми. Це призводить до того, що дитина не засвоює найбільш фундаментальні базові цінності, поведінкові стереотипи, «...у неї інакше формується інтимна сфера психіки» [41, с. 52].

Дослідник М. Юрга стверджує, що режим депривованого розвитку порушує статеву стереотипізацію образу «Я» у вихованок інтернатного закладу. Дівчата ідентифікуються насамперед зі своїми емоційно депривованими подругами, а образ матері, жінки, господині, старшої порадиці тощо у них залишається убогим та однобічним, запозиченим зі ЗМІ, досвіду спілкування з персоналом дитячого закладу. Важливою детермінантою дослідник вважає депривацію певних потреб, що вміщуються у визначенні «голод за сімейною любов'ю». Тривале перебування дитини із собою та собі подібними загострює проблему напруженості, негативно позначається на самосвідомості, на психічній захищеності [50, с. 713–718].

Дослідження О. Балакіревої [10], В. Кравця [22], О. Кікенеджі [22], О. Кізь [17], А. Рузької [36] засвідчують, що діти, які зростають в умовах дефіциту батьківської ласки, рано стають об'єктом сексуальної експлуатації оточуючих (дорослих та однолітків), жертвами сексуальних зловживань, рано прагнуть створити власну сім'ю і швидко розлучаються. Через прорахунки у формуванні сексуальної культури депривовані юнаки і дівчата поповнюють «групу ризику», серед яких значною мірою поширені венеричні захворювання, незаплановані вагітності та аборти, що часто руйнує долю, життєві плани. Причиною негараздів в особистому житті стає власна необізнаність в елементарних правилах планування сім'ї, невміння будувати партнерські стосунки із протилежною статтю [17, с. 43].

Наші дослідження свідчать, що лише 31,5 % старшокласників шкіл-інтернатів глибоко розуміють сутність соціальної ролі «сім'янин», називають більше трьох ознак вияву цієї соціальної ролі, серед яких: любить і поважає членів своєї родини, не кидає своїх дітей напризволяще, не ображає свою жінку, чоловіка, не пиячить, веде здоровий спосіб життя; не влаштовує сварок

та бійок; виявляє відповідальне ставлення до своїх обов'язків перед родиною, сумлінно працює для того, щоб забезпечити свою сім'ю, любить і піклується про своїх дітей, уміє планувати сімейний бюджет, заощаджувати гроші, бути господарем у своїй оселі тощо.

Саме такі відповіді, як: «сім'янин любить та поважає членів своєї родини»; «...не кидає своїх дітей напризволяще», «...не ображає свою жінку (чоловіка), дітей», «...не влаштовує сварок та бійок» тощо свідчать про негативний досвід перебування більшості вихованців у біологічній сім'ї, де частими були образи, сварки та бійки, пияцтво батьків, безвідповідальне ставлення до дітей. Це ще раз підтверджує потребу посилення уваги до формування у вихованців шкіл-інтернатів сімейних цінностей.

Отже, специфіка контингенту вихованців інтернатних закладів суттєво ускладнює процес формування цінностей сімейного життя у старшокласників.

Дослідження особливостей формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів вимагає врахування двох груп чинників, які значно впливають на цей процес.

До першої групи чинників належать: потенціал позаурочної діяльності шкіл-інтернатів в контексті досліджуваної проблеми; сенситивність молодшого юнацького віку щодо формування цінностей сімейного життя.

Друга група чинників значно ускладнює процес формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів, серед них: особливості організації життєдіяльності названого вище контингенту дітей (постійне перебування вихованців в умовах колективу, вимушена адаптація до великої кількості однолітків; строга регламентація поведінки учня; часта зміна вихователів і персоналу інтернатних закладів з різними програмами виховання; зниження інтимності та довірливості у спілкуванні; переважно групова, а не на індивідуальна спрямованість виховних впливів; звуження діапазону статевих ролей; превалювання авторитарної педагогіки тощо); соціальне сирітство; специфіка контингенту учнів раннього юнацького віку (наявність деприваційного синдрому, відсутність соціального досвіду батьків

або засвоєння негативного асоціального батьківського досвіду; труднощі у спілкуванні з оточуючими; недовірливість, емоційна нестриманість, порушення статевої стереотипізації образу «Я»; формування уявлень про роль «сироти»; орієнтація поведінки на покроковий контроль із боку педагогів тощо).

1.3. Характеристика педагогічних умов формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів

Під поняттям «умови» розуміють обставини, які впливають (прискорюють чи гальмують) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості...» [24, с. 97]; це результат «цілеспрямованого відбору, конструювання та застосування елементів змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення ... цілей» [3, с. 124].

Формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів передбачає комплекс педагогічних умов. У педагогічній літературі умови ефективності діяльності визначаються як об'єктивні й суб'єктивні передумови, реалізація яких дає змогу досягти запланованої мети за найбільш раціонального (оптимального) застосування сил і засобів. Реалізація умов виявляється в «успішному вирішенні педагогічних завдань, у доцільному використанні засобів і способів для досягнення цілей» [23, с. 54].

У контексті нашого дослідження педагогічні умови визначаємо як суттєвий компонент педагогічного процесу, який охоплює зміст, методи, організаційні форми виховання [39, с. 5–25], а отже, є орієнтованим на внутрішній світ вихованця. Цей підхід не суперечить іншим інтерпретаціям цієї дефініції, які розроблені в педагогічній науці [28, с. 9–10], оскільки ми розглядаємо педагогічні умови як етапи педагогічної системи, що діють і забезпечують досягнення поставленої мети.

Визначаючи педагогічні умови, здатні забезпечити сформованість цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів, зважали на те, що їх дотримання має становити певний комплекс, оскільки випадкові умови не сприяють досягненню передбачуваного результату. Під комплексом розуміли сукупність явищ, дій, заходів, які утворюють єдине ціле. Тобто, виходили з того, що досягти бажаного результату можна лише у разі інтегрування визначених нами педагогічних умов формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Означені умови передбачають формування у старшокласників здорового способу життя; почуття взаємодопомоги; взаємоповаги, дбайливості, злагоди як сімейних цінностей; формування у юнаків і дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї (реалізація цих педагогічних умов детально описана у розділах 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 цієї монографії); підготовку педагогів шкіл-інтернатів до формування цінностей сімейного життя у старшокласників; змістове і методичне забезпечення процесу формування цінностей сімейного життя у вихованців шкіл-інтернатів; побудову взаємодії педагогів та старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів на основі педагогічної підтримки.

Схарактеризуємо педагогічні умови формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Однією з таких педагогічних умов є *підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування цінностей сімейного життя старшокласників*.

Важливим складником образу педагога є професійна спрямованість – сукупність мотивів і цілей, що орієнтують його діяльність. Центральною проблемою професійної спрямованості педагога є проблема мотиву [15, с. 181]. Отже, основною у процесі формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів є емоційно-позитивна мотивація педагога – любов до дитини, усвідомлення актуальності та потреби професійної діяльності, бажання ефективно виконувати її, знання про сутність феномену «цінності сімейного життя» та специфіки його формування у зазначеного

контингенту учнів, володіння формами і методами формування цінностей сімейного життя.

Виходячи із цих положень, реалізацію окреслених педагогічних завдань ми розпочали з організації цілеспрямованої роботи з педагогами шкіл-інтернатів для надання їм необхідних знань з теорії та методики формування цінностей сімейного життя у старшокласників. Нами було розроблено програму семінару «Формуємо цінності сімейного життя» (10 годин).

Завдання семінару «Формуємо цінності сімейного життя» такі: розширити уявлення педагогів про сутність цінностей сімейного життя, актуалізувати проблему формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів; розкрити специфіку формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів; ознайомити педагогів шкіл-інтернатів з діагностикою рівнів сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів; поглибити знання педагогів шкіл-інтернатів про форми і методи формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів; ознайомити педагогів шкіл-інтернатів із педагогічними умовами формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів та програмою «Сімейні цінності» (70 годин, розробник Л. Канішевська) [40].

У процесі підготовки вихователів шкіл-інтернатів щодо формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів ми виокремлювали такі етапи: організаційно-аналітичний, інформаційний, практичний, оцінно-результативний.

На першому – організаційно-аналітичному етапі проводилась підготовча робота з адміністраціями шкіл-інтернатів, спрямована на усвідомлення педагогами значущості й актуальності проблеми формування цінностей сімейного життя у старшокласників у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів, вивчення педагогічного досвіду; розроблення стратегії вирішення заявленої проблеми.

Другий етап – інформаційний, загальними цілями якого було інформування педагогів шкіл-інтернатів з теоретичних питань щодо формування цінностей сімейного життя у старшокласників; виявлення специфіки формування цінностей сімейного життя у старшокласників у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів; розроблення педагогічного супроводу виховної роботи; ознайомлення з програмою семінару «Формуємо цінності сімейного життя». На цьому етапі було проведено такі заняття:

Заняття 1. Сутність феномену «цінності сімейного життя» у старшокласників.

Мета: розкрити сутність феномену «цінності сімейного життя» стосовно старшокласників.

Форма проведення заняття – лекція з елементами бесіди.

Ключові слова: цінності сімейного життя, старшокласники, загальноосвітні школи-інтернати.

Зміст заняття:

1. Формування цінностей сімейного життя як педагогічна проблема.
2. Сутність, структура феномену «цінності сімейного життя» старшокласників.

Заняття 2. Специфіка формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів.

Мета: розглянути сенситивність молодшого юнацького віку щодо формування цінностей сімейного життя; розкрити специфіку формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів; виявити чинники, які негативно впливають на формування цінностей сімейного життя в названого вище контингенту вихованців; визначити основні завдання шкіл-інтернатів щодо формування цінностей сімейного життя у старшокласників у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Ключові слова: цінності сімейного життя, специфіка формування цінностей сімейного життя, старшокласники, школа-інтернат, позаурочна діяльність.

Зміст заняття:

I. Розгляд теоретичних питань:

1. Сенситивність молодшого юнацького віку щодо формування цінностей сімейного життя.

2. Специфіка формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Аналіз чинників, які негативно впливають на формування цінностей сімейного життя в названого вище контингенту вихованців.

II. Обмін думками з питання «Основні завдання шкіл-інтернатів щодо формування цінностей сімейного життя старшокласників у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів».

Отже, протягом інформаційного етапу підготовки вихователів до формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів педагоги були ознайомлені з програмою семінару «Формуємо цінності сімейного життя» і залучені до участі в ньому.

Такий підхід до організації діяльності педагогів сприяв: поглибленню теоретичних знань із питань формування цінностей сімейного життя, актуалізації проблеми формування цінностей сімейного життя старшокласників у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів; визначенню специфіки формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів; усвідомленню вихователями шкіл-інтернатів основних завдань щодо формування цінностей сімейного життя у старшокласників; усвідомленню педагогами шкіл-інтернатів потреби спрямування позаурочної діяльності на формування цінностей сімейного життя у старшокласників і активізації діяльності педагогів.

Третій етап (практичний) спрямовувався на оволодіння педагогами діагностикою рівнів сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів; формами і методами формування цінностей сімейного життя; використання комплексу педагогічних умов формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх

шкіл-інтернатів. Значна увага приділялась питанням гуманізації взаємин у системі «педагог – учень», «учень –учень».

Заняття 3. Діагностика рівнів сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Мета: озброєння педагогів шкіл-інтернатів методикою діагностування рівнів сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників.

Ключові слова: цінності сімейного життя, критерії, показники та рівні сформованості цінностей сімейного життя, старшокласники, школа-інтернат.

Зміст заняття:

1. Ознайомлення педагогів із критеріями, показниками сформованості цінностей сімейного життя старшокласників інтернатних закладів.

2. Діагностування рівнів сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів.

3. Індивідуальні консультації педагогів з питань діагностики рівнів сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів.

Заняття 4. Форми і методи формування цінностей сімейного життя у старшокласників в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Мета заняття: ознайомлення педагогів шкіл-інтернатів з формами і методами формування цінностей сімейного життя старшокласників у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів; обговорення змісту розробленої програми «Сімейні цінності» та методики її реалізації у процесі дослідно-експериментальної роботи; використання комплексу педагогічних умов формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Ключові слова: цінності сімейного життя, форми і методи, програма «Сімейні цінності», педагогічні умови, старшокласники, школа-інтернат.

Зміст заняття:

1. Форми і методи формування цінностей сімейного життя у старшокласників у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

2. Зміст програми «Сімейні цінності».

3. Обговорення комплексу педагогічних умов формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

4. Індивідуальні консультації з педагогами щодо питань роботи з експериментальними матеріалами.

Заняття 5. Мала педрада-ділова гра «Створення гуманної атмосфери в школі-інтернаті на основі взаємної поваги педагогів та вихованців» [40, с. 280].

Проведення малої педради-ділової гри дало педагогам можливість глибше усвідомити актуальність проблеми створення гуманної атмосфери в школі-інтернаті на основі взаємної поваги, визначити шляхи реалізації цієї проблеми.

Отже, практичний етап підготовки педагогів шкіл-інтернатів до формування цінностей сімейного життя у старшокласників сприяв оволодінню діагностикою рівнів сформованості цінностей сімейного життя в зазначеного контингенту вихованців; поглибленню знань педагогів щодо форм і методів формування цінностей сімейного життя; гуманізації відносин у системі «педагог – учень», «учень – учень»; ознайомленню педагогів із розробленою нами програмою «Сімейні цінності».

Четвертий етап – оцінно-результативний – передбачав визначення шляхів подолання особистісних ускладнень у процесі підготовчої роботи педагогів шкіл-інтернатів до формування цінностей сімейного життя старшокласників у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів. На цьому етапі застосовувались методи і прийоми, як-от спостереження, бесіда, анкетування, індивідуальні консультації. Після проведення спеціальної підготовчої роботи було визначено рівні готовності педагогів шкіл-інтернатів до формування цінностей сімейного життя старшокласників у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів.

Отримані результати свідчать, що проведена нами підготовка сприяла підвищенню емоційно-позитивної мотивації до діяльності, поглибленню знань про сутність феномену «цінності сімейного життя» та специфіку його

формування в учнів зазначеного віку, володінню формами і методами формування цінностей сімейного життя у старшокласників, гуманізації взаємин у системі «педагог – учень», «учень – учень»; підвищенню рівнів готовності педагогів шкіл-інтернатів до формування цінностей сімейного життя у старшокласників.

Наступною педагогічною умовою визначили *змістове і методичне забезпечення процесу формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів*. Провідним засобом реалізації цієї педагогічної умови була розроблена нами програма «Сімейні цінності» (70 годин) [40] для старшокласників шкіл-інтернатів.

Мета програми «Сімейні цінності» – підготовка старшокласників шкіл-інтернатів до майбутнього сімейного життя на основі традиційних для України сімейних цінностей, родинних традицій і звичаїв, подружніх та батьківсько-дитячих взаємин.

Мета програми реалізується через виконання таких завдань: оволодіння учнями знаннями щодо створення та розвитку щасливої сім'ї, джерелом якої є любов; поглиблення уявлень старшокласників про специфіку подружніх, родинних і дитячо-батьківських взаємин; формування звички і потреби використовувати у повсякденному житті стильові характеристики чоловічої і жіночої поведінки; розвиток у старшокласників ціннісного ставлення до майбутньої власної сім'ї, її створення, розвитку та процвітання на основі любові, поваги та згуртованості; актуалізація потреби у самоусвідомленні й розвитку особистісних якостей, потрібних для майбутнього сімейного життя.

Програма «Сімейні цінності» складається із тем: «Юність – час подібатись», «Багатство відносин: шлях у лабіринті», «Формула щасливого шлюбу», «Родинознавство. Роль сім'ї у вихованні дітей», «Дестабілізуючі фактори сімейних відносин», «Насильство в сім'ї як соціальна проблема», «Самовиховання в сімейних відносинах», «Сімейна економіка», «Сімейне господарювання» [40].

Розроблена програма «Сімейні цінності» (для вихованців шкіл-інтернатів) була запроваджена в позаурочну діяльність експериментальних шкіл-інтернатів.

Наступною педагогічною умовою формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів є *побудова взаємодії педагогів та старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів на основі педагогічної підтримки.*

Педагогічна підтримка вихованця інтернатного закладу є засобом взаємодії педагога і вихованця у процесі вирішення проблем дитини. Вона пронизує всі сфери життєдіяльності особистості, яка формується; ґрунтується на стійкому позитивному ставленні педагога до всього учнівського колективу і до кожної особистості. Педагогічна підтримка потрібна для того, щоб навчально-виховний процес мав особистісно орієнтований характер.

Метою педагогічної підтримки вихованців шкіл-інтернатів є усунення труднощів, які заважають успішному самостійному рухові дитини в соціумі [15, с. 245].

Педагоги експериментальних шкіл-інтернатів додержувалися правил особистісно орієнтованої взаємодії з вихованцями: ставитись до дитини як до найвищої цінності, виявляти взаємну повагу, відкритість, відвертість довіри, любов, терпіння, залучати вихованців до спільних справ; надавати перевагу діалоговим формам спілкування з вихованцем; допомагати вихованцю зрозуміти власну цінність через відчуття довіри, поваги, любові, розвиток почуття власної гідності; підтримувати зусилля учня, зміцнювати упевненість, гідність тощо; не припускати приниження гідності вихованців; уникати навішування ярликів; бути щедрими на захочення, скупими на осуджування; розширювати поле прийняття самостійних рішень, реалізації вибору, надавати можливість конструювати діяльність, відносини тощо; приймати школяра таким, яким він є, з його думками, бажаннями, емоціями, переживаннями, поведінковими реакціями; в учня зароджується довіра, почуття вдячності

стосовно педагога; знімається психічна напруженість, розвивається прагнення до гуманістичної взаємодії з однолітками та молодшими за віком [15, с. 261].

Отже, у процесі здійснення педагогічної підтримки старшокласників шкіл-інтернатів педагоги виявляли педагогічний оптимізм, орієнтувалися на ненасильницьку взаємодію, на реальні можливості й здібності вихованців, допомагали їм оволодіти засобами розв'язання проблем; залучали їх до спільних справ; віддавали перевагу відкритим, партнерським відносинам, діалоговим формам спілкування; заохочували прояви відповідальності за власні вчинки та власне життя.

1.4. Зміст та методика запровадження програми «Сімейні цінності» у позаурочну діяльність шкіл-інтернатів

Педагогічна умови – змістове і методичне забезпечення процесу формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів реалізувалася в позаурочній діяльності експериментальних шкіл-інтернатів за програмою «Сімейні цінності» (70 годин, розробник Л. Канішевська) [40].

Наведемо орієнтовний зміст (уривки) деяких занять за цією програмою, які проводилися на формувальному етапі експерименту з метою формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів.

У процесі роботи над темою «Юність – час подобатись» (10 годин), було проведено заняття «Любов та її розвиток», яке мало на меті формувати позитивну оцінку любові як високого шляхетного почуття, застерігати від легковажного поверхового ставлення до любові; спонукати до самопізнання, саморозвитку. На початку заняття увагу учнів було зацентовано на запитанні: «Що таке любов?»

Педагог зазначив, що слово «любов» в сучасному світі стало, як пише в своїй Енцикліці «Deus caritas est» Папа Бенедикт XVI, одним із найбільш вживаних, а також зловживаних слів, котрому надаємо зовсім різних значень. Інколи вони не мають нічого спільного зі справжньою любов'ю. З цього

приводу виникає багато непорозумінь. Важко окреслити любов, вмістити її в якісь рамки.

Найпростіше було б сказати, що любов – це бажання та діяльність для добра і щастя іншої особи, де добро іншої людини – хлопця, дівчини, є найбільшою метою діяльності: хочу тобі допомагати, підтримувати; не дозволю тебе скривдити; хочу бути відповідальним за тебе; хочу тебе захищати.

Але існує велика різниця між справжньою любов'ю, яка є прагненням добра та щастя іншій людині, та хибним баченням любові.

Потім зі старшокласниками було проведено бесіду «Чи треба відрізнити любов від підробок?»

Учні разом із педагогом наводили асоціації щодо поняття «любов» (*пристрассть, секс, співстраждання, співчуття, самопожертва, подружжя, сильніше за смерть, стерпиться-полюбитесь, спорт, з першого погляду та інші*) та записували їх на дошці.

Потім старшокласникам було запропоновано попрацювати із цими визначеннями. Учнів було поділено на чотири групи. Перша група добирала до кожного слова приклад із художньої літератури (*наприклад, співчуття, співстраждання – Соня і Раскольніков; самопожертва – Віра, яка закохалася у Печоріна; секс – П'єр і Єлен, Григорій і Аксінья; спорт – Дон Жуан, Анатоль Куракін; пристрассть – Фауст та Маргарита; стерпиться-полюбитесь – Тетяна та її чоловік*).

Другій групі було запропоновано пояснити три слова, які є у грецькій мові, що означають різні рівні почуття чоловіка і жінки: «агапе» – жертвна любов; «філія» – дружня відданість; «ерос» – чуттєвий потяг. Далі учнів запитали: «Які з написаних нами на дошці слів можуть бути прикладом щодо цих видів любові?» (*«агапе» – сильніше за смерть; «філія» – стерпиться-полюбитесь; «ерос» – секс, пристрассть, спорт*).

Третій групі учнів пропонувалося розглянути різні грані любові. Учні мали відповісти на запитання «Які з граней любові можуть доповнювати одна

одну, а які є несумісні з іншими і, в сутності, не є любов'ю? (Наприклад, спорт – несумісний з любов'ю, тому що немає відданості, бажання розкрити для себе людину. Всі інші грані любові можуть доповнювати одна одну).

Четвертій групі учнів потрібно було розташувати три рівні любові: фізичний, душевний, духовний за зростанням. (*Секс, пристрасть, співчуття, співпереживання, співстраждання, стерпиться-полюбитися, сильніше за смерть, самопожертва.*)

Отже, учні дійшли висновку, що слово «любов» вміщує багато ознак, однак, серед слів, що були записані на дошці, до справжньої любові належать лише *самопожертва, сильніше за смерть, а може бути й поєднання трьох складників: секс, співпереживання, самопожертва.*

Далі старшокласникам було запропоновано послухати уривок статті Ю. Любимцева «Любов на букву «С»». Наведемо її зміст:

«...Що таке любов? Це таке велике, чудове почуття, скажете ви. Але насправді – це не так. Любові немає... І цей висновок підтверджують деякі вчені: велике, оспіване поетами почуття – лише ...могутній інстинкт продовження роду, підкріплений рядом фізіологічних реакцій. Працює цей біологічний механізм приблизно так: ми несвідомо шукаємо собі партнера відповідно до свого досвіду, інтересів. Найчастіше приваблює краса, іноді розум, багатство, тобто ми закохуємося «у когось». І ось тоді вже виникає спеціалізований, у повному розумінні слова індивідуалізований статевий інстинкт, мета якого – фізичне оволодіння, простіше кажучи – секс. З моменту виникнення інстинкту свідомість починає нас обманювати. Інстинкт маскується під захоплення та палку пристрасть.

Любовний егоїзм впливає на найважливіші справи та події в житті, заохочує до ризикованих та дурних вчинків, потребує принести в жертву то своє життя і здоров'я, то суспільний стан і щастя; відбирає совість у чесного, робить зрадником вірного, і взагалі всіляко намагається досягнути головної мети – бути задоволеним. Що найдивніше – взаємне почуття тут не є особливо

важливим. Подарунки, залицяння, серенади під вікном, чай, кава, потанцюємо – усе це ми, передусім, робимо для себе...»

– Про який вид любові йдеться? (*Божевільна любов*).

Далі учням було запропоновано відповісти на запитання:

1. Чому автор називає цей вид любові «любовним егоїзмом?» (*людина думає тільки про своє задоволення*). Отже, *божевільна любов, пристрасть, секс* – це звичайна любов «за щось».

2. За що? (*Краса, фізична сила, багатство, модний одяг, розум, красномовство та інші*).

3. Як зовнішньо виражається це почуття? (*Бурхливі пристрасті, палкі почуття*).

Отже, записали на дошці ознаки: егоїзм, любов за щось, палкість почуттів.

4. Як і будь-яка хвороба, закоханість має свої симптоми, свою тривалість, свій прогноз. Що ви можете сказати про це? Що є ознакою зцілення від «любовної хвороби?» (*Симптоми: любовний голод, любовна лихоманка, усі думки зайняті тільки об'єктом обожнення та інші. Ознаки зцілення: з очей спадає омана, і об'єкт обожнення раптом стає тягарем, з'являються такі думки: «Що я в ній (ньому) знайшов (знайшла)?»*

5. Божевільна любов, пристрасть, секс – це яскраві, сильні, гострі почуття. Але психологи не вважають їх справжньою любов'ю, а пов'язують їх із закоханістю і навіть називають хворобою. Чому? (*Закохані роблять багато необміркованих вчинків. Цей стан проходить, у душі лишається лише порожнеча. Закоханість схожа на наркотичну залежність*).

6. У чому, на вашу думку, виявляється почуття закоханості?

(*Загальні інтереси, дружба, довіра, повага та інші*).

7. Іноді кажуть, що у любові є багато ворогів. Які це вороги? (*Розлука, час, старість, егоїзм, жадібність, пиха, бідність, побут, відстань, родичі, друзі, заздрість, ревності та інші*). Але усі ці вороги можуть зруйнувати тільки

закоханість, незрілу любов. Вони не є загрозою для справжньої любові, оскільки справжня любов пов'язана з вічністю.

Учні разом із педагогом дійшли висновку, що справжня любов є антиподом закоханості.

Отже, щоб визначити ознаки справжньої любові, учням було запропоновано дібрати антоніми до ознак закоханості.

Вихованці мали продовжити незакінчене речення «Ознаки справжньої любові – це...»

Закоханість	Справжня любов
Палкість, швидкоплинність	Вічність, постійність
Закоханість у щось	Любов ні за що
Егоїзм	Жертовність

Отже, старшокласники узагальнили, що ознаки справжньої любові – це вічність, постійність, любов ні за що, жертовність.

Далі учням було запропоновано інтерактивну бесіду на тему «Бути чи мати». Наведемо її зміст:

Учитель. Чи зможе закоханість перетворитися на справжню любов? *(Зможе, якщо люди створять сім'ю і будуть берегти свою любов).*

Можна сказати, що закоханість – це маленьке зернятко любові, з якого зможе вирости справжня любов. А що таке справжня любов? Цього «не зможе зрозуміти жодна людина, доки не проживе у шлюбі чверть століття». Так вважав Марк Твен.

– Чи згодні ви з ним? *(Можна прожити й півстоліття, та залишитися чужими, а можна дійсно зростити справжню любов).*

Справді, саме по собі життя у шлюбі не народжує любові. Багато шлюбів починаються з душевного тяжіння, але потім все кудись зникає, і люди стають чужими, сім'я розпадається. Психологи помітили, що для щасливого шлюбу потрібен ще духовний потяг, а не тільки тілесне й душевне тяжіння. А як дізнатися, є цей потяг чи його немає?

Психологи пропонують для цього простий тест. Назвемо його «Бути чи мати».

Вступаючи у шлюб, треба просто поставити такі запитання: «Ви хочете мати жінку (чоловіка)?», «Ви хочете мати дітей?», «Ви хочете мати затишний дім?» Або такі запитання: «Ви хочете бути чоловіком (жінкою)?», «Ви хочете бути батьком (матусею)?», «Ви хочете бути господарем (господинею) дому?»

– Як ви вважаєте, яким може бути ключ до цього тесту?

– Як відповідь людина, у якої духовний потяг до свого обранця?

(Вона обере варіант «бути». У цій відповіді закладено бажання змінити себе заради когось, а варіант «мати» не передбачає розвитку. У ньому тільки одне егоїстичне бажання оволодіти будь-чим, будь-ким).

Наприкінці заняття із старшокласниками було обговорено висловлювання про любов.

На дошці написані висловлювання про любов:

1. Без любові – усе ніщо!
2. Обов'язок без любові робить людину понурою.
3. Відповідальність без любові робить людину безжалісною.
4. Справедливість без любові робить людину жорстокою.
5. Розум без любові робить людину пихатою.
6. Порядок без любові робить людину дріб'язковою.
7. Багатство без любові робить людину скупкою.

Проведення дискусії «Чи потрібна людині сім'я» мало на меті створити умови щодо засвоєння сучасного змісту та значення соціально-психологічних інститутів шлюбу і сім'ї; розвивати позитивні емоції, пов'язані зі створенням сім'ї; виховувати ціннісне ставлення до сімейного життя.

Проведенню дискусії передувала попередня підготовка: написання твору-роздуму «Моя майбутня сім'я. Якою я її бачу».

На початку заняття учням запропонували назвати асоціації, які викликають у них слова: «шлюб», «сім'я», «подружжя». (Учні називали не більше двох асоціацій.)

Далі учням було повідомлено, що шлюб – це союз, укладений між чоловіком і жінкою на офіційних правових засадах, які закріплюють їхні матеріальні й особисті інтереси. Мета шлюбного союзу – створення сім'ї.

Було зазначено, що поняття правильного вибору в укладанні шлюбу закладено в українському слові «шлюб», що походить від давньослов'янського «слюб», «слюбиться». У слові «брак» є ще й додатковий смисл: давньоруське слово «брачити» в буквальному перекладі означає відбирати, вибирати краще з того, що доступно.

Кожен народ має свій ритуал укладання шлюбу. В українського народу цей ритуал передбачає укладення шлюбу на основі любові та взаємної добровільної згоди.

Сім'я – соціально активна група людей, пов'язаних кровною чи шлюбною спорідненістю на основі спільної мети, інтересів і моральної відповідальності, які ведуть самостійну господарсько-економічну діяльність, дотримуючись законів і правил, прийнятих у суспільстві, що стоїть на сторожі її інтересів.

Увагу старшокласників було зацентовано не те, що останнім десятиріччям значне поширення отримав нереєстрований цивільний шлюб. Хоча цей термін виник як характеристика шлюбного союзу, що реєструвався у державних установах і був альтернативний церковному шлюбному вінчанню.

Головними ознаками цивільного шлюбу є:

- спільне проживання;
- ведення домашнього господарства;
- можуть також бути спільні діти.

Причиною цивільного шлюбу може бути бажання перевірити на практиці свій вибір, але частіше в його основі закладені негативні причини, зазвичай, бажання позбутися відповідальності, відсутність житлових та матеріальних умов.

Зростання кількості цивільних шлюбів у суспільстві свідчить про нездатність держави підтримувати та зміцнювати шлюбні союзи, а наслідком є

низька народжуваність.

Далі старшокласникам було поставлено запитання:

1. Як зробити, щоб сім'я стала основою держави?

2. Давайте подумки перенесемося у майбутнє. Якою ви хочете бачити свою сім'ю?

Потім учні читали та обговорювали твори-роздуми «*Моя майбутня сім'я. Якою я її бачу*». (Слід зазначити, що усі старшокласники одноголосно зазначили, що хочуть мати щасливу сім'ю.)

3. Яка ж сім'я є щасливою? Що для цього треба?

Далі учням було запропоновано побудувати з умовних «цеглин» дім, що символізуватиме щасливу сім'ю. Зокрема, старшокласники разом із педагогом побудували будинок – кохання; цеглинками побудованого будинку стали: розуміння, поступливість, повага, увага. Опорною стіною будинку, який символізує щасливе сімейне життя, виступало вміння просити вибачення і вміння прощати, важливим для створення будинку були довіра, матеріальний добробут, здорові діти, повага до батьків та родичів, свобода. Дахом будинку, що символізує сімейне щастя, обрали терпіння.

– Подивіться на будиночок, який ми побудували. Чи хотіли би ви мати таку сім'ю? Для чого потрібна сім'я?

Потім з учнями було обговорено такі запитання:

Який середній кількісний склад сім'ї нині у нашій країні? Чим це зумовлено?; Як це впливає на мікроклімат сім'ї? ; Як це відбивається на соціально-економічному житті країни?; Які причини зниження народжуваності?; Наскільки часті та стабільні шлюби нині?; Які, на ваш погляд, причини та наслідки розлучень?

Старшокласникам було запропоновано назвати умови, за яких сім'я не може існувати. В результаті учнями було названо дві групи умов: психологічні і моральні.

Психологічні умови, за яких сім'я не може існувати: несумісність характерів; незбіг бажань людей; відсутність спільних захоплень;

непорозуміння і несприйняття звичок іншого та інші.

Моральні умови, за яких сім'я не може існувати: недостатня готовність сприймати і розуміти іншу людину; принципові розбіжності у життєвих і моральних позиціях; таємні плани та поодинокі рішення.

Проведене заняття «Цивільний шлюб: «переваги і недоліки»» мало на меті з'ясувати переваги та недоліки цивільного шлюбу; виховувати цінності сімейного життя.

На початку заняття старшокласникам було поставлено такі запитання:

1. Чи треба прагнути до сімейного щастя?
2. Чому люди взагалі вступають у шлюб?

Далі педагог зазначив, що в офіційному шлюбі подружжя бере на себе взаємні обов'язки, які при свідках скріплює підписом і печаткою державної установи.

Цивільний шлюб – це спільне життя чоловіка і жінки без офіційної реєстрації шлюбу. У цивільному шлюбі люди не беруть на себе жодних зобов'язань.

Сім'я, шлюб, подружжя – це необхідні складники сімейного щастя, коли чоловік і жінка об'єднані загальним розумінням сім'ї, загальними цілями та взаємними шлюбними обов'язками.

З учнями було проведено дискусію на тему «Цивільний шлюб: «за» та «проти». Педагог зазначив, що нині часто створюються сім'ї без офіційного оформлення шлюбних відносин, а шлюби без створення сім'ї.

Колись цивільним шлюбом називали шлюб, що зареєстрований в державній установі – на противагу церковному. Тепер так називають спільне життя чоловіка і жінки без офіційної реєстрації шлюбу.

– Добре це чи погано? Старшокласникам було запропоновано висловити аргументи «за» і «проти» цивільного шлюбу.

Спочатку було заслухано захисників цивільного шлюбу.

Старшокласники наводили такі аргументи:

Це дає можливість подивитися один на одного, перевірити почуття.

Цивільний шлюб дає можливість оцінити, чи впораєшся ти з роллю чоловіка або жінки.

Якщо у молодих немає грошей на весілля, можна жити у цивільному шлюбі.

У цивільному шлюбі люди живуть саме за любов'ю, а не заради печатки в паспорті. Коли любов закінчиться, розбіжаться – повна свобода.

Отже, перевагою цивільного шлюбу є повна свобода, відсутність будь-яких зобов'язань.

Потім надавали слово противникам цивільного шлюбу. Старшокланики наводили такі аргументи:

Це неможливо навіть назвати шлюбом, тому що в цьому союзі, як правило, ніхто не бере на себе особливих обов'язків стосовно того, з ким живе.

У разі народження дитини чоловік не відчуває відповідальності за її життя, він навіть може мати сумніви, чи це його дитина, оскільки в цьому шлюбі все засновано на свободі. Ніхто нікому не присягався у вірності.

Якщо, наприклад, ця пара живе в квартирі чоловіка, і раптом із ним щось трапляється, жінка просто залишається на вулиці. І, якщо чоловік не хоче про це думати, то яка ж це любов?

Раптом у цьому шлюбі з'явиться дитина, а партнери вже вирішили, що не підходять один одному?

Потім педагог зазначив, що скептики зневажливо наголошують на «печатці у паспорті», яка ще не є гарантом любові. Але такий дріб'язок, як «печатка у паспорті» захищає майнові та інші права подружжя і дітей.

У цивільному шлюбі відсутня взаємовідповідальність.

Виходить, що для жінки подібний шлюб – це ілюзія сім'ї, а для чоловіка – ілюзія свободи. Жінка немов живе в сім'ї, але це не сім'я, тому що чоловік не бере на себе відповідальності за свою «дружину». А «чоловік» начебто формально вільний, але водночас перебуває під контролем «дружини». Рідко яка дружина, навіть у цивільному шлюбі, дозволить чоловікові відкрито шукати собі подругу або гуляти з коханками.

Чоловіки у цивільному шлюбі розуміють, що «нічого не втрачають». Доглядати дітей у такому шлюбі повинна мати. Стягнути гроші з «чоловіка», який у будь-який момент може просто піти, досить проблематично. Цікаво, що жінка, як правило, називає свого співмешканця чоловіком, а чоловік свою цивільну дружину, здебільшого, коханкою, співмешканкою, подругою. І лише деякі чоловіки називають жінку – дружиною.

Такий шлюб заздалегідь, переважно, спроектований на розлучення.

– Навіщо взагалі вступати в такий шлюб, коли заздалегідь думаєш про розлучення?

– Які наслідки цивільного шлюбу для особистості і суспільства?

Відповіді учнів:

1. Поступово перетворюється на офіційний шлюб.

2. Цей шлюб розпадається, і партнери вступають в офіційний шлюб з іншими.

3. Змарнований час, розчарування у сімейному житті, ненависть до представників протилежної статі, самотність.

4. Зменшення населення, нестача робочої сили.

– Що робити, щоб зміцнити сім'ю, зменшити кількість цивільних шлюбів?

Відповіді учнів:

1. Треба давати молоді вигідні кредити, щоб вони могли купити квартиру, автомобіль, все потрібне для сімейного життя.

2. Треба добре платити чоловікам, щоб жінка не працювала, а виховувала дітей.

3. Повернутися до витоків, до віри.

4. Просвіщати молодь, підвищувати престиж сім'ї.

В результаті обговорення дійшли до висновку, що шлюбні стосунки між подружжям – це, насамперед, обов'язки. Отже, ті, хто відмовляється від шлюбу, від подружнього життя, відмовляються від взаємної відповідальності.

У процесі дослідно-експериментальної роботи використовували рольові ігри.

Було проведено рольову гру «Хлопчачник-дівичник», сюжетною основою якої стала традиційна вечірка нареченого з друзями або нареченої з подругами напередодні весілля, споконвічний зміст якої полягає у зміні попереднього способу життя.

Методами проведення рольової гри були драматизація життєвих епізодів, психодраматична гра, дискусія у групах, рефлексивне обговорення.

У процесі гри педагоги приділяли увагу не тільки проблемам нареченого і нареченої, але й питанням втрати товариша (подруги) в одностатевому оточенні ровесників.

Після ознайомлення зі змістом гри за бажанням або за вибором обиралися «наречений» і «наречена», поруч з якими юнаки та дівчата (за належністю до статі) сідали у коло. Учням надавався час на вигадкування кожним для себе змісту ролі, наприклад: наскільки близький мені наречений (наречена) як друг (подруга) або діловий партнер і навпаки. Чи велика для мене ця втрата емоційно, який у мене інтерес у його одруженні (її заміжжі) тощо.

Потім відбувалася вільна драматизація епізоду. Учасники гри проаналізували заплановані дії за процедурою дружньої вечірки. Групи «нареченого» і «нареченої» по черзі програвали ситуації двома групами. «Наречений» і «наречена» висловлювали своє бачення ситуації вечірки, і воно, зазвичай, суттєво відрізнялося від сприйняття друзів та подруг.

Після закінчення психодраматичного програвання епізодів відбувалося обговорення. Педагоги звертали особливу увагу на такі питання: «Як юнаки та дівчата сприйняли звістку щодо вечірки представників протилежної статі? Із якими перевагами несімейного життя буде жаль розлучатися «нареченому» і «нареченій», а з якими – ні?»

Важливе значення для підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до сімейного життя мають уміння обчислювати сімейний бюджет, розумно витратити гроші, вибирати якісні речі і продукти, лагодити, прасувати одяг, ремонтувати житлове приміщення.

Наприклад, заняття «Розподіл грошей на покупки. Споживацький кошик українця» мало на меті дати старшокласникам шкіл-інтернатів уявлення про бюджет сім'ї, сформувати економічні навички.

На початку заняття старшокласників було розподілено на групи по чотири учні. Їм запропонували скласти перелік необхідних продуктів та санітарно-гігієнічних засобів, які вони мають закупити для себе на місяць, а також підрахувати, скільки грошей вони потребуватимуть на придбання цих товарів. Потім учні ознайомилися із споживацьким кошиком українця та мали розрахувати, скільки грошей знадобиться для покупки продуктів харчування і санітарно-гігієнічних засобів. У результаті старшокласники обчислили кількість продуктів харчування на місяць на одну людину та їхню вартість.

Вийшов такий список:

- хліб пшеничний – 7,02 кг;	- морква – 3,1 кг;
- хліб житній – 3,06 кг;	- цибуля – 0,85 кг;
- борошно пшеничне – 0,54 кг;	- яблука – 1,67 кг;
- макаронні вироби – 0,58 кг;	- яловичина – 1 кг;
- крупи – 0,63 кг;	- свинина – 1,58 кг;
- картопля – 15 кг;	- птиця – 1,46 кг;
- капуста – 2,48 кг;	- ковбасні вироби – 0,7 кг;
- риба – 1 кг;	- сир твердий – 0,5 кг;
- яйця – 1,26 десятка;	- масло вершкове – 0,5 кг;
- сир – 0,82 кг;	- олія соняшникова – 0,5 л;
- жири – 0,33 кг;	- молоко – 5л;
- сметана – 0,15 л;	- цукор – 1,77 кг;
- чай – 0,08 кг.	

Санітарно-гігієнічні засоби:

- зубна паста – 0,5 тубика;	- мило господарське – 2 шт.;
- шампунь – 1 флакон;	- крем для взуття – 0,5 упаковки;
- мило туалетне – 2 шт.;	- засіб для миття посуду – 0,25 флакона;
- пральний порошок – 1 пачка.	

Потім також було підраховано кількість продуктів та їх місячна вартість для всієї сім'ї. Наприкінці заняття підбивали підсумки, обговорювали можливі варіанти варіювання споживацького кошику та грошових витрат.

Найефективнішими методами роботи зі старшокласниками з формування цінностей сімейного життя виявилися: створення виховних ситуацій, приклад, дискусії, педагогічна вимога, бесіди, переконання, привчання, метод проєктів, рольові та імітаційні ігри; метод позитивного самосприйняття; метод цілепокладання; аналітико-бібліографічний метод (у процесі реалізації аналітико-бібліографічного методу старшокласники вчилися бачити власну життєву перспективу, самостійно ставити перед собою життєві цілі, планувати своє сучасне та майбутнє); метод генерування ідей; рефлексія-роздум тощо; з педагогами: рольові ігри, робота в групах, рефлексія-роздум тощо.

До ефективних форм формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів належать: години спілкування, тематичні бесіди, круглі столи, диспути, індивідуальні консультації, тренінгові заняття тощо, із педагогами: семінари, круглі столи, малі педради, індивідуальні консультації, лекції, бесіди, диспути тощо.

Висновки

1. Цінності сімейного життя – це світоглядні уявлення та моральні настановлення, засновані на традиційному розумінні інституту сім'ї, відносин людей в сім'ї, відповідальної шлюбної та сімейної поведінки індивіда, що забезпечують культурне та демографічне відтворення суспільства. Особливостями цінностей сімейного життя як особистісних якостей людини є те, що вони є соціальними за своєю природою, але індивідуальними за формами оволодіння та вираження; виконують функцію регуляторів поведінки, охоплюють усі грані людського буття.

Ознаками сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів є особистісні ціннісні переваги щодо створення майбутньої

сім'ї, які задають спрямованість та мотивованість їхнього життя, а також потреби, інтереси, за допомогою яких старшокласники оцінюють значущість сім'ї для окремої особистості та для суспільства загалом.

Сформованість цінностей сімейного життя є основою формування готовності старшокласників шкіл-інтернатів до сімейного життя та усвідомленого батьківства, їх інтеграції у сучасне суспільство.

2. Визначено специфіку формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів, пов'язану з особливостями організації життєдіяльності названого вище контингенту дітей; соціальним сирітством; специфікою контингенту учнів раннього юнацького віку.

3. Обґрунтовано критерії, відповідні показники сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів: когнітивний: знання про сім'ю як цінність; знання про цінності сімейного життя (здоровий спосіб життя, дбайливість, почуття взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди); емоційно-ціннісний (сформованість ціннісних орієнтацій, поцінування цінностей сім'ї; мотивація до набуття здорового способу життя, дбайливості, почуття взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди); поведінково-діяльнісний: (здатність до прояву взаємодопомоги, взаємоповаги, злагоди, орієнтація на здоровий спосіб життя як сімейну цінність, дбайливість).

4. Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів, а саме: формування у старшокласників здорового способу життя; почуття взаємодопомоги; взаємоповаги, дбайливості, злагоди як сімейних цінностей; формування у юнаків і дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї; підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування цінностей сімейного життя у старшокласників; містове і методичне забезпечення процесу формування цінностей сімейного життя у вихованців шкіл-інтернатів; побудова взаємодії

педагогів та старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів на основі педагогічної підтримки.

5. Розроблено та впроваджено змістове і методичне забезпечення процесу формування цінностей сімейного життя у старшокласників шкіл-інтернатів (програма «Сімейні цінності», програма семінару для педагогів шкіл-інтернатів «Формуємо цінності сімейного життя»). В основу позаурочної діяльності покладено розроблену нами програму «Сімейні цінності».

Література

1. Аксенов А. М. Организационно-педагогические условия социализации воспитанников школ-интернатов : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Аксенов Алексей Михайлович. – Тула, 2003. – 236 с.
2. Аладьин А. А. Психологическая работа с детьми, лишенными родительского попечительства / А. А. Аладьин, И. А. Фурманов, Н. В. Фурманов. – Минск. : Тесей, 1999. – 224 с.
3. Андреев В. И. Педагогика. Учебный курс для творческого саморазвития / ред. В. И. Андреев. – [2-е изд.] – Казань : Центр инновационных технологий. – 2000. – 600 с.
4. Аралова М. П. Психологические особенности общения со сверстниками выпускников школ-интернатов : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Аралова М. П. – М., 1991. – 174 с.
5. Бернацька О. Б. Взаємоповага як комунікативний аспект сімейних цінностей у вихованні старшокласників інтернатних закладів / О. Б. Бернацька // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2013. – Вип. 77 – 184 с.
6. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посібник / Іван Дмитрович Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
7. Боришевський М. Й. Виховання у дітей статевої самосвідомості / М. Й. Боришевський // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини. – К. : ІЗМН, 1996. - С. 19-27.
8. Вінс В. А. Психологічні особливості переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна психологія» / Вінс Вікторія Анатоліївна. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 208 с.
9. Виховуємо сімейні цінності у вихованців шкіл-інтернатів: метод. посібник / [Л. В. Канішевська, Л. В. Кузьменко, С. О. Свириденко, О. Б. Ляшук, Л. Р. Карпушевська, А. І. Грітчина, О. С. Ляшук]. – Київ, 2015. – 194 с.
10. Вихованці інтернатних закладів про себе і своє життя Кн. 1 / О. М. Балакірева [та ін]. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 134 с.
11. Гіптерс З. В. Культурологія: словник-довідник : навч. посібник / З. В. Гіптерс. – К. : УБС НБУ, 2008. – 407 с.
12. Енциклопедія освіти / [Акад. пед. наук України ; відповід. ред. Василь Григорович Кремень.] – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
13. Закон України «Про освіту» // Освіта України. – 1996. – № 23.
14. Закон України «Про охорону дитинства» : закон України від 26. 04. 2001 р. № 2402 – III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – С. 604–616.

15. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : монографія / Любов Вікторівна Канішевська. – К. : ХмЦНП, 2011. – 368 с.
16. Кемеров В. Е. Взаимопонимание. Некоторые философские и психологические проблемы / В. Е. Кемеров. – М. : Политиздат, 1984. – 109 с.
17. Кізь О. Б. Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Кізь Оксана Богданівна. – Тернопіль. 2003. – 346 с.
18. Кобзар Б. С. Специфіка позаурочної виховної роботи з учнями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, та дітей, які залишилися без піклування батьків / Б. С. Кобзар, Є. П. Постовойтов. – К. : Стилос, 1997. – 311 с.
19. Кон И. С. Психология старшеклассника [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.koob.ru/kon/psychologia-ranney-yunosti>.
20. Конституція (основний закон) України (Прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.). – К. : Право, 1997. – 80 с.
21. Концепція ООН «Про права дитини» – К. : Столиця, 1997. – 32 с.
22. Кравець В. П. Збереження репродуктивного здоров'я вихованців інтернатних закладів : навч.-метод. посібник / В. П. Кравець, О. М. Кікенеджі, О. Б. Кізь – Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2002. – 180 с.
23. Краевский В. В. Методология педагогики. Новый этап / В. В. Краевский, Е. В. Бережнова. – Академия, 2006. – 400 с.
24. Краткий психологический словарь / [сост. Л. А. Карпенко; под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 512 с.
25. Куликова Л. Н. Проблемы саморазвития личности / Лидия Николаевна Куликова. – Хабаровск, 1997. – 314 с.
26. Личко А. Е. Подростковая психиатрия : руководство для врачей / Андрей Евгеньевич Личко. – Л. : Медицина, 1979. – 335 с.
27. Мойсеюк Н. Педагогіка : [навч.-метод. посібник] / Н. Мойсеюк. – К.; 2007. – 656 с.
28. Найн А. Я. Педагогические инновации и научный эксперимент / А. Я. Найн. // Педагогика. – 1996. – № 8. – С. 9–14.
29. Пазухина С. В. Педагогическая успешность: диагностика и развитие профессионального сознания учителя : [учеб. пособие] / Светлана Вячеславовна Пазухина. – СПб. : Речь, 2007. – 224 с.
30. Палиева Н. А. Воспитание и личностное развитие детей-сирот в условиях альтернативных форм жизнеустройства : дис. ... д-ра. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Палиева Надежда Андреевна. – Ставрополь, 2008. – 360 с.
31. Подласый И. П. Курс лекций по коррекционной педагогике / Иван Павлович Подласый – М. : Владос, 2003. – 352 с.
32. Положення про школи-інтернати. – К., 1957. – 32 с.
33. Положення про дитячі будинки та загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // [Наказ № 995/557 Міністерства освіти і науки, молоді та спорту та Міністерства соціальної політики від 10. 09. 2012 року](#) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>.
34. Полянничко А. О. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в умовах загальноосвітньої школи-інтернату : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Полянничко Анжеліка Олександрівна. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2002. – 268 с.
35. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: [навч.-метод. посібник] / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. – К. : АСК, 2006. – 192 с.

36. Психологическое развитие воспитанников детского дома / под ред. И. В. Дубровиний, А. Г. Рузской). – М. : Педагогика, 1990. – 264 с.
37. Рейноутер Дж. Это в ваших силах. Как стать собственным психотерапевтом / Дж. Рейноутер ; пер. с англ. Л. А. Бабук. – Л. : Люксспринт, 2005. – 224 с.
38. Рогова А. М. Анализ социальных факторов формирования семейных ценностей среди молодого поколения на примере Санкт-Петербурга и Ленинградской области : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. социолог. Наук : спец. 12.00.03 / А. М. Рогова. – Самара, 2006. – 20 с.
39. Селевко Г. К. Технология саморазвития личности школьника / Герман Константинович Селевко // Школьные технологии. – № 6. – С. 5–25.
40. Сімейні цінності : практично-орієнтований посібник для навчальної програми «Сімейні цінності» (70 годин) [для 8-9 класів] / [О. В. Мельник, Т. В. Кравченко, Л. В. Канішевська, О. П. Пархоменко]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2013. – 600 с.
41. Симонова М. А. Формирование коммуникативных умений у детей-сирот 5–7 лет в условиях интернатного учреждения : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Симонова Мария Александровна. – Волгоград, 2006. – 169 с.
42. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. М. Артюшкіна, А. О. Полянничко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 2 (59). – С. 42–47.
43. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали наук.-практ. конф. (за результ. наук.-досл. роботи Інституту проблем виховання НАПН України у 2013 р.) / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника ; літ. ред. І. П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2014. – Вип. 4. – 461 с.
44. Титаренко Т. М. Я - знакомый и незнакомый / Т. М. Титаренко. - К., 1991. - 204 с.
45. Тлумачний словник-довідник моральних та духовних понять і термінів : навч. посіб. / [уклад. О. А. Біда, Н. В. Орлова, Л. І. Прокопенко, Ю. В. Тимошенко ; за ред. Л. І. Прокопенко]. – Черкаси: Вид. від ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – 244 с.
46. Урбанович Л. Н. Воспитание ценностного отношения к семье у старшеклассников во внеучебной деятельности : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Урбанович Любовь Николаевна. – Смоленск, 2008. – 188 с.
47. Федулова А. Б. Семья и семейные ценности: Философско-аксиологический анализ : дисс... канд. филос. наук : 09.00.11 / Федулова Анна Борисовна. – Архангельск, 2003. – 252 с.
48. Шеламова Г. М. Педагогические условия формирования толерантности учащихся профессионального лицея : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Шеламова Галина Михайловна. – М., 2003. – 180 с.
49. Юницкий В. А. Психологические особенности детей, потерявших родителей : дис. ... канд. психол. наук : спец. 10.00.07 «Педагогическая психология» / Юницкий В. А. – М., 1992. – 172 с.
50. Yurga M. Z baan nad rozwojem osobowosci dorastajacych wychowanek panstwowych domow dzicka / Yurga M. // Psychologia wychowancsa. – 1975. – Nr. 5. – S. 713–718.

Розділ II.

Формування здорового способу життя старшокласників інтернатних закладів у просторі сімейних відносин

2.1. Теоретичні положення проблеми формування здорового способу життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у просторі сімейних відносин

Сучасний рівень розвитку цивілізації, з одного боку, ставить під загрозу існування людини як біологічного виду, а з іншого – актуалізує проблему здоров'я в різних аспектах: медичному, екологічному, соціальному, політичному, економічному, духовному. Для України ця проблема є не просто актуальною, а смисложиттєвою, тому що спостерігається стійка тенденція вимирання населення в умовах реформування країни, росте наркоманія, алкоголізм, загалом суспільство деградує.

Тим часом здоров'я дітей України продовжує погіршуватись. Недостатня рухова активність, незбалансоване і нерегулярне харчування, надлишок різного роду інформації, погіршення екологічного стану, психоемоційні стреси – все це призводить до порушення повноцінного розвитку дитини, її психічної та фізичної сфери. Різко збільшилася кількість молодих людей, які вживають токсичні і наркотичні речовини, спостерігається раннє вживання алкоголю і наркотиків. Продовжує зростати рання вагітність, штучні аборти, хвороби, що передаються статевим шляхом, катастрофічно зменшується народження фізіологічно здорових дітей, висока материнська і дитяча смертність.

Останніми роками педагогічні аспекти здоров'я школярів активно досліджувалися рядом вітчизняних і зарубіжних учених. Основні способи зміцнення і збереження здоров'я учнів розкриваються в працях Ю. Варшамова, А. Голева, В. Соломіна, А. Семенова, А. Хрипкової та інших авторів. Шкільні здоров'язбережувальні технології схарактеризовані А. Колесніком, Л. Ждановою, В. Оржеховською та іншими науковцями. Виховання готовності до прийняття здорового способу життя розглядається дослідниками (К. Бондаревська, М. Віленський, Е. Вайнер, В. Казначеев,

В. Петленко, Л. Татарнікова та інші) як пріоритетна і специфічна мета особистісно орієнтованої освіти.

Зважаючи на те, що здоров'я має таке значення, яке обумовлює усі сторони життєдіяльності, як суспільного, так і індивідуального, можна розглядати його як універсальну, фундаментальну, вищу цінність, актуальність якої проявляється на трьох основних рівнях. Ця думка простежується у дослідженні І. Ларіонової [15].

На загальнолюдському рівні – через те, що ми стали свідками прояву і зростання так званих глобальних проблем людства, негативні наслідки яких пов'язані з порушенням здоров'я людини в планетарному масштабі. Це пов'язано не лише з техногенними впливами на природу і з погіршенням екологічної ситуації. Проблема здоров'я і виживання людини не можуть розглядатися поза негативних тенденцій і деформації суспільного розвитку. Із злочинами проти життя та здоров'я людини пов'язані локальні війни, сепаратизм, тероризм, наркотизація.

З іншого боку, нові потреби, інтереси, цілі, які оволодівають людськими розумом і душею, все більше пов'язуються з технікою і штучністю людського розвитку. Виникає небезпека, що соціально-техногенні та інші цінності штучного середовища проживання людини відсунуть на задній план цінності природно-життєві.

Все гостріше постає питання про межі вторгнення людини в основу свого існування у фізіологічному сенсі. Успіхи молекулярної біології, генної інженерії пов'язані з тривожною загрозою самому існуванню людства. Людина активно втручається у питання спадковості, появи, регулювання і зачаття життя. Водночас відсутнє філософське осмислення пріоритетів, масштабів і наслідків такого втручання.

На соціумному рівні актуальність теми пояснюється тим, що характеристики й оцінювання громадського здоров'я нерозривно пов'язані зі здоров'ям його членів, з такими феноменами, як народжуваність, смертність,

хвороби, умови і спосіб життя, можливість правильно харчуватися, природне середовище, організація системи охорони здоров'я і багато іншого.

Дослідження проблеми здоров'я актуальне також і на особистому рівні. В соціальній практиці України накопичено унікальний досвід зміцнення здоров'я особистості через масовий розвиток фізкультури, систему диспансеризації, організований літній відпочинок школярів тощо, але ці здобутки не мають свого продовження на сучасному етапі розвитку країни.

В умовах, коли смертність перевищує народжуваність, реанімуються хвороби, які, здавалося, давно переможені, коли суспільство не в змозі забезпечити рівень охорони здоров'я, виникає проблема пошуку ефективних шляхів підвищення цінності здоров'я [3].

Сучасне розуміння здоров'я ґрунтується на міждисциплінарному синтезі знань медицини, психології, філософії, соціології і потребує застосування теоретичного і комплексного підходів. Здоров'я не лише стало проблемою індивідуально-особистісного буття, а й набуває ознак складного соціокультурного феномену [15; 17; 18].

Філософські, соціально-аксіологічні дослідження доводять, що за своєю соціально-ціннісною сутністю здоров'я – це універсальне благо, яке одночасно виступає і як абсолютна цінність (позачасова і позапросторова), і як відносна цінність (як умова життя). Здоров'я охоплює три основних елементи – фізичний, духовний, соціальний. В різні історичні епохи вони варіювалися по-різному. Якщо в первісному племені домінуючим показником був фізичний складник, в епоху середньовіччя – духовний, то нині на перший план виходить соціальний складник як визначальний фактор здоров'я людини і соціуму [15].

Будь-які зміни в соціальному середовищі відбиваються на здоров'ї людини. Основними причинами сучасних хвороб виступають саме соціальні чинники (екологічні проблеми, дистреси тощо). Важливою аксіологічною характеристикою здоров'я є його критерії. Загальноприйнятними критеріями, якими оперує ВООЗ, є: рівень смертності, травматизму, кількість інвалідів, розвиток медичних наук тощо [21].

Сьогодні здоров'я набуває цінності для індивідуума не тільки щодо можливостей своєї дієвості, але і як особистісний потрібний компонент, який забезпечує особливу представленість людини у суспільстві та сім'ї як її окремої ланки. Отже, зважаючи на те, що здоров'я перетворилось з категорії вітальної на категорію соціальну, шляхів його удосконалення слід шукати у соціальній сфері. Все це актуалізує потребу наукового аналізу цієї теми у суспільних науках [18].

Значну увагу соціальному аспекту здоров'я приділяє С. Омельченко. На основі теоретичного узагальнення науковець пропонує нове вирішення наукової взаємодії соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя учнівської молоді [17].

Вченими доведено, що здоров'я людини більш як наполовину залежить від способу життя людини. Не випадково навчання дітей і підлітків умінь та навичок здорового способу життя визначено першочерговим освітнім завданням. Це підтверджують усі державні та галузеві документи, ухвалені протягом останніх десятиліть: Закон України «Про освіту», Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021.

Нині в Україні на державному рівні визначено шляхи збереження й зміцнення здоров'я громадян, які закріплено в основному законі України – Конституції, Законі України , «Про охорону здоров'я», Концепції національного виховання тощо. У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті підкреслено потребу, «формування через освіту здорового способу життя».

Різні аспекти цього питання останнім часом вивчають чимало науковців. Філософські, педагогічні, медичні аспекти здоров'я та шляхи його збереження розглянуто в працях (Ш. Амонашвілі, М. Амосова, І. Брехмана, В. Колбанова, Ю. Лисицина, В. Петленка та інших). Особливу значущість становлять публікації (Л. Альшиної, Т. Бахнової, О. Вакуленко, О. Васильєвої,

О. Вульфовича, Є. Дегтярьова, Г. Зайцева, В. Казначеева, Ю. Синицина, Л. Татарнікової, Ф. Філатова та інших), у яких учені досліджують проблему мотивації школярів до здорового способу життя [10].

Окремі дослідження присвячені питанню формування здорового способу життя старшокласників (В. Бушуєва та інші). В полі зору науковців також проблеми формування здорового способу життя старшокласників у сім'ї та школі [2;9; 22], в умовах промислового міста (Г. Капранова) [12]. Різним аспектам формування здорового способу життя учнів загальноосвітніх навчальних закладів присвятили свої праці (В. Бобрицька, Т. Бойченко, В. Бушуєва, В. Гаращук, О. Дубогай, Н. Іванова, С. Кириленко, С.Омельченко, В. Пономаренко. С. Сичов, С. Страшко, Л. Сущенко, Т. Шаповалова та інші).

Поняття «здоровий спосіб життя» науковці визначають як концентроване вираження взаємозв'язку способу життя і здоров'я людини. Він об'єднує усе, що сприяє виконанню людиною професійних, громадських і побутових функцій в оптимальних для здоров'я і розвитку умовах» [4; 17; 20].

Під способом життя розуміють сталий, що склався у певних суспільно-економічних умовах, спосіб життєдіяльності людей, задоволення матеріальних і духовних потреб, норм спілкування і поведінки. Спосіб життя належить до соціально-біологічних факторів, компонентами якого слугує триада показників: рівень, якість і стиль життя. Рівень життя обумовлений економічними можливостями людини. Якість життя визначається ступенем запити і мірою задоволення людських потреб. Рівень і якість життя людини залежать від матеріально-економічних умов життя суспільства та кожної сім'ї.

Стиль життя складається на основі психологічних і психофізіологічних особливостей поведінки особистості. Сукупність зовнішніх та внутрішніх умов життєдіяльності людського організму, при яких усі його системи працюють довговічно, а також сукупність раціональних методів, які сприяють зміцненню здоров'я, гармонійному розвитку особистості, методів праці і відпочинку називають здоровим способом життя [17, с. 27–32].

Здоровий спосіб життя є суспільною потребою. Це обумовлено низкою обставин: по-перше, здоровий спосіб життя є способом адаптації людини до нервово-психічних, емоційних, інформаційних та інших перевантажень, по-друге, здоровий спосіб життя є засобом активізації захисних сил організму, тобто засобом, який підвищує загальну опірність організму усім хворобам, по-третє, – способом профілактики захворювань та соціальних хвороб [10; 15; 27].

Здоровий спосіб життя на рівні світогляду розглядають як складну функціональну динамічну систему, яка характеризується сімейно-побутовою, комунікативною, суспільно трудовою діяльністю, проявом духовних і фізичних здібностей людини у єдності з навколишньою природою і соціальним середовищем [15].

Аналіз змістових характеристик здорового способу життя дав змогу виокремити в особистісному становленні старшокласників такі його **функції** і **компоненти**:

♣ *пізнавальна функція*, що забезпечується нормативно-гігієнічним компонентом, тобто сукупністю соціально-медичних, соціально-психологічних, соціально-правових знань, які проявляються у потребі збереження і зміцнення здоров'я, прагненні старшокласника до усвідомлення своїх особистісних можливостей для успішного духовно-морального самовдосконалення;

♣ *регулятивна функція* забезпечується емоційно вольовим компонентом, який містить систему життєвих цінностей, що визначають ставлення людини до проблеми здоров'я і здорового способу життя та характеризуються такими показниками, як потреба в здоровому способі життя, прагнення до нього, орієнтація на здоровий спосіб життя і впевненість у його доцільності;

♣ *рефлексивна функція* забезпечується соціально-поведінковим компонентом, який є системою взаємопов'язаних дій, котрі здійснюються суб'єктом для збереження і зміцнення індивідуального здоров'я і потребують його особливих ставлень у взаємодії із зовнішнім середовищем, що сприяє

формуванню цінності здорового способу життя, соціально-психологічного здоров'я, успішній адаптації особистості у суспільстві.

Інтеграція виділених трьох компонентів у креативній функції є системоутворювальною і складається у прийнятті школярем цінності здоров'я і здорового способу життя.

Важливим компонентом простору суспільства, який є підґрунтям фізичного і духовного розвитку людини, є сім'я. Вона значною мірою визначає спосіб життя її членів. Серед основних функцій сім'ї – збереження і зміцнення здоров'я дитини. Саме сім'я несе основну відповідальність за розвиток і здоров'я дитини, бо в ній закладаються найважливіші риси особистості. Досвід, який дитина набуває в сім'ї, визначає її індивідуальну поведінку, формує її цінності. Від того, які відносини у сім'ї, залежить розвиток самосвідомості дитини, її духовний і психічний світ, можливість соціальної та фізичної адаптації і життєдіяльності [2; 13; 22].

Проведені дослідження свідчать, що задовго до створення сім'ї у молоді формуються певні погляди на шлюб, внутрішньосімейні відносини, однак їхній зміст не завжди правильно розуміють юнаки і дівчата. Це спричиняє відсутність у молодих людей потрібного соціального досвіду щодо цінностей сімейного життя, неможливість використання надбань попередніх поколінь. Так виникає суперечність між високою соціальною цінністю сім'ї, прагненням молоді до її створення, і браком необхідних знань про особливості її функціонування. Одним із засобів подолання цих недоліків є організація спеціальної підготовки до сімейного життя, в тому числі до збереження здоров'я кожного її члена [5; 28].

«Суспільне здоров'я і індивідуальне здоров'я кожної людини, – відзначає в своєму дослідженні С. Каракотова, – взаємопов'язані і залежать один від одного. Це стосується і сім'ї, де її міцність залежить від здоров'я кожного члена родини – від поведінки і прагнення кожного члена зберегти його» [13].

Питання сімейного виховання досліджували (Я. Коменський, А. Макаренко, І. Песталоцці, Ж-Ж. Руссо, В. Сухомлинський, К. Ушинський та

інші. Серйозну увагу приділили цьому питанню Л. Антонова, І. Арабов, Ю. Азаров, Р. Байчорова, В. Бойко, М. Буянов, І. Гребенніков, С. Каракотова, В. Ковальов, Т. Кулікова, К. Семенов та інші) [2; 5; 6; 7; 8; 9].

Однак проблема формування здорового способу життя у старшокласника інтернатних закладів як майбутнього сім'янина вивчена у вітчизняній педагогіці недостатньо. Відсутні дослідження можливостей закладів інтернатного типу у формуванні здорового способу життя як однієї з умов підготовки до сімейного життя, не визначено змісту такої роботи, не обґрунтована педагогічна доцільність відбору та використання з цією метою здоров'язберезувальних технологій.

Теоретико-методологічну основу формування здорового способу життя у просторі сімейних відносин становлять ідеї, концепції, положення, висновки вчених, а саме: теорія та практика виховання підлітків відповідно до засад здорового способу життя (Т. Бойченко, Г. Власюк, А. Голобородько); соціально-медичні аспекти процесу формування здорового способу життя дітей і підлітків (М. Амосов, І. Брехман, З. Шкірник-Нижник, В. Неділько); психолого-педагогічні особливості розвитку і формування особистості старшого підлітка (І. Бех, В. Сухомлинський, А. Макаренко, Н. Максимова; А. Хрипкова, Д. Колесов, Л. Виготський, З. Білоусова, Л. Божович); аксіологічний та системний підхід до сутності, формування, збереження й зміцнення здоров'я, ведення здорового способу життя (Г. Апанасенко, І. Брехман, Е. Вайнер, О. Вакуленко, В. Грибан, В. Казначеев, Г. Кривошеєва, Ю. Лисицин, Л. Сущенко, Т. Шаповалова та інші); педагогічні дослідження щодо виховання дітей-сиріт (В. Аверкин, Т. Іващенко, Г. Плоткін, Г. Плясова, А. Прихожан, Н. Толстая); а також законодавча база й державні документи щодо формування здорового способу життя (Концепція Державної програми , «Репродуктивне здоров'я нації на 2006–2015 роки») та інші.

Вивчення теоретичних засад виховання особистості дали змогу визначити концептуальні положення дослідження:

Формування здорового способу життя старшокласників інтернатних закладів у просторі сімейних відносин визначається як створення системи виховання, яка забезпечить усвідомлення важливості здоров'я в житті людини і переконання у потребі підтримувати і зберігати його як сімейну цінність шляхом повсякденного дотримання правил здорового життя.

Сім'я є соціальним інститутом, в якому склалися взаємини між подружжям, батьками і дітьми, соціальна необхідність якої обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення. Під взаєминами розуміють усталені взаємозв'язки між людьми, які складаються в процесі спілкування, мають яскраво виражене емоційне забарвлення і виявляються у характері та способах взаємовпливів (І. Бех, А. Бондарчук, М. Боришевський, Л. Іванова, Я. Коломінський, В. Крисько, О. Леонтєв, В. М'ясищев, С. Рубінштейн, В. Семиченко).

Завдяки взаєминам у партнерів формуються спільні настановлення, ціннісні орієнтації, очікування.

Для кожної людини сім'я має велике значення. Тільки в сім'ї людина може бути по-справжньому щасливою, знайти душевний мир, тишу серця. Тут відбувається становлення особистості. Сім'я – найважливіше джерело соціального й економічного розвитку суспільства. Вона виробляє головне суспільне багатство – людину.

Діапазон дослідницьких завдань, які вирішуються в межах психології сім'ї, охоплює широке коло питань, серед яких – вплив сім'ї на формування здорового способу життя її членів. Зважаючи на те, що розв'язання широкого спектру питань можливо лише здоровими особистостями, сім'я відіграє виняткову роль у збереженні і зміцненні здоров'я її членів [22]. Особливе значення для формування психічного і духовного здоров'я дітей має психологічний клімат у сім'ї, який залежить від взаємин між дорослими і дітьми [13].

На думку психологів (Н. Водоп'янова, В. Дружинін, Т. Крюкова), функціональне навантаження сімейних взаємин детермінується рівнем їх реалізації:

на рівні особистості – задоволення психологічних потреб усіх членів сім'ї у прихильності, прив'язаності, коханні, а також в автономності і незалежності; забезпечення повноцінних сексуальних відносин, виховання дітей; створення безпечного психологічного простору, турботи і психологічного комфорту;

на рівні соціуму – психотерапевтична, інтимно-сексуального спілкування, репродуктивна, виховна, рекреативна, господарсько-економічна та регулятивна функції [2].

Отже, рольовий репертуар сімейних взаємин досить широкий і забезпечує ефективну життєдіяльність людини не лише на індивідуальному, а й на соціальному рівні.

Суспільне здоров'я та індивідуальне здоров'я кожної людини нерозривно взаємопов'язані, і одне залежить від іншого. Все стосується і здоров'я сім'ї, де її міцність і стійкість залежать від здоров'я як фізичного, так і духовного кожного. І можна сказати – здоров'я сім'ї залежить від поведінки і прагнення кожного члена сім'ї зберегти його.

Важливими складниками здоров'я і благополуччя є духовні фактори. Це розуміння здоров'я як здатності до відтворення добра, самовдосконалення, милосердя і безкорисливої взаємодопомоги. Це й створення установки на здоровий спосіб життя.

Основою людського здоров'я все більше виступає його духовний складник. Духовне здоров'я забезпечується системою мислення, пізнанням навколишнього світу й орієнтацією в ньому. Досягається духовне здоров'я толерантністю, вмінням жити у злагоді із собою, рідними, друзями, суспільством, умінням прогнозувати і моделювати події та складати програму своїх дій. Коли йдеться про комфорт у сім'ї, то мають на увазі не лише матеріальне благополуччя, але й безконфліктне спілкування усіх її членів.

Здоровий спосіб життя майбутніх членів сім'ї передбачає їх уміння безконфліктного спілкування, створення в сім'ї психологічного комфорту, що великою мірою визначає збереження і зміцнення здоров'я людини [24].

Поняття здоров'я тісно пов'язане із поняттям благополуччя. Не випадково визначення здоров'я, за Всесвітньою організацією охорони здоров'я, трактується як стан фізичного і соціального благополуччя [21]. На здоров'я людини впливають також соціально-економічні фактори. Рівень благополуччя, а як наслідок, і здоров'я може бути нормальним лише тоді, коли є можливість для самореалізації, коли людині гарантовані хороші побутові умови, освіта, медичне обслуговування тощо.

Одним із чинників є також спосіб життя самих батьків. Спосіб життя батьків – основа їхнього авторитету, тому їм потрібно вести здоровий спосіб життя: не курити, не вживати алкоголю, не лаятись, стримувати гнів та негативні емоції, всіляко сприяти охороні навколишнього середовища, бути фізично активними, виховувати в собі опір до стресів, дотримуватись особистої гігієни, не допускати надмірностей у їжі, напоях і багато іншого [22].

Особливу актуальність для педагогіки становить проблема здоров'я старшокласників. Навчання у старших класах збігається з початком юнацького віку. Цей вік визначається об'єктивними змінами в житті школяра: близьким завершенням середньої освіти, необхідністю вибору майбутньої професійної діяльності, розширенням соціальних контактів. Саме тому цей вік є періодом суттєвих якісних змін у розвитку особистості, тобто починає формуватись певна структура самосвідомості, розвивається особистісна рефлексія, усвідомлюються життєві плани, перспективи, розвиваються соціальні мотиви [2; 7; 12; 22].

У зв'язку зі становленням самосвідомості старшокласники потребують допомоги, а саме:

- спрямовувати увагу на вивчення досвіду старших, на уроки людства, на історію власного життя;

- розкривати перспективу життя, показувати варіанти їхнього майбутнього, тим більше, що мрії про майбутнє посідають центральне місце у їхніх переживаннях.

Специфіка контингенту вихованців закладів інтернатного типу та умов, в яких вони перебувають впродовж шкільних років, вимагає вибору певних шляхів, засобів, форм і методів роботи у визначеному напрямі. Як свідчать дослідження з окресленої проблеми (В. Вугрич, Л. Канішевська, Л. Кузьменко, Б. Кобзар, В. Слюсаренко та інші), для сучасного етапу функціонування шкіл-інтернатів України характерним є ряд проблем у формуванні здорового способу життя, що необхідно для повноцінного самостійного життя у суспільстві та в сім'ї [11].

Практика свідчить, що проблема готовності до сімейного життя у випускників інтернатних закладів стоїть більш гостро, ніж в однолітків, які живуть у сім'ях. Це відбувається не лише внаслідок порушення емоційних і компетентісних зв'язків з батьками, але й тому, що життя в інтернатних закладах не потребує від дитини виконання функцій, які б вона виконувала у сім'ї. Тому формування сімейних цінностей, у тому числі цінності здоров'я і здорового способу життя в процесі підготовки старшокласників до сімейного життя є серйозною і складною проблемою [28].

Основними *особистісними утвореннями*, які входять до структури здорового способу життя у просторі сімейних відносин, є:

а) валеологічна освіченість (когнітивний компонент) – цілісне розуміння сутності здоров'я та здорового способу життя, усвідомлення впливу соціальних та біологічних факторів на стан здоров'я людини; наявність знань про способи збереження здоров'я (фізичні заняття, профілактика стресів та втоми, народні методи лікування тощо); самопізнання та самоосвіта;

б) валеологічна свідомість (мотиваційно-ціннісний компонент) охоплює: уявлення про місце здоров'я в ієрархії сімейних цінностей; наявність внутрішньої і зовнішньої мотивації щодо збереження здоров'я як сімейної цінності; усвідомлення власних потреб і мотивів щодо дотримання здорового

способу життя як однієї з основ благополуччя майбутньої сім'ї, задоволення в оздоровчій діяльності особистісних потреб у самовираженні, самоствердженні та самореалізації; здатність до самооцінки;

в) валеологічна поведінка (поведінково-діяльнісний компонент) – містить: активність та наполегливість учнів у самостійній діяльності щодо збереження і зміцнення здоров'я у повсякденному житті (дотримання режиму дня, рухова активність, раціональне харчування, відсутність шкідливих звичок, нервово-психічна рівновага); застосування здоров'язберезувальних методик; уміння приймати оптимальні рішення щодо збереження і зміцнення здоров'я у різноманітних життєвих ситуаціях, аналізувати їхні результати; володіння прийомами саморегуляції та самоконтролю.

2.2. Стан сформованості здорового способу життя як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів

Вивчення рівня сформованості валеологічних знань, необхідних у сімейному житті, засвідчило:

Незважаючи на те, що зміст навчальних дисциплін передбачає ознайомлення з основами здоров'я, частка учнів потребує поглиблення та розширення знань з окремих питань про здоров'я і чинники, які сприяють його зміцненню, підтримці та відновленню. Недостатньо поінформовані учні про способи запобігання вживанню наркотичних речовин, хворобам, що передаються статевим шляхом, СНІД-інфекції. Відсутні конкретні знання про шляхи подолання хвороб, про здорове харчування, способи загартовування, що важливі для дотримання здорового способу життя у майбутньому сімейному житті.

Позитивним є те, що, оцінюючи свій спосіб життя, значна частка учнів усвідомлюють потребу позбутися негативних звичок; це свідчить про сформованість моральної та психологічної установок на збереження здоров'я. Третина учнів вважають цю проблему найважливішою. Майже 50 %

відмітили, що вона не менш важлива, ніж інші. Для 20 % ця проблема має ситуативний характер, про неї згадують, коли нездужають. Лише 4 % опитаних не вважають її значущою.

Аналіз здоров'я як життєвої цінності може бути доповнений вивченням думки старшокласників про змістові складники здорового способу життя. Уявлення про нього двох третин респондентів пов'язані із заняттям спортом. Більше половини опитаних асоціюють такий спосіб життя зі здоровим сном. Майже стільки ж – зазначають відсутність шкідливих звичок і повноцінне харчування.

Більшість старшокласників розуміють під поняттям «здоровий спосіб життя» фізичні вправи і відмову від куріння, але юнаки терпиміші до поширення шкідливих звичок, ніж дівчата. Уявлення дівчат більше відповідають традиційним стереотипам про те, що здоровий спосіб життя допомагає підтримувати хорошу працездатність і запобігати захворюванням. Думки тих, хто курить, і тих, хто не курить, суттєво різняться. Зокрема, перші додають до складників здорового способу життя заняття спортом, дотримання режиму дня, загартування, профілактику захворювань, другі – частіше вносять у перелік безпечний секс.

Чималий відсоток старшокласників (більше третини) відчувають негаразди в різних аспектах психологічного здоров'я. Це насамперед емоційна сфера та стосунки в системі «особистість – особистість» і «особистість – оточення». Однак у більшості з учнів не сформовані уміння і навички, потрібні для досягнення психологічного комфорту у повсякденному житті. Серед них: уміння контролювати емоції (16 %), критично мислити (21 %), уміння відмовляти на пропозиції, що шкодять здоров'ю. Перелік пріоритетних навичок, якими б хотіли оволодіти вихованці додатково, був таким: дотримуватись здорового харчування (53 %), захистити себе від різних хвороб у разі потреби.

За результатами діагностування виявлено, що до високого рівня сформованості здорового способу життя старшокласників як сімейної цінності

належать 10 % старшокласників, 41,3 % мають середній рівень, до низького рівня віднесені 48,7 % учнів старших класів.

Загалом, більшість старшокласників, перебуваючи за стінами інтернатного закладу, не дотримуються раціонального способу життя, піддаються дії депресивних соціальних чинників (курять, уживають алкогольні напої (переважно пиво), не дотримуються режиму дня, несвоєчасно відходять до сну й сплять менше фізіологічно оптимальних норм, допускають вживання нездорової їжі та неправильну кратність харчування.

Згідно з отриманими даними, велика частка старшокласників, які живуть у сім'ях, ведуть пасивний спосіб життя: 33,4 % школярів не виконують ранкової гімнастики, а 55,0 % виконують її нерегулярно, 26,8 % не займаються спортом. Серед вихованців інтернатних закладів, які більше часу перебувають в інтернатах, таких практично немає (за винятком тих, у кого деякі порушення здоров'я). Більшість батьків не приділяють уваги формуванню здорового способу життя дітей, не вважають здоров'я найважливішою сімейною цінністю.

Вихованців хвилюють питання створення щасливої сім'ї, запобігання та подолання сімейних конфліктів, питання статевої культури та партнерських взаєностосунків. Учні бажають отримувати інформацію щодо народження та виховання здорових дітей: як впливають шкідливі звички батьків на здоров'я дітей, чому народжуються діти з патологією, як запобігти перевтомі, як правильно харчуватися, чи можна в сім'ї дотримуватися режиму дня. Найбільшу зацікавленість викликають у старшокласників питання позбавлення від куріння, удосконалення фізичного розвитку, статевого виховання, способи лікування, догляд за шкірою обличчя.

Опитування учнів підтвердили результати анкетування. Школярі розуміють важливість здорового способу життя для створення благополучної сім'ї (95 % дають розгорнуті відповіді на запитання «Чи впливає стан здоров'я людини на благополуччя сім'ї? Як саме?» при чому аргументують відповіді з досвіду власних родин). Серед факторів, які впливають на стан здоров'я

людини, виділяють: медичне обслуговування (63%), стан навколишнього середовища (45%), якість харчування (50%), заняття фізкультурою і спортом (50%). Однак окремі чинники, які потрібні для сімейного благополуччя, різняться: харчування – теж близько 50%, середовище – 15%, емоційна рівноваженість – 12%.

З'ясовано, що основними причинами такого стану є: недостатньо переконлива робота з виховання у старшокласників цінності здоров'я та пропагування переваг здорового способу життя; слабка співпраця вчителів з фахівцями щодо формування здорового способу життя; відсутність координації педагогів і сімей з питання дотримання учнями норм здорового способу життя у повсякденні.

Зважаючи на те, що визначальною умовою успішного формування здорового способу життя вихованців є педагогічне керівництво цим процесом, під час констатувального етапу дослідження вивчався цей аспект. Результати вивчення свідчать, що проблема формування у вихованців здорового способу життя як сімейної цінності ще не набула пріоритету серед багатьох інших. Питаннями, які пов'язані зі здоров'ям дітей, опікуються переважно лікарі, вчителі фізичної культури і основ здоров'я. Не всі вихователі володіють необхідними знаннями у сфері здоров'я і здорового способу життя, наприклад інформацією щодо народних засобів лікування застудних хвороб. Коли до педагогів звертаються учні з питаннями їх вибору і застосування, вони часто не отримують кваліфіковані відповіді. Не задовольняють запити учнів навіть лекції фахівців.

В інтернатних закладах майже не проводиться семінарів або методичних об'єднань з проблем формування здорового способу життя як цінності сімейного життя. У кращому випадку на педрадах раз на рік або двічі обговорюється стан фізичного здоров'я вихованців або результати медичного обстеження. Здоровий спосіб життя не розглядається як умова сімейного благополуччя. Не випадково, що значна кількість старшокласників не пов'язують здоров'я членів сім'ї з її благополуччям (18%).

Означені недоліки є основними причинами низького рівня сформованості у старшокласників здорового способу життя як сімейної цінності. На цьому положенні ґрунтується визначення завдань та педагогічних умов роботи педагогічних колективів у формуванні свідомого ставлення вихованців до здоров'я.

2.3. Технологічний підхід до формування здорового способу життя старшокласників як сімейної цінності

Формування здорового способу життя у просторі сімейних відносин — побудований на наукових основах, такий, що враховує природу дитини і природу розвитку особистості процес життєдіяльності, спрямований на оволодіння знаннями, уміннями і навичками, які дають змогу максимальною мірою зберігати і зміцнювати здоров'я у майбутньому сімейному житті.

Робота з формування здорового способу життя залежить від особливостей конкретного навчально-виховного закладу: умов, традицій, якісного складу педагогічного колективу, матеріальної бази; вона є складником системи виховної роботи і має органічно взаємодіяти з іншими її напрямками.

Відомо, що вихованці інтернатних закладів помітно відрізняються від дитячого загалу загальноосвітньої школи. Економічні, соціальні, педагогічні проблеми, з якими стикається така дитина, впливають на формування її життєвих орієнтирів, деформують соціальні установки, ускладнюють процеси пристосування до життя в соціумі. Як наслідок, молода людина, якою опікувалися в інтернаті, виявляються неготовою до самостійного життя.

Серед суперечностей у підготовці вихованців інтернатних закладів до сімейного життя – особистісний, психологічний, моральний, естетичний, статево-рольовий розвиток дітей, які виховуються в інтернатних закладах, та відсутність особисто орієнтованих підходів у формуванні їхньої особистості як майбутнього сім'янина [28].

Володіючи сучасними педагогічними знаннями, за постійної взаємодії з учнями, їхніми батьками, медичними працівниками та шкільними психологами, вчитель має змогу планувати й організовувати свою діяльність, зважаючи на пріоритети збереження та зміцнення здоров'я всіх суб'єктів педагогічного процесу.

Діагностований та гарантований результат такої багатоаспектної навчально-виховної роботи може забезпечити лише функціонування педагогічної системи, яка об'єднує сукупність та узгодженість дій дорослих і дітей, педагогічну майстерність педагогів, їхнє вміння конструювати педагогічний процес відповідно до поставленої мети та з урахуванням конкретних умов виховної діяльності. З цього витікає потреба розроблення технології формування здорового способу життя як моделі обґрунтованої і логічно послідовної педагогічної системи, яка ґрунтується на знаннях з різних галузей науки про здоров'я і способи його збереження та реалізується у навчальній і практичній діяльності педагогів та учнів.

Технологія — це, насамперед, системний метод створення та застосування знань з урахуванням технологічних та людських ресурсів і їхнього взаємовпливу, що має на меті оптимізувати форми освіти (ЮНЕСКО). З погляду педагогічної технології, виховання є моделлю реалізації певної педагогічної концепції. Технологія простежує розвиток процесу від цілі до результату і забезпечує отримання прогнозованого результату [19].

Структурні складники педагогічної технології: мета – умови її реалізації – загальна стратегія і конкретні дії усіх учасників виховного процесу – засоби досягнення мети – прогнозовані результати.

Мета процесу формування здорового способу життя старшокласників у просторі сімейних відносин – виховання особистості, яка здатна протягом життя підтримувати своє здоров'я на максимально високому рівні і завдяки цьому реалізувати свої внутрішні можливості.

Аналіз літератури та вивчення стану проблеми на практиці дає змогу припустити, що успіх у роботі з формування здорового способу життя

старшокласників інтернатних закладів буде більш результативним за дотримання таких педагогічних умов:

- посилення соціальної спрямованості процесу навчання учнів здорового способу життя; поглиблення у змісті навчально-виховної роботи людинознавчих і суспільствознавчих знань про здоров'я людини і способи його збереження;

- формування вмінь, які за умови досягнення глибини і міцності мають стати засобами досягнення морального, психологічного та матеріального благополуччя сімейного життя;

- створення умов для практичної реалізації здобутих знань і вмінь здорового способу життя як сімейної цінності у повсякденній життєдіяльності старшокласників;

- організація ефективного керівництва взаємодією всіх ланок, покликаних здійснювати цю роботу.

Стратегію виховання визначають домінуючі підходи до виховання як певної сукупності взаємопов'язаних понять, ідей і способів педагогічної діяльності. Такими у нашому дослідженні є теорія соціальних ролей та діяльнісний підхід.

Сутність теорії соціальних ролей в тому, що формування особистості відбувається завдяки соціальному механізму наслідування і примноження соціальних цінностей. Людина наслідує соціальні цінності, коли входить у склад якоїсь спільноти людей, тобто соціуму, і виконує в ньому певні соціальні ролі. У сімейній сфері життєдіяльності – це соціальні ролі подружжя, батьківсько-материнська та синовньо-дочірня [26, с. 18–27].

Сутність діяльнісного підходу в організації і керуванні цілеспрямованою навчально-виховною діяльністю учня у загальному контексті його життєдіяльності – спрямованості інтересів, життєвих планів, ціннісних орієнтацій, розуміння смислу навчання і виховання, особистісного досвіду в інтересах становлення суб'єктності учня. Основна ідея діяльнісного підходу у вихованні пов'язана з діяльністю як засобом становлення і розвитку суб'єктності

дитини. Загальна мета цього підходу – людина, здатна практично перетворювати власне життя, ставитися до себе, оцінювати себе, вибирати засоби життєдіяльності, контролювати її хід і результати [26, с.96–117].

Провідний вектор розвитку особистості у вихованні має бути спрямований на підготовку випускників до життя, на забезпечення їх потрібними знаннями, уміннями і навичками для подальшої самостійної життєдіяльності у сучасному соціальному суспільстві і сім'ї як його складнику. Пріоритетними напрямками у формуванні здорового способу життя як сімейної цінності є такі: формування негативного ставлення до шкідливих звичок; навчання способів профілактики та самозбереження здоров'я; статеве виховання; формування способів профілактики та самозбереження здоров'я; формування навичок продуктивного спілкування як однієї з умов створення здорової атмосфери у сім'ї.

Ці напрями можуть бути реалізовані шляхом впровадження програм «Здоров'я» і «Сім'я».

Завдання першої полягає в ознайомленні старшокласників із традиціями і звичаями української сім'ї щодо збереження та зміцнення фізичного і психічного здоров'я, формування культури здоров'я. Мета: демонстрування учням значущості їхнього здоров'я для майбутнього життя, трудової діяльності, сім'ї. Основні питання напряму «Здоров'я»: психічне і фізичне здоров'я; культура збереження власного здоров'я і здоров'я інших людей; традиції та звичаї нації і сім'ї щодо збереження здоров'я; гігієна; гармонія душі і тіла; роль вольових якостей людини для збереження здоров'я.

Діяльність вихователів і класних керівників передбачає: співробітництво з медичним персоналом та іншими медичними установами для вивчення стану фізичного здоров'я учнів класу; з батьками учнів і вчителями-предметниками; із психологічною службою для вивчення психічного стану учнів і можливостей корекції їхнього здоров'я; організацію і проведення заходів, які формують позитивне ставлення до занять фізкультурою і спортом, до збереження і зміцнення власного здоров'я.

Орієнтовані форми роботи з класним колективом: спортивні конкурси, змагання, спартакіади, олімпіади, марафони, зустрічі з видатними спортсменами, старшокласниками-переможцями спортивних змагань, з батьками і сім'ями, які активно займаються спортом, студентами фізкультурних вишів; походи вихідного дня, туристичні походи, дні здоров'я; предметні вечори, спортивні вікторини, тематичні класні години спортивної тематики, свята і фестивалі спортивної пісні, конкурси спортивних газет; бесіди, дискусії за темами «Спорт в моєму житті», «Великі спортсмени моєї країни», «Важкі долі великого спорту», «Спорт в житті моєї родини», «Як займатися спортом без загрози здоров'ю», «Спортивні традиції і звичаї в різних країнах світу», «Шкідливі звички – як їх позбутись» та інші; ведення книги спортивних рекордів класу; зустрічі з медичними працівниками, інтерактивні ігри, індивідуальні і групові консультації; читацькі конференції, перегляд відеофільмів та інші.

Мета напряму «Сім'я» – максимальне зближення інтересів батьків і педагогів з формування здорового способу життя.

Завдання: організація і спільне проведення дозвілля дітей і батьків; організація психолого-педагогічної просвіти батьків через систему батьківських зборів, тематичних і індивідуальних консультацій, бесід; створення сприятливої атмосфери спілкування, спрямованої на подолання конфліктних ситуацій у процесі виховання учнів у системі «учитель – учень – батьки».

Серед форм роботи педагогів із класним і батьківським колективом за напрямом «Сім'я»: тематичні класні години, присвячені історії родини «Звідки починається мій рід», «Моя сім'я у фотографіях і згадках», «Пам'ятні дати моєї сім'ї» тощо; свято сім'ї, спортивні змагання з участю членів родини; створення клубів спілкування «Батьки і ми»; походи вихідного дня, екскурсії, вікторини, брейн-ринги; дні творчості, дні відкритих дверей та інші.

Конкретні дії педагогічних колективів щодо формування здорового способу життя передбачають виконання низки завдань: сформувати

переконання у потребі турбуватися про здоров'я, своє та оточуючих; озброїти учнів знаннями про здоров'я людини та способи його збереження, зміцнення та відновлення; створити умови для оволодіння уміннями і навичками, завдяки яким людина здатна підтримувати здоров'я; розкрити негативний вплив на здоров'я людини вживання наркотичних речовин та безладних статевих відносин, навчити дітей уміння відмовлятися від них; створити в закладах освіти умови для збереження і зміцнення здоров'я школярів; запровадити систему моніторингу та діагностики сформованості культури здоров'я учнів.

Зважаючи на те, що протягом навчання учнів у закладах освіти вони здобули знання з різних аспектів здорового способу життя, в процесі підготовки до сімейного життя слід звернути особливу увагу на питання, які будуть найбільш затребувані у самостійній життєдіяльності. На наш погляд, це питання продуктивного спілкування, психопрофілактики, здорового харчування, статевої культури, профілактики захворювань. При цьому важливу роль відіграє оволодіння способами самозбереження.

Одним з основних напрямів формування здорового способу життя як сімейної цінності є *організація заходів із профілактики антисоціальних навичок у старшокласників «Життя без шкідливих звичок»*.

Основні правила діяльності педагога:

1. Заходи мають враховувати вік школярів. Юнаки потребують умов для самовизначення, для пошуку смислу життя, тому навчально-виховна діяльність має дати йому можливість зібрати вичерпні знання про себе.
2. Кожний захід повинен бути націлений на кінцевий результат і вирішувати певні завдання.
3. Позакласні заняття мають бути в системі.
4. Виховна система повинна враховувати цілі і завдання виховної роботи, думки педагогів, учнів і батьків.
5. Заходи мають бути різноманітними за формою і змістом, цікавими і розвивальними.

Як приклад, розглянемо методику проведення заходу з *профілактики асоціальних навичок у старшокласників*.

Класна година з профілактики куріння.

Метою такого заходу є формування свідомості, самосвідомості і мотивації у старшокласників на вироблення негативного ставлення до куріння. Попередньо проводиться анонімне анкетування, підготовлюється інформація і наочний матеріал. Анкета містила такі запитання:

1. Чи курите Ви?
2. Чи пробували курити?
3. Скільки сигарет в день Ви викурюєте?
4. Чи можна кинути курити за одинь день?
5. Чи курять Ваші батьки, друзі?
6. Куріння – це звичка чи хвороба?
7. Чи завдає куріння шкоди організму людини?

До класної години силами старшокласників слід підготувати деякі статистичні дані про курців, матеріали про шкоду куріння (з досвіду життя відомих людей); інформацію про досвід Бельгії, Німеччини, США щодо профілактики куріння серед молоді. Створивши атмосферу довіри, вчитель встановлює контакт зі старшокласниками, забезпечивши відповідний емоційний настрій.

Педагог розповідає про дослідження швейцарського вченого Вернера Фойрера, який провів анкетування чотирьох тисяч учасників наддалекої традиційної пробіжки. З'ясувалося, що результати пробіжки були тим нижчими, чим більше в ній було курців. Вчитель наводить результати анкетування учнів класу, ділиться своїм занепокоєнням щодо збереження здоров'я підлітків. Після цього старшокласники обговорюють питання «Чому люди курять?», «Коли перший раз пробують курити?», «Як можна по-різному здійснити бажання бути дорослим?», «Як подолати збентеження того, хто не курить в компанії однолітків-курців?»

Розділившись на групи, учні обговорюють питання, записані на дошці: «Чи вважаєш ти, що куріння негативно відображається на зовнішньому вигляді людини?», «Чи здатна мати, яка курить, народити здорову дитину?», «Чи дійсно куріння сприяє схудненню?» тощо. Результати обговорення учасники міні-груп виносять на загал однокласників.

Завершальним етапом є рефлексія, завдяки якій формується свідомість юнаків на рівні переконання.

Для того щоб набуті знання допомагали учням формувати відповідну поведінку, навчання школярів має безпосередньо стосуватися їхнього щоденного та майбутнього життя, пов'язувати проблеми формування здорового способу життя із системою цінностей, світобачення та моральними переконаннями. У такому разі навчання здорового способу життя не тільки активно впливає на свідомість учнів, але й спрямовує на здатність і бажання діяти відповідно до здобутих знань.

Зважаючи на специфіку контингенту інтернатних закладів, особливу увагу слід приділити вихованцям із неблагополучних сімей, у яких відсутній позитивний досвід життя у сім'ї. Робота з такими дітьми потребує тактовності, переконливості та індивідуального підходу.

До структури навчально-виховного процесу мають бути включені програми психолого-педагогічної підтримки старшокласників. Для збереження високого рівня адаптивних можливостей учнів можна використовувати такі оздоровчі технології:

- ♣ розвиток здатності до активної соціальної взаємодії через проектну та дослідницьку діяльність, проведення тренінгових занять з учасниками освітнього процесу;

- ♣ створення умов для позитивного ставлення до себе й усвідомлення свого образу «Я» – організація «Школи чаклунства»;

- ♣ програми психолого-педагогічної підтримки учнів: «Розвиток здатності до ціле покладання», «Розвиток мотивів міжособистісних відносин у

старшокласників», «Розвиток особистості через групову творчу діяльність», елективний курс «Моє життя – моє здоров'я»;

♣ розроблення і впровадження в практику роботи школи-інтернату спеціалізованих комплексів відновлювального лікування (лікувальна фізична культура, масаж, фітотерапія, фізіотерапія, психотерапія), організація літнього відпочинку учнів з метою збереження і зміцнення здоров'я учнів через удосконалення індивідуальних адаптивних можливостей.

У результаті такої роботи старшокласники навчаються самостійно вибудовувати власну освітню програму з урахуванням сформованості індивідуальних здібностей і фізіологічних можливостей.

Робота психолога має бути спрямована на формування вольових якостей, мотивації на успіх, розвиток впевненості у собі, комунікабельності. Групові та індивідуальні заняття, тренінги сприяють створенню сприятливого психологічного клімату в колективах старшокласників.

Формування здорового способу життя передбачає ознайомлення старшокласників з гігієною статі, питаннями інтимного життя юнаків і дівчат. Результати нашого дослідження показали, що понад 50% дівчат цікавляться такими питаннями: «Як попередити вагітність?», «Чи поступатися хлопцям, які домагаються статевої близькості?», «Що таке ригідність і як вона проявляється?», «Як дізнатися, чи є венеричне захворювання у юнака, з яким ти зустрічаєшся?», «Як запобігти венеричному захворюванню?» Досвід свідчить, що у висвітленні медичних питань центральною фігурою є шкільний лікар. В його завдання входить гігієнічне і статеве виховання, координація зусиль лікарів-гінекологів, венерологів, психоневрологів.

У бесідах з ученицями 8–11 класів дитячі гінекологи розповідають про статевий інстинкт, його суттєву відмінність від інстинкту тварин, необхідність статевого втримання, про дівочу гідність. Висвітлюються також питання про онанізм у юнаків і дівчат, високу єдність любові і статевих почуттів, статевої близькості. Вирішення цих питань пов'язується із системою роботи школи зі

статевого виховання і моральної підготовки до сімейно-подружніх стосунків. Ця система – предмет спеціального осмислення.

В аспекті дослідження проблеми формування здорового способу життя школярів відмітимо, що система уявлень і понять у сфері міжстатевих відносин у старшокласників складається поступово, на підставі накопичення і узагальнення не лише навчальної інформації, але й інформації, яка отримується стихійно, а також у процесі спілкування з батьками, накопичення особистого досвіду з представниками іншої статі, ознайомлення не тільки зі спеціальною науково-практичною літературою, але й бульварною пресою. У кожного учня цей процес залежить від ступеня зацікавленості і отримання необхідної інформації. Тому розмова з молодими людьми на цю делікатну тему має бути грамотною, доступною, професійною. Важливо своєчасно обговорювати статево-вікові проблеми. Однак їх не можна зводити до “техніки безпечного сексу”, як це нині практикується у деяких школах.

Вчителі допомагають старшокласникам знаходити відповіді на такі питання: «Що значить бути дорослим?», «Що треба робити, щоб тебе любили?», «В якому віці просинається статевий потяг?», «Які зміни відбуваються в тілі і в бажаннях? Чи слід їх придушувати і стримувати» та ін. В системі роботи з формування здорового способу життя у старших школярів важливо враховувати, що в цьому віці можуть мати місце сильні сексуальні уявлення, які збережуться на все життя. Ці уявлення посилюються ще й тим, що їх немає з ким обговорити. Однолітки – доступне, але не надійне джерело інформації. Батьки, відомості яких надійні, не завжди є підходящим джерелом інформації у сфері стевих відносин. На допомогу юнакам і дівчатам мають прийти вчителі.

На думку Л. Карпушевської, формування статевого виховання має реалізовуватись через використання таких форм і методів роботи, які спонукають старшокласників до самостійного пошуку, спрямовують їх на самопізнання, самовизначення і самовдосконалення особистості. Це

інтерактивні форми і методи: мозковий штурм, вирішення проблемних ситуацій, рольові ігри тощо [14].

Один із чинників, від яких залежить стан здоров'я і працездатність організму, – харчування, оскільки воно виконує енергетичну, пластичну, біорегуляторну, резистентну функції. Правильне харчування сприяє нормальному фізичному і психічному розвитку організму, підвищуючи опір до різних інфекцій завдяки формуванню імунітету. Численними дослідженнями доведено, що правильне харчування забезпечує нормальний ріст і розвиток організму, покращує його стійкість до шкідливого впливу зовнішнього середовища, розвиває функціональні можливості, сприяє підвищенню дієздатності і продовженню життя. Тому правильне, здорове, раціональне харчування є однією з головних умов збереження і зміцнення здоров'я сім'ї. Крім того, в науковій літературі широко обговорюється питання про роль харчування у виникненні спадкових і вроджених патологій [25].

Метою діяльності з виховання культури харчування є створення умов для визнання учнями необхідності правильного харчування як важливого чинника збереження і зміцнення здоров'я, ознайомлення з основами раціонального харчування, формування готовності застосовувати здобуті знання у майбутньому сімейному житті. Реалізацію напряду здорового харчування як складника здорового способу життя у просторі сімейних відносин можна організувати за програмою «Їмо правильно»:

1. Здоров'я це здорово (значення здорового способу життя):

- Будьмо здорові! Твоє здоров'я і здоровий спосіб життя;
- Культура харчування як складник культури здоров'я.

2. Різноманітність раціону як одна з умов раціонального харчування:

- Правила раціонального харчування;
- Різноманітність раціону харчування;
- Вода і її значення у житті людини.

3. Режим харчування дорослих та дітей (Регулярність харчування як одна з умов раціонального харчування).

4. Енергія їжі (Їжа як джерело енергії для організму. Адекватність раціонального харчування способу життя людини):

- Їжа як джерело енергії для організму;
- Залежність раціону харчування від способу життя людини.

5. Де і як ми їмо (Гігієна харчування):

- Гігієна харчування вдома, в школі, на відпочинку.

6. Ти – покупець (Споживацька культура людини):

- Виховуємо споживацьку культуру. Як правильно купувати продукти.

7. Ти готуєш собі і друзям (Кулінарія. Сервіровка, етикет, техніка безпеки під час роботи на кухні).

- Правила приготування їжі. Наші помічники на кухні;
- Сервіровка стола та етикет.

8. Кухні різних народів (традиції й звичаї харчування):

- Кулінарні традиції різних народів.

9. Кулінарні історії (Історія і культура харчування):

- Культура харчування в історії людства.

10. Як харчувалися в Україні у стародавні часи.

11. Незвичайна кулінарна мандрівка:

- Кулінарія в мистецтві.

Враховуючи різноплановий, інтегративний характер навчально-виховної роботи з формування здорового способу життя, педагогу треба володіти широким спектром педагогічних форм і методів. Якщо в процесі навчання застосовуються переважно вербальні (лекція, повідомлення, інформування, бесіда) та діяльнісні методи (дискусія, пошук, мозковий штурм тощо), то в позаурочній та позакласній виховній роботі популярнішими є методи практичні (домашні завдання щодо засвоєння та закріплення умінь і навичок, конкурси, практикуми, проблемні завдання), ігрові і, звичайно, діяльнісні (спортивні змагання, свята, допомога людям похилого віку тощо).

Процес формування здорового способу життя учнів охоплює всі сфери їхньої життєдіяльності, і в ньому є місце кожному члену педагогічного

колективу: вчителям-предметникам, класним керівникам, керівникам гуртків і секцій, бібліотекарю, медичним працівникам. Це вимагає об'єднання зусиль усіх суб'єктів виховного процесу, узгодження їхніх дій та відносин.

Прогнозованим результатом діяльності із зазначеного напрямку має стати сформованість здорового способу життя старшокласників, яка охопить наявність необхідних знань щодо збереження і зміцнення здоров'я власного і членів майбутньої сім'ї, усвідомлене ціннісне ставлення до здоров'я, здоров'язбережувальну поведінку.

2.4. Підвищення компетентності педагогів щодо здорового способу життя як сімейної цінності

У педагогіці загальноновизнаним є положення про визначальну роль впливу особистості педагога на дитину. Серед найважливіших професійних якостей педагога – високий рівень знань основ здоров'я, володіння методами проектування і моделювання здоров'язбережувальних технологій. Він повинен не лише дати знання, навчити умінь, сформувати навички, але й допомогти учням свідомо і дбайливо ставитися до власного здоров'я. Актуальним є також питання про дотримання педагогами здорового способу життя, позитивне ставлення до власного здоров'я, володіння методиками збереження і зміцнення свого здоров'я. Це допомагає вчителям і вихователям бути прикладом для своїх вихованців [6].

Основними компонентами підготовки педагогів до формування умінь і навичок здорового способу життя вихованців можна визначити:

1. Аксіологічний компонент – усвідомлення цінності здоров'я власного і вихованців, упевненість у необхідності вести здоровий спосіб життя. Аксіологічний компонент реалізується завдяки побудові виховання на валеологічних принципах як основі світогляду, внутрішньому переконанні людини, що визначають ставлення, рефлексію і оволодіння певною системою біоенергетичних, духовних, вітальних, медичних, соціальних і філософських

знань, пізнання законів психічного розвитку людини, її ставлення до себе самої, природи та навколишнього світу.

2. Біосоціальний компонент пов'язаний із здобуттям необхідних для здорового способу життя знань і вмінь, пізнанням себе, своїх потенційних здібностей і можливостей свого організму, формуванням інтересу до покращення власного здоров'я та здоров'я учнів, до вивчення літератури з цього питання, оволодіння різними методиками з оздоровлення і зміцнення організму.

3. Статеворольовий компонент спрямований на виховання здорових хлопчиків, майбутніх чоловіків, і дівчаток, майбутніх жінок. Цей складник сьогодні особливо актуальний, що пояснюється несприятливою демографічною ситуацією в Україні.

4. Валеологічний компонент охоплює цінності й установки, завдяки яким формується система гігієнічних навичок і вмінь, необхідних для нормального функціонування організму. Це досягається завдяки запровадженню комплексів вправ, спрямованих на вдосконалення навичок і вмінь щодо догляду за собою, одягом, місцем проживання, навколишнім середовищем. Особлива роль у цьому компоненті відводиться дотриманню розпорядку дня, режиму харчування, чергуванню праці і відпочинку, що здійснюється з метою запобігання шкідливим звичкам, функціональним порушенням, захворюванням, і становить психогігієну та психопрофілактику навчально-виховного процесу. Важливі також оптимальний режим навчання і виховання, використання оздоровчих факторів навколишнього середовища, способи оздоровлення вихованців.

5. Емоційно-вольовий компонент. Охоплює виявлення психологічних механізмів – емоційних і вольових. При цьому необхідною умовою є позитивні емоції, переживання, завдяки яким у людини з'являється бажання вести здоровий спосіб життя. Він є надзвичайно важливим компонентом, особливо на початку валеологічної діяльності, коли здоровий спосіб життя ще не став внутрішньою потребою індивіда. В цьому аспекті валеологічне

виховання формує такі якості особистості, як організованість, дисциплінованість, відповідальність, чесність, гідність.

6. Екологічний компонент. Людина як біологічний вид існує в природному середовищі, яке забезпечує людську особистість певними біологічними, екологічними і виробничими ресурсами. Окрім того, воно забезпечує її фізичне здоров'я і духовний розвиток. Розгляд природного середовища як передумови здоров'я особистості дає можливість внести у зміст валеологічного виховання формування умінь і навичок адаптації до екологічних факторів.

Спільна з учнями діяльність формує еколого-валеологічні уміння і навички, культивує почуття турботи, любові до всілякого прояву життя. Спілкування зі світом природи сприяє, своєю чергою, виробленню гуманістичних форм і правил поведінки в природному середовищі, мікро- і макросоціумі. Одночасно природне середовище є могутнім оздоровчим фактором.

7. Фізкультурно-оздоровчий компонент. Передбачає володіння способами діяльності, спрямованої на підвищення рухової активності через різні види ігор та фізичні вправи. Крім того, цей компонент змісту виховання забезпечує загартування організму, його адаптивних можливостей, а також навичок особистої гігієни.

Процес підготовки педагогів до формування умінь і навичок здорового способу життя відбувається у трьох напрямках:

- формування позитивного ставлення педагогів до здоров'я;
- організація освітнього процесу з урахуванням пріоритету збереження і зміцнення здоров'я самих педагогів;
- підвищення методичного рівня педагогів, поповнення їхнього методичного арсеналу здоров'язбережувальними технологіями.

Орієнтовний зміст заняття на тему «Формування здорового способу життя вихованців як одне з головних виховних завдань школи» може бути таким:

1. Міні-диспут на тему «Чи залежить від нас здоров'я вихованців?»

План підготовки і проведення диспуту: а) визначення мети; б) створення творчих міні-груп; в) проведення самого диспуту.

Творчі групи отримують такі завдання: а) визначити тему диспуту і питання з теми, орієнтуючись на такі поняття: «діти», «здоров'я», «здоровий спосіб життя», «уміння і навички здорового способу життя». Питання мають бути актуальними та дискусійними;

б) виділити представників у раду диспуту, які визначають загальну тему диспуту і питання до нього;

в) організувати обговорення питань у творчих групах, надаючи слово кожному педагогу.

Ведучого обирають з учасників диспуту. Його завдання полягає в організації обговорення проблеми здоров'я і здорового способу життя серед дітей і молоді, у виокремленні найважливіших виховних завдань стосовно збереження і зміцнення здоров'я учнів в умовах школи.

Збереження і зміцнення здоров'я та формування здорового способу життя учнів можливо лише за умови, коли педагог буде готовий до збереження і зміцнення власного здоров'я, особистим прикладом навчатиме учнів турбуватися про здоров'я. Лише тоді, коли здоровий спосіб життя – це норма життя педагога, учні повірять і будуть сприймати педагогіку здоров'язбереження належним чином.

Вивчення ставлення педагога до свого здоров'я, його працездатності та інтересу до здорового способу життя засвідчило, що лише 10,7 % педагогів ведуть здоровий спосіб життя, а 26 % – цікавляться питаннями здоров'я. У більшості досліджуваних педагогів переважає низький рівень працездатності, обтяженість різними хворобами. У зв'язку з цим під час підготовки педагогів до валеологічної роботи з учнями значна увага має приділятися формуванню позитивного ставлення до власного здоров'я, навчанню основ здорового способу життя, озброєнню методиками збереження і зміцнення здоров'я. Зокрема, здоров'ю педагогів доцільно присвятити заняття на тему «Здоров'я учителя – здоров'я учня – дві грані однієї проблеми», «Можливості

збереження здоров'я педагога», «Здоров'я як динамічний стан», „Самоконтроль за станом здоров'я» та інші [1].

У роботі з педагогами використовуються різноманітні форми навчання: лекції, семінарські і практичні заняття, семінари-тренінги, проблемні семінари, диспути, ділові ігри тощо. Залежно від компетентності, педагогам слід подавати інформацію з найактуальніших проблем збереження і зміцнення здоров'я. Особливу увагу слід приділити питанням ефективної комунікації, психології екстремальних станів, ставити проблемні питання, вирішення яких давали б змогу педагогам усвідомити проблеми із власним здоров'ям та зі здоров'ям учнів [16].

Серед форм активного навчання найпродуктивнішими виявляються експромт-диспути, лекції-діалоги, ділова гра, конкурси педагогічних ідей, проектування педагогічних ситуацій. Для розв'язання професійних і особистісних проблем ефективною є робота в малих групах, членами яких є педагоги зі схожими проблемами та досвідом їх вирішення [23].

За всієї ефективності діяльнісних методів роботи не втратили своєї актуальності лекції. Цьому сприяє включення в них елементів бесіди, практичного заняття, що розвиває навчальну активність педагогів. Результативним є додавання міні-лекцій до тренінгу. Враховуючи, що більшість слухачів вже має досвід професійної діяльності, доцільно дати їм можливість виразити свої уявлення про найбільш ефективні способи вирішення поставлених проблем.

Для успішного формування умінь і навичок здорового способу життя вчителю слід не лише володіти теоретичними знаннями, але й мати певні практичні вміння і навички, а саме: визначати стан фізичного і психічного розвитку дитини; складати комплекси фізичних вправ для ранкової гімнастики з метою формування оптимальної рухової активності; дозувати фізичне навантаження та гартувальні водні процедури; рахувати пульс і частоту дихання до і після фізичного навантаження; складати комплекси фізкультпауз з метою зняття втоми в учнів під час самопідготовки; складати комплекси

фізкультхвилинок для поєднання рухової та навчальної діяльності учнів на уроках;

Ефективне навчання педагогів методичної майстерності здійснюється завдяки тренінгам. Основна мета тренінгів – створення рефлексивного середовища для усвідомлення себе як вихователя здоров'язберезувальних умінь і навичок учнів. Темі семінарів-тренінгів визначаються разом з педагогами, оскільки є актуальними для них, наприклад: «Конфлікти і шляхи їх вирішення», «Психологія екстремальних станів», «Уміння відмовлятися» та інші.

Значне місце в процесі підготовки до валеологічної діяльності відводиться самостійній роботі педагогів. Це пов'язано з різним професійним і життєвим досвідом, різним рівнем компетентності, а також обмеженим часом, відведеним на семінарські заняття. Активній самостійній роботі педагогів сприяють індивідуальні консультації за результатами діагностики, що допомагає їм переконатися у практичних можливостях самодіагностики, методів корекції і розвитку відхилень, якщо вони були.

Отже, процес підготовки педагогів до формування в учнів умінь і навичок здорового способу життя відбувається на трьох рівнях: аксіологічному (сприйняття педагогами здоров'я як абсолютної цінності, готовність до застосування елементів здоров'язбереження під час уроків та в позаурочній діяльності); змістовому (знання теоретичних основ збереження здоров'я, здорового способу життя); діяльнісному (участь у діяльності творчих груп валеологічної спрямованості, підвищення кваліфікації у сфері здоров'язбереження).

Висновки

1. Основними *особистісними утвореннями*, які входять до структури здорового способу життя у просторі сімейних відносин, є:

а) валеологічна освіченість (когнітивний компонент) – цілісне розуміння сутності здоров'я та здорового способу життя, усвідомлення впливу соціальних та біологічних факторів на стан здоров'я людини; наявність знань

про способи збереження здоров'я (фізичні заняття, профілактика стресів та втоми, народні методи лікування тощо); самопізнання та самоосвіта;

б) валеологічна свідомість (мотиваційно-ціннісний компонент) охоплює: уявлення про місце здоров'я в ієрархії сімейних цінностей; наявність внутрішньої і зовнішньої мотивації щодо збереження здоров'я як сімейної цінності; усвідомлення власних потреб і мотивів щодо дотримання здорового способу життя як однієї з основ благополуччя майбутньої сім'ї, задоволення в оздоровчій діяльності особистісних потреб у самовираженні, самоствердженні та самореалізації; здатність до самооцінки;

в) валеологічна поведінка (поведінково-діяльнісний компонент) – містить: активність та наполегливість учнів у самостійній діяльності щодо збереження і зміцнення здоров'я у повсякденному житті (дотримання режиму дня, рухова активність, раціональне харчування, відсутність шкідливих звичок, нервово-психічна рівновага); застосування здоров'язберезувальних методик; уміння приймати оптимальні рішення щодо збереження і зміцнення здоров'я у різноманітних життєвих ситуаціях, аналізувати їхні результати; володіння прийомами саморегуляції та самоконтролю.

2. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови формування здорового способу життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у просорі сімейних відносин:

– посилення соціальної спрямованості процесу навчання учнів здорового способу життя; поглиблення у змісті навчально-виховної роботи людинознавчих і суспільствознавчих знань про здоров'я людини і способи його збереження;

– формування вмінь, які за умови досягнення глибини і міцності мають стати засобами досягнення морального, психологічного та матеріального благополуччя сімейного життя;

– створення умов для практичної реалізації здобутих знань і вмінь здорового способу життя як сімейної цінності у повсякденній життєдіяльності старшокласників;

– організація ефективного керівництва взаємодією всіх ланок, покликаних здійснювати цю роботу.

Література

1. Алешина Л. И. Формирование мотивации ЗОЖ будущего учителя в процессе профессиональной подготовки : дис. ... канд. пед наук : 13.00.08 / Лариса Ивановна Алешина. – Волгоград, 1998. – 208 с.
2. Антонова Л. И. Психолого-педагогические основания формирования толерантного сознания старших школьников в пространстве семейных отношений: диссер канд. пед. наук: 13.00.01 / Людмила Ивановна Антонова. М., 2006. . – 188с.
3. Безруких М. М. Аксиомы здоровья школьников и школьные факторы риска / М. М. Безруких // Директор школы. 2007. – №2
4. Бобрицька В. І. Формування здорового способу життя у майбутніх учителів: Монографія / В. І. Бобрицька. – Полтава: ТОВ «Поліграфічний центр «Скайтек», 2006. – 432с.
5. Бондарчук А. Я. Виховання у студентської молоді культури сімейних взаємин: автореф. канд. пед.: 13.00 07 / Алла Яківна Бондарчук. – К., 2011. –20с.
6. Вашлаєва Л.П. Формирование здоровьезберегающей стратегии педагога в системе повышения квалификации: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Л. П. Вашлаева. – Кемерово, 2003. – 202 с.
7. Вульфович А. С. Подготовка будущих учителей к воспитанию у учащихся направленности на ЗОЖ: дис. ... канд. пед наук: 13.00.08 / Александр Самуилович Вульфович. – Волгоград, 2001. – 219 с.
8. Глухих Т. А. Формирование валеопсихологической компетентности учителя в системе повышения квалификации: дис. ...канд. пед. наук: 13. 00.01/ Т. А. Глухих. – Омск, 2000. – 184с.
9. Демидова Т. А. Особливості формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників: автореф. ... канд.. психолог. наук: 19.00.07 / Тетяна Анатоліївна Демідова. – К., 2003. – 20с.
10. Кабаева В. М. Формирование осознанного отношения к собственному здоровью у подростков: дис....канд. психолог. наук: 19.00. 07 / Валентина Михайловна Кабаева. – М., 2002. – 259с.
11. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: Монографія / Любов Вікторівна Канішевська. К.: Хм. ЦНП, 2011. – 368с.
12. Капранова Г. В. Формування культури здоров'я у старшокласників загальноосвітньої школи промислового міста: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07/ Г. В. Капранова. - Луганськ, 2010. – 259с.
13. Каракотова С. М. Здоровый образ жизни в условиях развития психолого-педагогического комфорта в семье: дис... канд. пед. наук: 13. 00.01 / Светлана Магомедовна Каракотова. – Карачаевск, 2006. – 188с.
14. Карпушевська Л. Р. Виховання статевої культури старшокласників школи-інтернату у позаурочній діяльності: дис....канд. пед наук: 13.00.07 / Леся Романівна Карпушевська. – К. 2014. – 291с.
15. Ларионова И. С. Здоровье как социальная ценность: автореф.... доктора философ. наук: 09. 00. 11 / Ирина Сергеевна Ларионова. – М., 2004. –26с.
16. Митяева А. М. Здоровьесберегающие педагогические технологии: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / А. М. Митяева. – М.: Академия, 2008. – 192 с. – (Высшее профессиональное образование).

17. Омельченко С. О. Педагогіка здоров'я: навч. посіб. / Світлана Олександрівна Омельченко. – Слав'янськ: Вид. центр СДПУ, 2009. – 205с.
18. Неделева Н. Н. Здоровье как ценностная ориентация массового сознания: автореф...канд. философ. наук: 09.00.11 / Нина Николаевна Неделева. – Пятигорск, 2012. – 20с.
19. Несімчук А.С. Сучасні педагогічні технології: Навч. Посібник / Несімчук А.С., Падалка О.С., Шпак О.Г. — К.: Просвіта, 2000. — 368 с.
20. Психология здоровья: Учебник для вузов / Под ред. Г. С. Никифорова.- СПб.: Питер, 2006. — 607с.
21. Резолюція ВОЗ № 57.17 від 22.05.2004 «Глобальна стратегія ВОЗ в області раціону харчування, фізичної активності і здоров'я».
22. Салаватова М. К. Формирование здорового образа жизни у старшеклассников в условиях семьи и школы: автореф... канд. пед. наук: 13.00. 01 / Майя Камиловна Салаватова. – Махачкала, 2006. –20с.
23. Свириденко С. Навчаємо бути здоровими: Позакласна робота: 5— 9кл. / Світлана Свириденко. – К.: Шк. Світ, 2007. – 128с.
24. Сапогова Е. Е. Психология развития человека: Учебное пособие. / Е. Сапогова. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 460с.
25. Сорока Н. Питание и здоровье / Николай Сорока. – Минск: Белорусь, 1994. – 350с.
26. Сущенко Л. П. Здоровий спосіб життя людини як об'єкт соціального пізнання: дис... канд.. філософських наук: 09.00.03 / Людмила Петрівна Сущенко. – Запоріжжя, 1997. – 105с.
27. Степанов Е. Н., Лузина Л. М. Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания. / Е. Н. Степанов. – М.: ТЦ Сфера, 2005. 157с.
28. Хархан Г. Д. Підготовка дітей-сиріт інтернатних закладів до сімейного життя: дис... канд.. пед. наук: 13.00.05 / Галина Дмитрівна Хархан. – Луганськ, 2011. – 196 с.

Розділ III.

Формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності

3.1. Науково-методичні засади формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності

В умовах сучасного українського суспільства під впливом політичних та економічних негараздів актуалізується проблема підготовки випускників шкіл-інтернатів до успішної соціалізації, створення власної сім'ї, забезпечення її стабільності. В цьому контексті слід зазначити, що практично поза увагою дослідників залишалася проблема формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Різноманітні аспекти створення та розвитку сім'ї розглядаються у межах філософії (С. Лазюк, Н. Орлова, Л. Панкова, Т. Руденко, В. Ткачова та інші), психології (М. Алексєєва, І. Бех, О. Бондаренко, І. Головнєва, Т. Давидова, М. Коришевський, І. Руденко та інші), соціології (А. Бесєдін, І. Зверєва, М. Лукашевич, Н. Харченко та інші), педагогіки (В. Костів, Т. Кравчук, В. Постовий, Н. Феоктистова, О. Хромова та інші).

Для нашого дослідження важливим є визначення таких понять, як-от «емоції», «почуття», «цінність», «сімейні цінності», «почуття взаємодопомоги».

Цінність – філософське поняття, за допомогою якого характеризується соціально-історичне значення певних явищ дійсності для суспільства, індивідів. Цінності становлять основу вибору потреб, інтересів, переживань, мети і засобів їх реалізації, результатів діяльності та умов, у яких здійснюється вибір. Спрямованість діяльності суб'єкта (людини) на певну цінність називається ціннісною орієнтацією.

Поняття «цінність» вживають, по-перше, для визначення стану свідомості, на основі якого здійснюється оцінювання, по-друге – значущих явищ, що вибираються внаслідок оцінки. Суттєвість цінностей визначає індивідуальну і суспільну свідомість та діяльність. Можна говорити про цінності особи, сім'ї, політичної партії, нації, культури, людства тощо. Цінності виростили з об'єктивних потреб людини. Потреби формувалися вже усвідомлено, а потім потреби трансформувалися в інтерес [26, с. 551–553].

Уточнюючи зміст поняття «цінності», ми спиралися на дослідження зарубіжних і вітчизняних психологів. Зокрема, відомий американський психолог А. Маслоу писав, що єдиний відомий спосіб запобігти викривленню нашого сприйняття природи, суспільства і самих себе за допомогою людських цінностей – постійно усвідомлювати ці цінності, розуміти їхній вплив на сприйняття і, завдяки такому розумінню, вносити відповідні корективи. Вивчення цінностей, потреб і бажань, помилок, страхів, інтересів і

невротичних проявів, на його думку, повинно стати основним напрямом усіх наукових досліджень.

Це положення має обов'язково враховувати загальні тенденції усіх людей до абстрагування, класифікації, вміння бачити схожість і відмінності та загалом звертати вибірково увагу на реальність, будувати і перебудовувати її відповідно до людських інтересів, потреб, бажань і страхів [10, с. 245].

Система життєвих цінностей людей, які самоактуалізуються, за А. Маслоу, ґрунтується на їхньому філософському прийнятті себе, людської природи, соціального життя загалом, а також природи і фізичної реальності. Завдяки цьому прийняттю формуються ціннісні орієнтації індивідів у повсякденному житті. Враховуючи зв'язок життєвих цінностей із характерологічною особливістю прийняття, можна судити про те, що подобається і не подобається людям, викликає їхній протест і схвалення, радує і засмучує.

Усі без винятку індивіди, які самоактуалізуються, автоматично «забезпечуються» міцною основою для формування життєвих цінностей завдяки своїй внутрішній динаміці (в усякому разі, саме у цьому аспекті спостерігається різниця схожості між людьми, які найповніше себе реалізували, не зважаючи на їхню культурну належність). Проте це ще не все: та сама внутрішня динаміка відповідає за ряд інших універсальних особливостей таких індивідів, зокрема, 1) налагоджена взаємодія із реальністю; 2) відчуття спорідненості з іншими людьми; 3) задоволеність базових потреб, що супроводжується й іншими обставинами, наприклад матеріальним добробутом; 4) специфічне ставлення до цілей і засобів тощо [10, с. 209].

Як вважав А. Маслоу, «вищі цінності» існують у самій людській природі, саме там їх можна віднайти. До побутових цінностей А. Маслоу відносив: істину, доброту, красу, цілісність, дихотомічну трансцендентність, жвавість, унікальність, досконалість, неминучість, завершеність,

справедливість, простоту, яскравість, легкість, грайливість, самодосконалість [29, с. 122].

Американський психолог М. Рокич розрізняв два класи цінностей: термінальні – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні – переконання в тому, що якийсь спосіб дій або властивості особистості є переважними в будь-якій ситуації [14, с. 25–29].

У психологічній літературі склалися специфічні підходи до визначення цінності: 1) цінність ототожнюється із новою ідеєю, що виступає індивідуальним або соціальним орієнтиром; 2) цінність сприймається як поширений суб'єктивний образ або уявлення, що має людський вимір; 3) цінності є синонімами культурно-історичних стандартів; 4) цінність асоціюється із типом «гідної» поведінки, із конкретним життєвим стилем [15, с. 741–742].

Своєю чергою, І. Бех зазначає, що, виходячи із цілей психології виховання, під особистісними цінностями розуміють усвідомлені узагальнені самовартісні смислові утворення особистості. Особистісна цінність у розвиненій формі має виступати самоцінністю. Йдеться про те, що будь-яка особистісна цінність у всіх своїх різноманітних проявах єдина у головній суті – у ставленні до свого предмета як до самоцінності. Це означає, що предмет цінності не може бути зведений до засобу чи користі. У практичній площині таке ставлення проявляється в тому, що наші вчинки спрямовуються на розвиток людини як потенційно нескінченної, поза будь-яких заздалегідь встановлених масштабів (у морально-ціннісній площині такі вчинки кваліфікуються як добродійні) [1, с. 10, 13].

Дослідники стверджують, що провідними чинниками, які впливають на формування цінностей особистості, є національна належність, релігія, соціальний статус, родинний досвід, індивідуальні особливості та інші.

Цінності на особистісному рівні можуть інтерпретуватися по-різному: як відображений у психіці оцінювальний бік явищ дійсності; як прояв духовної

природи людини, її душі; як боротьба біологічного («тваринного») і соціального («людського») начал.

Процес перетворення соціальних ідей як специфічного досвіду людства на внутрішні рушійні сили поведінки людини, що спонукають її до позитивних вчинків і утримують від негативних, Б. Бітінас називає інтерналізацією цінностей. Отже, інтерналізація – це не лише засвоєння (або присвоєння) соціальних ідей, але й перетворення цих ідей на домінуючі, тобто регулятори способу життя людини. Соціальні ідеї вважаються інтерналізованими, коли вони оволодівають людиною (на відміну, коли людина оволодіває знаннями, вміннями) [4, с. 42].

Дослідниця М. Алексеева, ведучи мову про сімейні цінності, підкреслює, що члени сім'ї об'єднані емоційними зв'язками, спільністю побуту, моральною відповідальністю, взаємодопомогою. Сімейні взаємини є офіційними за формою та неофіційними за змістом. Зміни, що відбуваються у житті сім'ї, тісно пов'язані зі змінами й перетвореннями в суспільстві, частиною якого вона є. Різні соціальні зрушення, індустріалізація, урбанізація, професійна праця жінок, зміни в матеріальній і духовній культурі, зумовлені науково-технічним поступом, поліпшення засобів комунікації тощо, впливають на сім'ю. Зокрема, вони викликають зміни ролей і позицій у межах родини, ціннісних орієнтацій, норм і способів поведінки, укладу сімейного життя взагалі [16, с. 544–545].

Різним типам сімей притаманні різні сімейні цінності. Із класифікацій сімей за полярними ознаками, перевагою якоїсь однієї ознаки взаємин у сім'ї для нас важливим є підхід М. Алексеевої, яка за ознакою комунікативних установок членів родини розрізняє корпоративні (прагматичні) і альтруїстичні типи сімей. У перших спілкування здійснюється на договірних, корпоративних засадах. У такій сім'ї кожний виконує покладені на нього обов'язки лише за умов, якщо інші виконують свої. Зазвичай, здійснюється суворий контроль за поведінкою кожного члена сім'ї, налагоджено систему позитивних і

негативних санкцій для заохочення виконання рольових обов'язків. [16, с. 550].

Серед сімейних цінностей дослідники перелічують традиційні: любов, довіра, відповідальність, толерантність, взаєморозуміння, рівність, повага, дружба, чесність, пробачення, щедрість, гнучкість тощо, які, однак, не завжди відповідають реаліям сучасності. З'явилися нові сімейні цінності: цивільні шлюби, свідомо бездітність (*англ.* – *childfree*), свобода вибору, особиста територія, власний спокій тощо, поява яких спричинена певними об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Розглядаючи наукові підходи до вирішення проблем сучасної сім'ї, ми виходили з того, що взаємодопомога як сімейна цінність є видом взаємодії, яка обумовлена взаємними почуттями і здійснюється членами сім'ї як рівними партнерами, забезпечуючи їм взаємний обмін емоціями, що приводить до виникнення психологічного контакту, викликає взаємні переживання і взаємне розуміння один одного.

Для нашого дослідження важливим є визначення змісту поняття «почуття». Серед праць, в яких розглянуто феномен «почуття», актуальність для нас становлять наукові розвідки, авторами яких є психологи (І. Бех, Л. Варава, Л. Виготський, С. Ворожбит, Є. Ільїн, Л. Кадишева, О. Леонтьєв, О. Маляєва, С. Рубінштейн, В. Циба та інші), педагоги (Т. Загороднюк, М. Євтух, В. Радул та інші).

Різні автори трактують його по-різному, не заперечуючи один одного, а доповнюючи, розширюючи, уточнюючи його зміст. У своїх працях дослідники підкреслюють, що почуття – усталені емоційні ставлення людини до явищ діяльності, які відображують значення цих явищ у зв'язку із її потребами і мотивами, найвищий продукт розвитку емоційних процесів у суспільних умовах.

З позиції соціальної педагогіки, почуття – найвищий продукт розвитку емоцій людини, які виникають в онтогенезі як результат конкретних ситуативних емоцій [22, с. 190].

У зв'язку із цим виникає потреба уточнення поняття «емоції». Американський психолог К. Ізард дає таке визначення: емоція – це складний феномен, дещо, що переживається як почуття (feeling), котре мотивує, організує і спрямовує сприйняття, мислення і дії. Він виокремив такі базові, чи фундаментальні емоції: інтерес, радість, здивування, подив, печаль, горе, депресія, гнів, відраза, презирство, страх, тривога, збентеження, сором'язливість, сором, вина. Емоції мають чітко виражений ситуативний характер, тобто висловлюють оцінювальне особистісне ставлення до ситуацій, що складаються, або до можливих ситуацій, до своєї діяльності і своїх проявів у них. Власне емоції мають чітко виражений ідеаторний характер; це означає, що вони можуть передбачати ситуації і події, які реально ще не настали, і виникають у зв'язку з уявленнями про пережиті чи уявні ситуації. Їхня найважливіша особливість полягає у здатності до узагальнення і комунікації, тому емоційний досвід людини значно ширший за досвід її індивідуальних переживань: він формується також у результаті емоційних співпереживань, які виникають у спілкуванні з іншими людьми. Емоції впливають на тіло і розум людини, вони чинять вплив практично на всі аспекти її існування. Мають значення генетичні передумови емоційності, роль факту спадковості у процесі формування індивідуальних особливостей емоційних переживань. Емоційні риси індивіда значним чином обумовлені особливостями його соціального досвіду, особливо досвіду, надбаного у віці немовляти і ранньому дитинстві.

Емоції лежать в основі соціальних зв'язків і є інтегральними складниками теорії темпераменту й особистості. Вони здійснюють мотиваційні впливи на індивіда, організовують, спрямовують та спонукають його сприйняття, мислення і поведінку. Кожна з емоцій виконує соціальну функцію. Сигнальний аспект життя важливої системи взаємодії людини з іншими людьми складається з її емоційних проявів.

Як зазначає К. Ізард, позитивні емоції сприяють утворенню таких конструктивних психологічних властивостей, як креативність, альтруїстична

поведінка тощо. Емоції впливають на сексуальний потяг і на стосунки між подружжям. Емоційна чуйність багато в чому визначає і спосіб упадання.

У процесі соціалізації людина навчається стримувати, придушувати деякі форми емоційного реагування, але, як підкреслює К. Ізард, є такі емоційні прояви, які не піддаються контролю. Проблема регуляції емоцій залишається для нас актуальною все життя [6].

Психологічна енциклопедія тлумачить почуття як специфічну форму відображення дійсності, у якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини до предметів і явищ, які вона пізнає і змінює відповідно до своїх потреб. Це продукт суспільного розвитку людини, що виникає лише за наявності певного рівня інтелекту і відображає відношення предметів і явищ для вищих потреб, мотивів діяльності людини як особистості та здійснює саморегуляцію не організму, а особистості, впливаючи на її взаємодію із суспільством.

Почуття пов'язані з емоціями, вони не існують поза своїми емоційними проявами, але мають суспільний зміст. Почуття мають чіткий предметний характер. Вони виділяють ті предмети і явища з навколишньої дійсності, які для людини мають стійку мотиваційну значущість. Формуючись на основі узагальнення емоційного досвіду, почуття відіграють провідну роль в емоційній сфері особистості, впливають на динаміку і зміст ситуативних переживань і спонукають до здійснення певних вчинків. Якісний зміст почуттів виявляється у ставленні людини до об'єкта свого почуття і вираженні цього ставлення.

У процесі розвитку особистості утворюється і поступово змінюється ієрархічна система почуттів: одні почуття стають провідними, інші – залишаються потенційними, не реалізованими на певному етапі. Зміст домінуючих почуттів є однією з характеристик спрямованості особистості. Різноманітність людських почуттів виявляється у формах їх переживань, якими є: емоція, афект, стрес, пристрасть, настрій, фрустрація та інші [13, с. 261].

Слід зазначити, що почуття відповідають високим соціальним потребам і виражають ставлення людини до суспільних явищ, інших людей, самої себе (патріотичні, моральні, естетичні, батьківські, дружні тощо). На відміну від емоцій, почуттям притаманні стабільність, незалежність від функціонального стану організму й конкретної ситуації. Особистості властива ієрархічна система почуттів; зміст панівних почуттів визначає спрямованість особистості [16, с. 190].

Інколи почуття і емоції, що виникають при цьому, можуть викликати суперечливі ставлення до їхнього об'єкта. Виникає так звана амбівалентність почуттів (від грец. *amphi* – префікс, що означає подвійність, лат. *valentia* – сила) – суперечність кількох одночасно відчуваних емоційних ставлень до певного об'єкта. У типовій ситуації амбівалентні почуття обумовлюються тим, що окремі особливості складного об'єкта по-різному впливають на потреби і цінності людини (наприклад, можна поважати кого-небудь за працелюбство і засуджувати за запальність). Особливий випадок амбівалентності почуття становить суперечність між стійкими почуттями до предмета і ситуативними емоціями, що розвиваються із них (наприклад, образа, якщо емоційно позитивно оцінені особистістю люди виявляють до неї неухвагу) [8, с. 14].

Почуття взаємодопомоги ґрунтуються на взаєморозумінні партнерів на комунікативному рівні. Як писав К. Роджерс, міжособистісне розуміння полягає у практиці емпатичного розуміння: проникнення у приватний, унікальний, суб'єктивний світ іншої людини для того, щоб з'ясувати і зрозуміти її світогляд. Мета емпатії не лише в тому, щоб бути об'єктивно коректним стосовно іншої людини, з'ясувати згоду або незгоду іншого з тією чи іншою думкою, а й у тому, щоб усвідомити досвід іншої людини саме так, як вона його пережила [29, с. 44].

Аналіз дефініцій складників поняття «почуття взаємодопомоги як сімейної цінності» з позиції різних наукових напрямів дав нам змогу окреслити його багатогранність і підстави вважати, що почуття взаємодопомоги як сімейної цінності – особистісне утворення, один із

найважливіших продуктів розвитку емоцій особистості, що визначає її спрямованість і специфічну самореалізацію.

Почуття взаємодопомоги як моральне почуття – це стійкі переживання у свідомості людини, які є основою її вольових реакцій у різних ситуаціях, суб'єктивним ставленням до інших людей та до себе. Це поняття є узагальненням емоційного досвіду особистості, що породжує усвідомлення і зацікавлене ставлення щодо власної належності до групи-сім'ї, спільних потреб, цілей, власних знань, здібностей, прагнень надати чи отримати допомогу у процесі реалізації функцій сім'ї, відчуті задоволеність і радість від позитивних результатів взаємодопомоги, які втілюються у повсякденній діяльності. Важливими моральними якостями, які впливають на формування почуття взаємодопомоги як сімейної цінності, є любов, відповідальність, довіра, толерантність, турботливість та інші.

Усвідомлення важливості взаємодопомоги в ефективній діяльності, стабільності сім'ї підвищує самооцінку індивіда, значущість його існування для близьких, спонукає до самовиховання відповідальності. Почуття взаємодопомоги можна розглядати в діапазоні від самовідданості у турботі про членів сім'ї як важливої життєвої мети до особистої моральної досконалості як власного блага.

Особливість почуття взаємодопомоги як сімейної цінності полягає в його дотичності до усіх функцій сім'ї: господарсько-економічної, репродуктивної, виховної, рекреативної, психотерапевтичної, комунікативної, регулятивної, інтимно-сексуальної та інших. Тому процес його формування водночас є надзвичайно важливим, потрібним і непростим для педагогів.

Складність, багатогранність і багатоаспектність почуття взаємодопомоги надають дослідженню міждисциплінарного характеру. Отримані результати мають значення для ряду гуманітарних дисциплін, оскільки почуття взаємодопомоги є філософською категорією, загальнолюдською цінністю, соціальним феноменом, індивідуальним переживанням і особистісним актом, моральною нормою.

3.2. Стан сформованості у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності

Аналіз філософських, соціологічних, психолого-педагогічних праць надав підстави розробити структуру формування у старшокласників почуття взаємодопомоги як сімейної цінності, в якій виокремлено три компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий.

Критеріями і показниками формування у молоді почуття взаємодопомоги як сімейної цінності визначено:

1. Сукупність уявлень і знань щодо почуття взаємодопомоги як сімейної цінності. Показники: знання сутності та складників почуття взаємодопомоги як сімейної цінності; знання юридичних засад взаємодії членів сім'ї, уявлення про функції сім'ї; оцінка якостей і можливостей особистості налагоджувати взаємодопомогу у майбутній сім'ї.

2. Усвідомлене ставлення до почуття взаємодопомоги як члена сім'ї. Показники: стійкі позитивні емоційні переживання щодо майбутньої належності до власної сім'ї; ступінь бажання і намір оволодіння знаннями, уміннями і рисами щодо взаємодопомоги як сімейної цінності; зацікавленість самовихованням почуття взаємодопомоги як особистої потреби майбутнього сім'янина.

3. Сформованість почуття взаємодопомоги як сімейної цінності. Показники: уміння користуватися набутими знаннями, уміннями, рисами для налагодження взаємодопомоги, проявляти турботу про інших; активність індивіда щодо конструктивної взаємодопомоги з ровесниками, молодшими, педагогами, батьками, задоволеність від неї та її позитивних результатів; здатність брати відповідальність на себе, виявляти ініціативу у наданні допомоги, уміння її приймати як необхідні складники встановлення гармонійних стосунків у майбутній сім'ї.

Під час констатувального етапу експерименту було опитано 268 старшокласників, із них дівчат – 131 (48,9 %), юнаків – 137 (51,1 %).

З опитаних старшокласників інтернатних закладів м. Києва, Волинської та Київської областей 77 % тим чи іншим чином виявили своє ставлення до сім'ї, сімейних цінностей (із них 67,6 % – дівчата, 32,4 % – юнаки). Зокрема, створення сім'ї як своє право назвали із цих старшокласників 37,8 % (29,7 % – дівчата, 8,1 % – юнаки). Частина респондентів (18 %) згадують про сім'ю як своє конституційне право (15,3 % – дівчата, 2,7 % – юнаки). Серед своїх базових, найважливіших прав право на створення сім'ї після закінчення школи зазначили 19,8 % респондентів (14,4 % – дівчата, 5,4 % – юнаки).

Більшість старшокласників (62,3 % із тих, хто згадав сім'ю) ставляться до створення сім'ї та реалізації її функцій після закінчення школи як до своїх найважливіших обов'язків, із них 37,8 % – дівчата, 24,5 % – юнаки. Зокрема, 23,4 % дівчат і 10,8 % юнаків вважають одним зі своїх обов'язків створення сім'ї (загалом – 34,2 %), із них 6,3 % вихованців (3,6 % дівчат і 2,7 % юнаків) вважають це своїм першим обов'язком; піклуватися про сім'ю – 10,8 % старшокласників (9 % – дівчата, 1,8 % – юнаки).

Виявлення рівнів уявлень, знань і ставлення старшокласників до почуття взаємодопомоги як сімейної цінності було метою розробленої анкети для вихованців інтернатних закладів.

В результаті анкетування виявлено, що у своїх інтернатних закладах старшокласники навчаються – дівчата: перший рік – 12, другий рік – 41, третій – 40, четвертий – 30, п'ятий – 1, шостий – 2, восьмий – 1, одинадцятий – 4; юнаки : перший рік – 24, другий – 30, третій – 34, четвертий – 38, п'ятий – 6, шостий – 1, сьомий – 3, десятий – 1.

На запитання до старшокласників, чи планують вони у майбутньому створити власну сім'ю, із 131 дівчини 37% дали позитивну відповідь, 3% – негативну. Із 137 опитаних юнаків "так" відповіли 36%, , 2,5% – "ні", а 1,5% – на запитання не відповіли.

Свій намір створити власну сім'ю старшокласники пояснюють різними особистими мотивами і потребами. Зокрема, відповіді дівчат щодо бажання створити сім'ю ранжуються від першого до десятого таким чином: сім'я – це

найвища цінність, мета життя, його сенс і головний складник, особиста потреба, необхідність; підтримка у тяжку хвилину; мати повноцінну сім'ю для народження дітей; продовження роду; щоб кохати і бути коханою; щоб бути щасливою; уникнути самотності; це є важливим для мене; мати духовний спокій, опору, тепло; щоб жити задля когось.

Дівчата підкреслюють, що прагнуть до цього, мріють, створивши сім'ю, мати велику родину, набути досвіду тощо.

Юнаки писали, що планують створити власну сім'ю для того, щоб: мати і виховувати дітей; продовжити рід; реалізувати мету і сенс свого життя, оскільки своєю найдорожчою цінністю вони вважають сім'ю; піклуватися один про одного, підтримувати один одного; мати близьку і кохану людину, жити разом із нею; не відрізнятися від інших, оскільки так треба, так роблять усі; сім'я надала любов, довіру, щастя, радість; виконати свій обов'язок; реалізувати свою потребу; нести відповідальність за когось.

Юнаки називають спонуками до створення сім'ї також уникнення самотності, досягнення сімейного добробуту, відчуття емоційної задоволеності, «робити вигляд щасливої людини».

«У сімейному житті необхідно дати ласку сім'ї», – написала одна із дівчат. Народити дитину, виховати її, дбати про її захист визначили як свої обов'язки більшість опитаних. "Народити дитину та прищепити їй основні моральні цінності", – мріє старшокласниця. Юнаки найчастіше бажають виховати саме сина. Порівняльний аналіз результатів анкетування свідчить, що для дівчат цінність сім'ї є значно вищою, ніж для юнаків.

Старшокласники інтернатних закладів планують створити сім'ю у віці: до двадцяти років – 15,3% дівчат і 2,4% – юнаків; до двадцяти двох років – дівчата – 16%, юнаки – 17,5%; до двадцяти п'яти років – дівчата – 45,1%, юнаки – 41,9%; до тридцяти років – дівчата – 17,7%, юнаки – 27,8%; після тридцяти – дівчата – 3,2%, юнаки – 4,6%; не відповіли 2,7% опитаних дівчат і 5,8% – юнаків.

Джерелами отримання інформації про сім'ю, її проблеми, шляхи їх вирішення вихованці, як дівчата, так і юнаки, назвали у такому порядку: батьки, власна сім'я, сім'ї родичів; інтернет; телебачення; педагоги – вчителі, вихователі – і психологи; книжки, література; друзі.

Зазначалися і такі джерела, як газети, життєвий досвід, власний розум, дорослі, соціум. Не відповіли на це запитання 36 осіб (13,4% респондентів).

Для визначення рівня знань старшокласниками законодавства України, що регулює взаємодію членів сім'ї, було проведене відповідне анкетування. З урахуванням програми циклу гуманітарних предметів 9–11 класів правильною відповіддю вважалось посилення на Конституцію України та Сімейний кодекс України. Проте таке завдання видалось складним як для дівчат, так і для юнаків. Зокрема, 35 дівчат (26,7%) взагалі не відповіли; дали неповні відповіді 20 дівчат (15,3%); хибні – 53 (40,5%) дівчат.

Із усіх опитаних юнаків 51 (37,2%) не відповіли на запитання анкети; 22 юнаки (16,1%) дали неповні відповіді, згадавши лише один із очікуваних законів; 25 (18,2%) відповіли неправильно.

І дівчата, і юнаки назвали як закони України, що регулюють сімейні відносини, «Закони ООН», «Конвенцію ООН», «правознавство», «закони щодо захисту прав людини і дитини» тощо.

У процесі констатувального етапу експерименту важливо було визначити рівень знання старшокласниками сутності та складників почуття взаємодопомоги як сімейної цінності. Для цього їм було запропоновано закінчити речення «Почуття взаємодопомоги як сімейна цінність – це...». Із багатьох визначень цього поняття, наведених учнями, виділимо насамперед розуміння школярами того, що почуття взаємодопомоги – це одна із найголовніших, «найкращих», головних *цінностей*, що має бути притаманною кожній сім'ї; важливий *чинник, підтрунтя, складник, компонент* ідеальної сім'ї.

Вихованці тлумачать це поняття і як "чудове, важливе *почуття*", що підтримує любов, довіру, *бажання* допомагати один одному, невід'ємну

частину сімейних відносин. Юнаки говорять про це як про одну із найголовніших *потреб*.

Почуття взаємодопомоги, пишуть діти, це *здатність* підтримувати і розуміти, надавати допомогу, моральну підтримку один одному, *уміння* спільно вирішувати сімейні проблеми.

Одним із визначень почуття взаємодопомоги старшокласники називають *обов'язок* кожного члена сім'ї, як батьків, так і дітей, піклуватися один про одного, допомагати у скрутних ситуаціях.

Тридцять (11,2%) старшокласників не змогли дати своє визначення почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Для стабільності сімейно-шлюбних відносин важливим є усвідомлення членами сім'ї її завдань, функцій, а саме: репродуктивної, виховної, рекреативної, психотерапевтичної, комунікативної, регулятивної, господарсько-економічної, господарсько-побутової та інших. Аналіз результатів анкетування старшокласників щодо розуміння ними функцій сім'ї засвідчив їх певну обізнаність у цьому питанні. Оскільки респонденти давали по кілька варіантів відповідей, відсотковий підрахунок не є доцільним. Далі наведено ранжування відповідей старшокласників за частотою згадування ними функцій сім'ї.

Репродуктивну функцію сім'ї 62 дівчини та 53 юнаки (разом 115 респондентів) назвали однією із найголовніших, трактуючи її як потребу продовження роду, народження дитини, збільшення населення, зростання народжуваності тощо.

Психотерапевтична функція, тобто психологічна підтримка членів сім'ї у різних життєвих ситуаціях, знайшла відображення у відповідях 44 дівчат і 29 юнаків (разом 73 особи), які зрозуміли її як «любов», «кохання», «взаємопідтримку», «пошану», «емоційну підтримку», «піклування», «моральну підтримку», «турботу», «довіру», «взаємоповагу» тощо.

На третьому місці опинилася освітньо-виховна функція, яку вказали 40 дівчат і 23 юнаки (63 респонденти), маючи на увазі насамперед виховання дітей.

Важливість господарсько-економічної функції, що передбачає фінансове забезпечення сім'ї, формування і витрачання сімейного бюджету, організацію життя і побуту сім'ї, була відзначена 21 дівчиною і 22 юнаками (43 учні), які конкретизували цю функцію у таких висловах «фінансове забезпечення сім'ї», «утримання сім'ї», «побудувати свій будинок», «заробляти гроші», «розподіляти сімейний бюджет», «забезпечувати дітей» тощо.

Комунікативну функцію, тобто задоволення потреби членів сім'ї у спілкуванні і взаєморозуміння, згадали 12 дівчат і 14 юнаків (26 старшокласників), які, зокрема, характеризували цю функцію такими словами і словосполученнями: «взаєморозуміння», «духовне спілкування», «уміння вислухати один одного» та іншими.

Регулятивна функція, яка означає регулювання відносин між членами сім'ї, моральну регламентацію їхньої поведінки, в числі головних була зазначена 16 дівчатами і 8 юнаками (разом 24 вихованцями). Вони розкрили зміст цієї функції у виразах «чітко розподілити права і обов'язки чоловіка і жінки», «вирішувати проблеми членів сім'ї», «берегти один одного» тощо.

Господарсько-побутову функцію 9 дівчат і 11 юнаків (разом 20 опитаних) пов'язали із «взаємодопомогою», «піклуванням про хворих, батьків», «прибиранням приміщень», «приготуванням їжі», «наведенням порядку у сім'ї», «веденням господарства», «доглядом за членами сім'ї».

На рекреативну функцію сім'ї, спрямовану на відновлення фізичних і духовних сил людини у вільний час, вказали лише 3 юнака, які висловилися щодо неї таким чином: «відпочивати разом». Це свідчить про недостатню увагу до цієї функції і з боку сімей старшокласників, і з боку педагогів інтернатних закладів.

Крім того, на думку респондентів, до функцій сім'ї належать «захист сім'ї», «захист честі і гідності сім'ї», «гідне відстоювання прав і честі сім'ї».

Не відповіли на запитання щодо функцій сім'ї 12 (9,2%) дівчат та 30 (21,9%) юнаків.

Відповідаючи на запитання, які види взаємодопомоги у сім'ї вихованці вважають найважливішими, дівчата назвали їх у такому порядку: моральна взаємодопомога; підтримка один одного у важку хвилину; матеріальна, фінансова, економічна; взаєморозуміння; допомога один одному у господарстві; фізична допомога; психологічна допомога; емоційна допомога; взаємодопомога у вихованні дітей; любов; піклування про членів сім'ї; духовна підтримка; допомога один одному у житті; довіра.

Дівчата до найважливіших видів взаємодопомоги у сім'ї також віднесли і такі: допомога у вирішенні проблем, дбати про здоров'я сім'ї, допомагати батькам, вміння вислухати, турбуватися, дбати один про одного, інтелектуальна взаємодопомога.

Юнаки розподілили свої відповіді на згадане запитання, ранжуючи їх від першого до дванадцятого таким чином: моральна взаємодопомога; підтримка один одного; матеріальна і фінансова взаємодопомога; допомога один одному у складній ситуації; допомога один одному у господарстві; психологічна взаємодопомога; виховання дітей; емоційна допомога; уміння зрозуміти один одного; любов; довіра; піклування про членів сім'ї; допомога дітям; "усі відомі"; догляд за членами сім'ї.

Крім цього, юнаки назвали серед найважливіших видів взаємодопомоги взаємовиручку, догляд за батьками, піклування про здоров'я членів сім'ї, правдивість, вірність, взаємоповагу, уміння вислухати один одного, чуйність. Із усіх респондентів 45 осіб (16,8%) не відповіли на це запитання, із них 12 (9,1%) дівчат і 33 (24%) юнаки.

Оцінюючи свою підготовленість до створення сім'ї на засадах взаємодопомоги за дванадцятибальною шкалою, дівчата виставили собі такі бали: «1» – дві – 0,8%; «2» – дві – 0,8%; «3» – сім – 2,9%; «4» – чотири – 1,7%; «5» – шість – 2,5%; «6» – чотирнадцять – 5,8%; «7» – дванадцять – 5%; «8» – двадцять чотири – 10%; «9» – тридцять дві – 13%; «10» – вісімнадцять – 7,6%;

«11» – три – 1,3%; «12» – п'ять – 2,1%.

Не оцінили свою підготовленість до створення сім'ї на засадах взаємодопомоги дев'ять дівчат (3,6%). Разом із дванадцятьма юнаками, які також не відповіли, це становить 7,8% респондентів.

Юнаки, які здійснили самооцінку, дали можливість скласти таку послідовність: «1» – двоє – 0,8%; «2» – семеро – 2,9%; «3» – один – 0,4%; «4» – семеро – 2,9%; «5» – троє – 1,3%; «6» – тринадцять – 5,3%; «7» – п'ятеро – 2,1%; «8» – двадцять шість – 10,8%; «9» – дев'ятнадцять – 8%; «10» – двадцять – 8,2%; «11» – п'ятеро – 2,1%; «12» – четверо – 1,7%.

Загалом і дівчата, і юнаки позитивно оцінили свою підготовленість до побудови сім'ї на засадах взаємодопомоги: більшість поставили собі від шести до десяти балів. Така самооцінка свідчить про те, що більшість респондентів видали бажане ними за дійсне.

Саме цим можна пояснити і відповіді старшокласників на запитання «Чи хочеш ти поглибити свої знання і вміння щодо виховання почуття взаємодопомоги як сімейної цінності?». Зокрема, 94 дівчини (71,8%) та 81 юнак (59,1%) висловили свою згоду; 16 дівчат (12,2%) і 28 юнаків (20,5%) сказали «ні»; 10 дівчат (7,6%) і 11 юнаків (8%) сумнівалися у потребі поглиблення таких знань, давши відповідь «50/50» 7 старшокласників зізналися, що не знають, чи це їм потрібно; 10 дівчат (7,6%) і 7 юнаків (5,1%) на запитання не відповіли.

Серед знань з цієї проблеми, які хотіли б отримати дівчата, вони зазначили: «усі можливі, які знадобляться»; «як виховувати дітей»; «як поводити себе у сім'ї»; «як досягти взаємодопомоги»; «як створити і зберегти хорошу сім'ю»; «як вести сімейний бюджет, сімейне господарство»; «як доглядати за новонародженою дитиною»; «як жити в одному домі з чужою людиною»; «як бути корисною» тощо. Дівчата бажають здобути такі уміння – «навчитися уникати сімейних сварок, конфліктів»; «досягати взаємодопомоги»; «бути ввічливою»; «налагоджувати стосунки»; «підтримувати один одного»; «йти на компроміс»; «допомогти у потрібний

час»; «приховувати, долати свій егоїзм»; «спілкуватися»; «готувати страви» та інші. Не відповіла на запитання 61 дівчина (46,5%), «ніякі» – відповіли 6 дівчат (4,6%).

Юнаки зазначили, що бажали б отримати такі знання: «усі, різні, щоб не забувалися»; «як правильно виховувати дітей»; «як порозумітися із членами сім'ї»; «як відстоювати честь і гідність сім'ї», «як доглядати за дитиною»; «як вести сімейний бюджет» тощо. Найважливішими уміннями, яких хочуть набути старшокласники, названі – «уміння взаємодопомоги, взаємоповаги»; «стати більш відповідальним»; «виробити урівноваженість»; «допомагати членам сім'ї»; «довіряти»; «швидко заробляти гроші»; «співпрацювати»; «запобігати будь-яким проблемам між членами сім'ї»; «піклуватися про інших членів сім'ї» та інші. Не відповіли – 36 юнаків (26,3%), 7 відповіли "ніякі" (5,1%).

Із загальної кількості респондентів не відповіли 97 осіб (34,7%).

У процесі підготовки констатувального етапу експерименту було розроблене опитування «Уявлення старшокласників про значущість взаємодопомоги як сімейної цінності». Мета опитування: виявити розбіжності в уявленнях юнаків і дівчат щодо взаємодопомоги як сімейної цінності у реалізації функцій сім'ї.

Аналіз відповідей 131 дівчини надав можливість ранжувати їх у такій послідовності:

Таблиця 3.1

Ранжування видів взаємодопомоги як сімейної цінності

№ з/п	Види взаємодопомоги як сімейної цінності	Кількість респондентів	Відсоток %
1	Допомога своїм батькам	127	96,9
2	Виховання дітей	122	93,1
3	Налагодження кооперації членів сім'ї	118	90
4	Догляд за новонародженою дитиною	116	88,5

5	Фінансове забезпечення сім'ї	112	85,4
6	Вибір часу і місця відпочинку	111	84,4
7	Налагодження морально-психол. комфорту	109	83,2
8	Розпоряджання сімейним бюджетом	105	80,2
9	Турбота про здоров'я членів сім'ї	99	75,6
10	Прибирання приміщення	62	47,3
11	Купівля продуктів	66	47,3
12	Приготування їжі	33	27,5

Дівчата відзначають, що частину функцій сім'ї вони можуть виконувати самостійно, а саме:

Таблиця 3.2

Ранжування видів взаємодопомоги як сімейної цінності

№ з/п	Види взаємодопомоги як сімейної цінності	Кількість респондентів	Відсоток %
1	Допомога своїм батькам	115	83,9
2	Виховання дітей	107	78,1
3	Налагодження кооперації членів сім'ї	100	73
4	Вибір часу і місця відпочинку	97	70,8
5	Розпоряджання сімейним бюджетом	95	69,3
6	Турбота про здоров'я членів сім'ї	92	67,1
7	Догляд за новонародженою дитиною	91	66,4
8	Налагодження морально-психол. комфорту	90	65,7
9	Прибирання приміщення	58	42,3
10	Фінансове забезпечення сім'ї	53	38,6
11	Купівля продуктів	46	33,6
12	Приготування їжі	24	17,5

На думку деяких юнаків, частину функцій сім'ї вони можуть виконувати самостійно, а саме:

Частина юнаків вважають, що дружина має певні сімейні функції виконувати самостійно, а саме:

Таблиця 3.3

Ранжування видів самостійної діяльності дружини у сім'ї

№ з/п	Види самостійної діяльності дружини у сім'ї	Кількість респондентів	Відсоток %
1	Приготування їжі	96	70
2	Купівля продуктів	61	44,5
2	Прибирання приміщення	61	44,5
3	Догляд за новонародженою дитиною	31	22,5
4	Турбота про здоров'я членів сім'ї	21	15,3
5	Налагодження морально-психол. комфорту	14	10,2

Відповіді як дівчат (96,9%), так і юнаків (83,9%), які мають різний, деколи і негативний сімейний досвід, незважаючи на це, а можливо саме і через такий досвід, показали, що почуття взаємодопомоги як сімейної цінності у них проявляється передусім у бажанні спільно надавати допомогу своїм батькам.

Аналіз опитування засвідчив, що для старшокласників і дівчат (93,1%), і юнаків (78,1%), на другому місці як прояв почуття взаємодопомоги у сім'ї означено виховання дітей, на третьому – налагодження кооперації членів сім'ї (дівчата – 90%, юнаки – 73%).

Значна частина дівчат вважають своїми власними обов'язками як майбутньої дружини приготування їжі (67,2%), прибирання приміщення (47,3%), купівлю продуктів (38,9%), а основними обов'язками майбутнього чоловіка називають фінансове забезпечення сім'ї (22,9%), купівлю продуктів (15,2%), налагодження кооперації членів сім'ї (8,5%).

Певна частина юнаків готові взяти виключно на себе обов'язки щодо фінансового забезпечення сім'ї (47,4%), розпоряджання сімейним бюджетом та налагодження кооперації членів сім'ї (по 15,3%), купівлю продуктів (13,9%). Майбутня дружина, на їхню думку, має самостійно готувати їжу (70%), купувати продукти та прибирати приміщення (по 44,5%), доглядати за новонародженою дитиною (22,5% із опитаних юнаків).

Виявлено рівні сформованості у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності, а саме: достатній, середній, низький.

Достатній рівень сформованості у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності характерний переважно високим рівнем їхньої поінформованості про сутність, структуру елементів цього поняття; систематичністю та узагальненістю уявлень про юридичні засади взаємодії членів сім'ї, функції сім'ї. Цим учням притаманна адекватна самооцінка підготовленості до створення сім'ї на основі почуття взаємодопомоги. Учні цієї групи володіють стійкими позитивними емоційними переживаннями, почуттями щодо майбутнього створення власної сім'ї, високим ступенем бажання, потреби розширити знання, уміння сім'янина щодо взаємодопомоги; вони самовиховують почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

У цих старшокласників сформовані уміння реалізовувати набуті знання і якості для налагодження взаємодопомоги, проявляти турботу про інших. Вони виявляють активність щодо конструктивної взаємодопомоги з батьками, педагогами, ровесниками і молодшими, задоволеність від неї та її позитивних результатів; здатні брати відповідальність на себе, виявляють ініціативу у наданні допомоги, уміють її приймати як необхідний складник становлення гармонійних стосунків у майбутній сім'ї. До старшокласників із достатнім рівнем сформованості почуття взаємодопомоги як сімейної цінності віднесено 21 особу (7,8%).

Старшокласників із середнім рівнем сформованості почуття взаємодопомоги як сімейної цінності характеризує уривчастість, безсистемність знань сутності і складників цього поняття. Їхні знання правових засад взаємодії членів сім'ї неповні, глибоко не усвідомлені, уявлення про функції сім'ї фрагментарні. Самооцінка підготовленості до створення сім'ї на засадах взаємодопомоги як сімейної цінності не завжди адекватна, частіше завищена.

Емоційні переживання цих вихованців щодо майбутнього створення власної сім'ї характеризуються епізодичністю, поверховістю; бажання і намір оволодіння необхідними знаннями, почуттями, вміннями – непостійні, неусвідомлені. У них недостатньо сформовані вміння і якості для налагодження взаємодопомоги; поведінка щодо піклування про інших ситуативна, допомога здійснюється не з власної ініціативи, а на прохання чи за розпорядженням дорослих; проблеми інших викликають байдужість. Аналіз отриманих результатів дав підстави віднести до цієї групи 112 старшокласників (41,8%).

Для учнів із низьким рівнем сформованості почуття взаємодопомоги як сімейної цінності характерні обмежені, суперечливі знання самого поняття; уявлення про юридичні засади взаємодії членів сім'ї та її функції поверхові, уривчасті; самооцінка підготовленості створення сім'ї на засадах почуття взаємодопомоги неадекватна, зазвичай завищена. У зв'язку з цим прагнення і намір цих вихованців набути нових знань та умінь щодо почуття взаємодопомоги як сімейної цінності відсутні; такі старшокласники індіферентно ставляться до своїх якостей як майбутнього сім'янина; почуття взаємодопомоги не визнають сімейної цінністю, потрібною для шлюбно-сімейної взаємодії.

Старшокласники цієї групи у конкретній поведінці байдуже ставляться до проблем інших – як рідних, так і чужих, розпорядження старших про допомогу іншим викликає у них ігнорування і спротив. Аналіз результатів

констатувального етапу експерименту засвідчив, що таких старшокласників 135 осіб (50,4%).

Отримані, узагальнені результати та зроблені висновки констатувального етапу експерименту слугували обґрунтуванням для наукового розроблення педагогічних умов формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

3.3. Експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності

Метою формувального етапу експерименту було визначення, теоретичне обґрунтування, розроблення й експериментальна перевірка педагогічних умов формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Аналіз філософської, психологічної, педагогічної та соціальної літератури, результатів констатувального етапу експерименту дали підстави зробити припущення, що ефективність формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності досягатиметься за реалізації таких педагогічних умов:

- удосконалення науково-методичної підготовки вихователів інтернатних закладів до формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності;

- гуманізація виховного простору інтернатних закладів як чинника розвитку майбутнього сім'янина; реалізація особистісно орієнтованої парадигми, урахування вікової та особистісної специфіки старшокласників інтернатних закладів у процесі формування у них почуття взаємодопомоги як сімейної цінності;

- упровадження у позаурочній виховній діяльності інтерактивних форм, методів, засобів формування у старшокласників почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Одна з педагогічних умов – удосконалення науково-методичної підготовки вихователів інтернатних закладів до досягнення поставленої мети дослідження забезпечувалася шляхом реалізації основних взаємопов'язаних функцій системи внутрішньошкільної методичної роботи: інформаційної (розширення та поглиблення необхідних знань), компенсаційної (формування у вихователів нових умінь, потрібних для вирішення конкретних виховних проблем), коригувальної (подолання застарілих стереотипів мислення і методів виховання).

Для розширення знань, умінь педагогів стосовно психолого-педагогічних засад формування у старшокласників почуття взаємодопомоги як сімейної цінності, сприяння усвідомленню ними необхідності координації взаємодії, дотримання наступності єдиних вимог до дітей у цьому процесі на засіданнях методичних об'єднань вихователів експериментальних закладів вихователів були проведені відповідні заходи:

1. Інтегрована лекція з елементами бесіди «Теоретичні засади формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності».

Ключові поняття: «цінність», «сімейна цінність», «емоції», «почуття», «почуття взаємодопомоги як сімейна цінність».

Мета: уточнити і розширити знання вихователів щодо змісту цих понять на засадах їх тлумачення у філософії, психології, педагогіці, соціології.

2. Семінар-тренінг «Дослідження стану сформованості у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності».

Ключові поняття: «діагностика», «критерії», «показники», «методи діагностики», «ранжування».

Мета: уточнити компоненти, критерії, показники, методи визначення рівнів сформованості у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

3. Круглий стіл «Гуманізація виховання особистості як майбутнього сім'янина в інтернатному закладі».

Ключові поняття: «педагогічні умови», «гуманізація», «особистісно орієнтована парадигма».

Мета: поглибити і систематизувати знання педагогів щодо специфіки формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності на засадах особистісно орієнтованої парадигми.

4. Семінар-практикум «Методика формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності».

Ключові поняття: «принцип», «педагогічна технологія», «інтерактивні форми, засоби, методи».

Мета: спільно з вихователями визначити зміст, педагогічні технології, інтерактивні форми, засоби, методи формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Гуманізація процесу формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності передбачала урахування педагогами особливостей зростання дітей у їхніх сім'ях, індивідуального підходу, налагодження довірливих стосунків між вихователями й учнями, що неможливо здійснити, застосовуючи колективні методи виховання. Ми спиралися на багаторічний досвід виховної роботи В. Сухомлинського, який переконав його в тому, що далеко не все, пов'язане з поведінкою і вчинками школярів, слід виносити на обговорення колективу. Він зазначав, що недопустимо робити предметом обговорення в колективі:

– негожу поведінку дитини, причиною якої є явні чи приховані ненормальності в сім'ї, зокрема антигромадські вчинки батьків, сварки, скандали, незгода між батьком і матір'ю;

– негожу поведінку або окремі негативні вчинки, якщо причина їх – душевний надлом у дитини через те, що в неї нерідний батько чи нерідна мати. Хоч яким би злісним порушником дисципліни здавалася дитина, але якщо в неї нема батька чи матері, розглядати її поведінку колективом не слід;

– поведінку чи окремі вчинки, що об'єктивно є протестом дитини проти грубості, сваволі батьків чи когось із дорослих, у тому числі педагогів. Якщо дитина висловила свій протест у формі, яка зазвичай вважається негожим вчинком, то розгляд цього вчинку дитина переживає як несправедливість;

– погані вчинки дітей, які є результатом допущеної педагогом помилки. Абсолютно недопустимо, щоб під час розгляду неправильного вчинку учня учитель говорив: «Йдеться про тебе, а не про вчителя, до вчителя тобі діла нема». Так само недопустиме й те, щоб, обговорюючи помилку учня, обговорювали помилку педагога;

– негожий вчинок, зумовлений тим, що вчитель допустив необ'єктивність в оцінюванні знань учня. Як і в багатьох інших випадках, ми маємо справу з дитячою образою. Взагалі про деякі речі в колективі не варто говорити не тому, що діти не розуміють (інколи вони можуть розібратися в цьому не гірше, ніж дорослі), а тому, що не треба зайвий раз ятрити рани. Здебільшого значно корисніше потурбуватися про те, щоб не було нових ранок-образ;

– відставання учня в навчанні в тому разі, коли він має аномалії в розумовому розвитку чи коли він виявляє старанність, але той чи інший навчальний матеріал для нього просто непосильний. Учитель завжди повинен відрізняти лінощі й недбалість від нерозуміння і невміння. Якщо вчитель не може цього зробити – він не вихователь. Завдається лише шкода, біль і образа, якщо перед колективом видається за лінощі і недбалість щось зовсім інше;

– поганий, неправильний вчинок, пояснення якого вимагає розповіді про глибоко особисті, дружні стосунки учня зі своїм ровесником чи зі старшим або молодшим другом. Вимагання відвертості у таких випадках учень усвідомлює і переживає як спонування до зради, виказування друга. У взаєминах між школярами все не так просто, як здається з першого погляду. У дітей свої розуміння і переконання про честь та безчестя, і їх треба поважати;

– поганий вчинок, мотиви якого пов'язані з особливими стосунками в сім'ї, про які дітям рано знати і які не можна їм роз'яснити. Такі вчинки треба вміти тактовно й непомітно згладити, нейтралізувати.

А що ж, на думку В. Сухомлинського, допустимо розглядати в колективі? Нічого. Якщо йдеться про проступки, то їх взагалі не слід розглядати, обговорювати. Колектив як виховна сила існує і впливає на особистість не розглядом недоліків; чим менше займається колектив розглядом усіляких конфліктів – тим більшу виховну силу він має.

«Я за виховання дітей (саме дітей) без тих потрясінь і вибухів, без тих сильних засобів впливу, які ні до чого доброго не приводять, – писав В. Сухомлинський. – Не можна з «дорослої» соціології переносити поняття й закономірності в дитячий світ. Потрясіння, конфлікти, вибухи у вихованні дітей не є об'єктивною необхідністю. І краще без потрясінь» [23, с. 624–626].

У своєму дослідженні ми спиралися на твердження, що розвиток особистості між п'ятнадцятьма-сімнадцятьма роками, який називається ранньою юністю, є періодом завершення біологічного дозрівання, становлення свідомості, морально-правового розвитку. Зазначимо, що вікова категорія означає не лише хронологічний вік, а й певний ступінь індивідуального розвитку, зрілості, соціальний статус. Обсяг прав і обов'язків, відповідальності, закріплених за цією віковою категорією, має визначати реальне становище юнака у суспільстві, самостійність.

У цей період розвиток людини як особистості та суб'єкта діяльності обов'язково передбачає: 1) розвиток інтелекту; 2) розвиток емоційної сфери; 3) розвиток стійкості до стресорів; 4) розвиток упевненості в собі та самосприйняття; 5) розвиток позитивного ставлення до світу і сприймання інших; 6) розвиток самостійності, автономності; 7) розвиток мотивації самоактуалізації, самовдосконалення. Сюди ж належить і розвиток мотивації навчання як найважливішого елемента мотивації саморозвитку [18, с. 32].

Формування почуття взаємодопомоги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів вимагає врахування не лише вікових,

але й особистісних особливостей вихованців. Особистість є частиною своєї сім'ї; розвиваючись у ній – судить про світ і людей на основі свого досвіду в сім'ї. Загальносімейні цінності шлюбної пари часто запозичуються зі звичаїв, традицій, правил поведінки батьківської сім'ї. Наукові дослідження, бесіди, педагогічні спостереження, опитування юнаків і дівчат шкіл-інтернатів дали підстави стверджувати, що соціальний досвід, отриманий ними, ускладнює виховання у них позитивних моральних сімейних цінностей. Учнівський контингент цих закладів становлять зазвичай діти із неблагополучних сімей, так звані соціальні сироти.

Визнаючи право особистості на самовизначення у виборі мети життя, системи ціннісних орієнтацій, педагогічні колективи закладів інтернатного типу не повинні стояти осторонь, адже школа, яка не прагне прищепити дітям повагу до найважливіших сімейних цінностей, фактично заперечує їх. Ціль полягає у розвитку особистості, зокрема, зі сформованими почуттями взаємодопомоги як сімейної цінності. Завдання вихователів не в моральних повчаннях, а у створенні потрібного психолого-педагогічного середовища для духовного розвитку особистості, пізнання сімейних цінностей, розуміння та свободи їх вибору.

У процесі формувального експерименту апробовано й оцінено доцільність та ефективність певних форм, засобів, методів, технологій, а саме:

- форми – індивідуальні, парні, які полягають у взаємодії вихователя з одним чи двома учнями (консультації, співбесіди, доручення тощо); групові, колективні, що передбачають спілкування вихователя з групою або колективом старшокласників (бесіди, години спілкування, дискусії, круглі столи, творчі справи, екскурсії, залучення до суспільно практичної діяльності); фронтальні, які являють собою роботу вихователя із значним учнівським загально – декілька класів, паралель, увесь шкільний колектив – (тематичні вечори, тижні, конференції, свята, концерти, вистави тощо);
- засоби – література, кінофільми, засоби масової інформації тощо;

- методи – пояснення, розповідь, приклад, переконання, доручення, заохочення, спонукання, моральне завдання та інші;
- інтерактивні методи – тренінги, тренінгові заняття, рольові ігри, проблемні ситуації, творчі завдання, аналіз конфліктів, ситуація успіху та інші.

Допомога і взаємодопомога є видами взаємодії, які у сім'ях учнів інтернатних закладів часто-густо надають їм негативний досвід. Це вимагає від педагогів створення умов для формування у дітей знань, умінь і навичок різноманітних способів дії, спонукання до певних позитивних вчинків. Особливо важливим є вироблення в них умінь виконувати колективно розподілену діяльність, підтримувати позитивні відносини в колективі, уникати деструктивних конфліктів. Привчання учнів до взаємодопомоги як цінності у позаурочній діяльності школи (в органах учнівського самоврядування, гуртках, соціально-ціннісній діяльності тощо) має стати підґрунтям для переоцінки взаємин (за потреби) у їхніх неблагополучних сім'ях, проектуванням створення позитивних сімейних цінностей у своїх майбутніх сім'ях.

Під час експериментальної роботи здійснювалася апробація розробленої авторської програми **«Формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності»**.

Пояснювальна записка

Програма «Формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності» обумовлена необхідністю підготовки юнацтва ще під час навчання в освітніх закладах до створення міцної сім'ї та забезпечення її стабільності.

Формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності у процесі реалізації програми здійснювалося шляхом: засвоєння і поглиблення ними знань про цінності членів нинішньої і власної майбутньої сім'ї; усвідомлення значущості для них почуття взаємодопомоги як сімейної цінності; оволодіння позитивним емоційним ставленням до цього почуття; набуття дітьми умінь взаємодії,

взаємодопомоги з рідними, ровесниками, молодшими, дорослими, самооцінки та адекватної оцінки дій інших учасників взаємодопомоги; вироблення у них таких моральних якостей, як відповідальність і турботливість.

Програма складається з 10 тем і передбачає використання педагогами інтерактивних форм і методів виховання дітей у позаурочній діяльності інтернатних закладів.

До занять, передбачених програмою, доцільно запрошувати та залучати до участі братів і сестер (учнів 8–11 класів), які також навчаються у цьому закладі.

Зміст програми

Тема 1. Тренінгове заняття «Емоції і почуття людини».

Мета: допомогти старшокласникам усвідомити зміст понять «емоція», «почуття», розвивати вміння аналізувати, відчувати власні емоції та почуття, сприймати і розуміти емоційний стан інших.

Орієнтовний зміст: вправа «Правила співпраці»; міні-лекція «Емоції та почуття людини»; вправи «Вчимося усвідомлювати і виражати свої емоції», «Прагнемо зрозуміти емоції і почуття інших».

Тема 2. Година спілкування «Прагнення до взаємодопомоги. Пізнаємо себе і оточуючих».

Мета: виховувати у старшокласників бажання оволодіти знаннями про важливість моральних рис особистості у взаємодопомозі, сприяти формуванню у них уявлень про допомогу, активізувати їхнє творче мислення, сприяти гармонізації відносин старшокласників із навколишнім середовищем.

Орієнтовний зміст: бесіда «Допомога і взаємодопомога – у школі і в сім'ї»; групові вправи «Які риси має людина, здатна до допомоги, взаємодопомоги», «Від якої людини не отримаєш допомоги»; бесіда «Зі мною таке траплялося».

Тема 3. Заняття з елементами полеміки «Чи завжди допомога – благо?»

Мета: поглибити знання учнів щодо складників поняття «почуття взаємодопомоги», розвинути у вихованців емпатію – здатність розуміти і сприймати емоційний стан інших, учити їх бачити причинно-наслідкові зв'язки між емоціями, думками, діями та наслідками вчинків.

Орієнтовний зміст: інформаційне повідомлення про зміст понять «допомога», «взаємодопомога», «емпатія»; вправа «Запитання і відповіді»; полеміка: «Чи варто погоджуватись на нещирі допомоги взагалі?»

Тема 4. Година спілкування «Чи вміємо ми взаємодіяти, допомагати один одному?»

Мета: сприяти отриманню учнями позитивних емоцій від самостійної організації допомоги і взаємодопомоги, розвивати здатність до співробітництва і кооперації, виховувати відповідальне ставлення до налагодження взаємин у групі.

Орієнтовний зміст: вправи «Пазли», «Ми в змозі!»; проектування і вирішення творчих завдань.

Тема 5. Тренінгове заняття «Законодавство України про сім'ю та шлюбно-родинні стосунки».

Мета: узагальнити та поглибити знання учнями своїх прав і обов'язків як членів сім'ї, формувати відповідальність, повагу до прав і свобод інших членів сім'ї на засадах Сімейного кодексу України, виховувати уміння аналізувати і систематизувати отримані знання, планувати подальшу діяльність учасників тренінгу.

Орієнтовний зміст: вправи «Я готовий», «Хочу дізнатися»; бесіда «Джерела інформації про права і обов'язки членів сім'ї»; вправа «Пошук Сімейного Кодексу України на веб-сайті Верховної Ради України»; групова робота з ознайомлення та обговорення змісту статей Сімейного Кодексу України; вправи «Мої емоції і почуття», «Ми – молодці!»

Тема 6. Година спілкування з елементами полеміки «Сучасна сім'я: форми, типи і функції».

Мета: розширити та поглибити знання старшокласників про форми, типи, функції сімей, роль взаємодопомоги у реалізації функцій сім'ї; активізувати увагу та підвищити інтерес учасників до теми години спілкування; виховувати у вихователів толерантність, турботливість.

Орієнтовний зміст: міні-лекція «Форми і типи сімей»; вправа з елементами полеміки «Найважливіші функції сучасної сім'ї»; вправа «Взаємодопомога у реалізації функцій сім'ї».

Тема 7. Заняття «Сімейні цінності».

Мета: збагатити і поглибити розуміння старшокласниками поняття «цінність», «сімейні цінності», «взаємодопомога як сімейна цінність»; учити їх визначати власні сімейні цінності, толерантно ставитись до цінностей інших, висловлювати і відстоювати свої думки.

Орієнтовний зміст: міні-лекція «Що таке цінність»; вправа «Мої цінності»; бесіда «Сімейні цінності»; вправа «Закінчи речення».

Тема 8. Тренінгове заняття «Почуття взаємодопомоги як сімейна цінність».

Мета: уточнити і закріпити знання старшокласників про зміст поняття «почуття взаємодопомоги як сімейна цінність»; сприяти виникненню у них позитивних емоцій від дій і результатів взаємодопомоги, перетворенню емоцій на почуття взаємодопомоги як сімейної цінності; здійснювати корекцію вад школярів у сімейних стосунках через залучення їх до взаємодії і взаємодопомоги в колективі.

Орієнтовний зміст: вправи «Я і моє ім'я», «Мої очікування»; ігри з кооперуванням; міні-лекція «Почуття взаємодопомоги як сімейна цінність»; вправа «Лабіринти взаємодопомоги».

Тема 9. Година спілкування з елементами полеміки «Чи слід завжди чекати прохання про взаємодопомогу».

Мета: розширити і поглибити знання учасників про зміст і взаємозв'язок понять «свобода особистості», «права і обов'язки членів сім'ї», «автономія особистості»; розвивати пізнавальний інтерес старшокласників до взаємодопомоги як сімейної цінності; виховувати турботливість; розвивати критичне мислення учнів; учити їх поважати інтереси і потреби інших; учити старшокласників приймати рішення в різних ситуаціях, спілкуватися і відстоювати свої позиції.

Орієнтовний зміст: вправи «Взаємозв'язок прав і обов'язків членів сім'ї у взаємодопомозі», «Я сам»; полеміка «Допомога заважає особистості шукати виходи із складної ситуації самостійно, ставати активним, тобто заважає їй зростати».

Тема 10. Година спілкування «Почуття взаємодопомоги як основа міцної сім'ї».

Мета: узагальнити знання учнів про взаємодопомогу як сімейну цінність; виховувати відповідальність і турботливість як членів сім'ї; сприяти отриманню ними позитивних емоцій переживання щодо взаємодопомоги у майбутній сім'ї; практично відпрацювати уміння групової взаємодії.

Орієнтовний зміст: бесіда «Взаємодопомога як сімейна цінність»; вправи «Українські прислів'я про взаємодопомогу як сімейну цінність», «Проектування вирішення проблемних ситуацій», «Герб і девіз моєї майбутньої сім'ї».

Аналіз результатів формувального етапу експерименту надав підстави визначити доцільність і ефективність розробленої та апробованої програми «Почуття взаємодопомоги як сімейна цінність» як складника педагогічних умов формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Висновки

1. Почуття взаємодопомоги як моральне почуття – це стійкі переживання у свідомості людини, які є основою її вольових реакцій у різних ситуаціях, суб'єктивним ставленням до інших людей та до себе. Це поняття є узагальненням емоційного досвіду особистості, що породжує усвідомлення і зацікавлене ставлення щодо власної належності до групи-сім'ї, спільних потреб, цілей, власних знань, здібностей, прагнень надати чи отримати допомогу у процесі реалізації функцій сім'ї, відчуття задоволеність і радість від позитивних результатів взаємодопомоги, які втілюються у повсякденній діяльності. Важливими моральними якостями, які впливають на формування почуття взаємодопомоги як сімейної цінності, є любов, відповідальність, довіра, толерантність, турботливість та інші.

2. Визначено критерії і показники сформованості у старшокласників шкіл-інтернатів взаємодопомоги як сімейної цінності:

1) Сукупність уявлень і знань щодо почуття взаємодопомоги як сімейної цінності. Показники: знання сутності та складників почуття взаємодопомоги як сімейної цінності; знання юридичних засад взаємодії членів сім'ї, уявлення про функції сім'ї; оцінка якостей і можливостей особистості налагоджувати взаємодопомогу у майбутній сім'ї.

2) Усвідомлене ставлення до почуття взаємодопомоги як члена сім'ї. Показники: стійкі позитивні емоційні переживання щодо майбутньої належності до власної сім'ї; ступінь бажання і намір оволодіння знаннями, уміннями і рисами щодо взаємодопомоги як сімейної цінності; зацікавленість самовихованням почуття взаємодопомоги як особистої потреби майбутнього сім'янина.

3) Сформованість почуття взаємодопомоги як сімейної цінності. Показники: уміння користуватися набутими знаннями, уміннями, рисами для налагодження взаємодопомоги, проявляти турботу про інших; активність індивіда щодо конструктивної взаємодопомоги з ровесниками, молодшими, педагогами, батьками, задоволеність від неї та її позитивних результатів;

здатність брати відповідальність на себе, виявляти ініціативу у наданні допомоги, уміння її приймати як необхідні складники встановлення гармонійних стосунків у майбутній сім'ї.

3. Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови формування у старшокласників шкіл-інтернатів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності:

– удосконалення науково-методичної підготовки вихователів інтернатних закладів до формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності;

– гуманізація виховного простору інтернатних закладів як чинника розвитку майбутнього сім'янина; реалізація особистісно орієнтованої парадигми, урахування вікової та особистісної специфіки старшокласників інтернатних закладів у процесі формування у них почуття взаємодопомоги як сімейної цінності;

– упровадження у позаурочній виховній діяльності інтерактивних форм, методів, засобів формування у старшокласників почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Результати формувального етапу експерименту продемонстрували позитивну динаміку рівнів сформованості у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності: стійку тенденцію переходу старшокласників із середнього рівня до достатнього, із низького до середнього. Зокрема, кількість вихованців із достатнім рівнем зросла з 7,8% до 18,3%, середнім – з 41,8% до 57,1%, а з низьким, навпаки, зменшилася з 50,4% до 24,6%. Така тенденція підтвердила ефективність упровадження розроблених педагогічних умов формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Література

1. Бех І.Д. Виховання особистості. У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : наук. видання / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
2. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. / І.Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.

3. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І.Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с. – (Серія «Альма-матер»).
4. Битинас Б. Процесс воспитания. Приобщение к ценностям / Б. Битинас. – 71 с.
5. Іванова В.В. Педагогічні умови ефективності формування готовності студентів до творчої професійної діяльності // В.В.Іванова // Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : зб. наук. пр. – Вип. 4. – К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2007. – С.138–142.
6. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с. – (Серия Мастера психологии).
7. Конституція (основний закон) України / прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Право, 1997. – 80 с.
8. Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко ; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
9. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции / А.Н. Леонтьев. // Психология мотивации и эмоций / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и М.В. Фаликман. – М. : ЧеРо, 2002. – 752 с. (Серия: Хрестоматия по психологии)
10. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу.– 3-е изд.– СПб. : Питер, 2003. – 352 с. – (Серия "Мастера психологии").
11. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. Том 1. – К. : Аконтіт, 2001. – 312 с.
12. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. Т.4. – К. : Аконтіт, 2001. – 941с.
13. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
14. Психологические тесты. Т. 1 / под ред. А.А. Карелина. – М., 2000. – С. 25–29.
15. Психологический словарь / под общей науч. ред. П.С. Гуревича. – М. : ОЛМА Медиа Групп, ОЛМА ПРЕСС Образование, 2007. – 800 с.
16. Психологія : підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю.Л. Трофімова. – К. : Либідь, 2008. – 556 с.
17. Психологія сім'ї : навч. посіб. / Поліщук В.М., Ільїн Н.М., Поліщук С.А. та ін. ; за заг. ред. В.М. Поліщука. – 2-ге вид., доп. – Суми : Університетська школа, 2009. – 282 с.
18. Реан А.Н. Социальная педагогическая психология / А.Н. Реан, Я.Л. Коломинский. – Санкт-Петербург : Питер, 1999 – 409 с.
19. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
20. Словник іноземних мов / головна редакція Української радянської енциклопедії. – Київ, 1997. – 776 с.
21. Социальная психология личности в вопросах и ответах : учеб. пособие / под ред. проф. В.А. Лабунского. – М. : Гардарики, 1999. – 397 с.
22. Соціально-педагогічний словник / за ред. В.В. Радула. – К. : Еке Об, 2004. – 304 с.
23. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю : вибр. тв. у 5-ти томах. Т. 2 / Сухомлинський В. О. – К. : Рад. школа, 1976. – 670 с.
24. Философский энциклопедический словарь / [гл. редакция: Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
25. Філософія: Історія, суспільство, освіта / Л.В. Губерський, В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2011. – 591 с.
26. Філософія : підручник / за заг. редакцією Горлача М.І., Кременя В.Г., Рибалка В.К. – Харків: Консул, 2001. – 672 с.
27. Философия : учебник для вузов / под общ. ред. В.В. Миронова. – М.: Норма, 2008. – 928 с.
28. Философия : учеб. пособие для студ. вузов. – К., 1994. – 209 с.

29. Фрейджер Р. Гуманистическая, трансперсональная и экзистенциальная психология. К Роджерс, А. Маслоу и Р. Мэй / Роберт Фрейджер, Джон Фейдимен. – СПб. : Прайм – Еврознак, 2007. – 221 с.

30. Хархан Г.Д. Підготовка дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Г.Д. Хархан. – Луганськ, 2011. – 20 с.

31. Хлопоніна Н.Є. Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. – специфіка психології, психологія соціальної роботи / Наталія Євгенівна Хлопоніна. – Київ, 2007. – 347 с.

32. Хрипко С.А. Ціннісні акценти духовно-креативних тенденцій освітньої культури в сучасній Україні : монографія / С. Хрипко, К. Пасько. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 262 с.

33. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз) : навч. посіб. / В.Т. Циба. – К. : МАУП, 2000. – 152 с.

Розділ IV.

Формування у старшокласників інтернатних закладів взаємоповаги як сімейної цінності

4.1. Поняття про взаємоповагу як сімейну цінність

Взаємоповага є складником комунікативного процесу між суб'єктом «Я» та «Іншим». У створенні сім'ї народжується спільний суб'єкт «МИ». З часом відбувається повернення до цінності власної суб'єктності. Найскладнішим виявляється процес утримання цінності власної суб'єктності та поваги до суб'єктності іншого. В цьому процесі буде реалізуватися стратегія самореалізації у гендерній ролі чоловіка та жінки, сім'янина [4].

У *понятті «взаємоповага»* ми відкриваємо два семантичні складники: «взаємо...» та «повага». Повага у стосунках може визначатись дистанцією, що проявляється у взаємодії певних соціальних ролей: «вчитель»-«учень», «співробітник»-«керівник», «колега-колега» та «учень»-«учень». «Повага» може бути визнана як «тепла» або «холодна». У прояві поваги ми знаходимо афективний аспект ставлення до іншої людини [17]. Якщо ми додаємо зміст «взаємо...», то семантика слова змінюється. В комунікації з'являється два суб'єкти, кожен з яких відчуває повагу до самого себе та іншого, та інший сприймається як «суто неповторний», дійсно «інший», той, хто «може бути не схожим на моє власне «Я»» [28].

На прояв взаємоповаги має великий вплив ставлення до себе й інших. Відображаючись на внутрішньому світі людини, занижена самооцінка діє на різні сторони її зовнішнього життя [18]. Люди з негативним ставленням до себе неадекватно сприймають власні досягнення, не вірять, що досягли гарного результату, завдячуючи своєму вмінню та сумлінню. У стосунках з оточуючими такі люди страждають хворобливою сором'язливістю, занадто чуттєві до критики і обговорення своїх вчинків. Часто уникають контактів, спілкування. Невпевненість у собі впливає на поведінку, призводячи до втечі від ситуацій. Упередження проти себе спричиняє розвиток самокритики.

Повага – одна з найважливіших вимог етики. Повага пропонує не заподіювати іншій людині шкоди, ні фізичної, ні моральної [14]. У моральній свідомості суспільства повага передбачає справедливість, рівність прав, увагу до інтересу іншої людини, її переконань. Повага припускає свободу, довіру. Проте сенс цих якостей, з яких складається повага, визначається характером суспільства і прийнятими парадигмами. Розуміння прав людини, свободи, рівність в різні віки було різним [12].

Взаємоповага як сімейна цінність проявляється в реальності сімейних стосунків тоді, коли існують певні умови [4]: сильне власне «Я» суб'єкта; цінність іншого «Я» на рівні суб'єктивних переживань; зацікавленість до проявів іншим власного життєвого досвіду, позиції, думки, ставлення, переживання, що однозначно визнається як цінне, цікаве, оригінальне – як інше, не схоже на мене відчуття суб'єктності; суб'єкт відчуває межу власного «Я» та не перетинає межі іншого, так виникає оптимальне почуття дистанції та народжується право на власний простір, власний час, власні речі, думки, гроші – комплексне переживання власного «Я»; суб'єкт не перетворює спілкування на пошук «самого себе як власного віддзеркалення в іншій людині», а орієнтується на безпосередній інтерес до суб'єктності іншої людини як до позиції «інакшомислення» – того, що не є «Я» та суттєво відрізняється від мене.

Поняття «взаємоповага як сімейна цінність» нами розглядається як інтегративна особистісна якість, яка охоплює сукупність індивідуально-психічних особливостей та морально-етичних знань, що регулюють ціннісне ставлення до міжособистісного спілкування та спрямовані на усвідомлення самого себе як суб'єкта, що гідний поваги, та іншого як суб'єкта, чий інтереси, настанови, переживання визначаються як ціннісні.

Старшокласники інтернатних закладів, що мають у власному життєвому досвіді сімейну (материнську, батьківську, соціальну) депривацію, схильні переживати дисоційовані стани замість глибоких почуттів емоційно-теплих стосунків з близькими людьми [8]. Це стає перепорою для утворення довготривалих та надійних сімейних стосунків у самостійному житті випускників інтернатних закладів.

Найчастіше старшокласники інтернатних закладів не спроможні створювати довготривалі емоційно близькі стосунки через зруйновану прихильність [8].

4.2. Стан сформованості взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів

Взаємоповага є складним інтегративним особистісним утворенням, для дослідження якої немає універсальної методики, тому під час дослідження застосовано комплекс спеціальних методик, за допомогою яких вимірювалися окремі компоненти, критерії та показники цієї якості.

Дослідження уявлень старшокласників про взаємоповагу як сімейну цінність складалося з двох взаємопов'язаних етапів: 1) вивчення сформованості у старшокласників взаємоповаги як сімейної цінності у процесі позаурочної діяльності; 2) вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, труднощів і недоліків педагогічної практики з питань виховання у старшокласників інтернатних закладів взаємоповаги як сімейної цінності [25].

Для визначення рівнів сформованості взаємоповаги як сімейної цінності нами були обрані характеристики-індикатори: розуміння феномену «сімейні взаємини» та «взаємоповага у сімейних стосунках»; самоусвідомлення власного ставлення до феномену «сімейні взаємини»; здатність поважати самого себе та позицію іншого, здатність до продуктивного спілкування та здатність до конструктивного вирішення конфлікту.

Основними компонентами вивчення проблемної теми стали: когнітивний (усвідомлення феномену «взаємоповага у сімейних взаємини»); емоційно-ціннісний (емоційне ставлення до самого себе у взаєминах, до позиції іншої людини у взаємодії та рефлексивна позиція до ситуації актуальних стосунків у референтній групі); поведінковий (продуктивна взаємодія та вирішення конфліктів).

Когнітивний компонент

Показники критерію «усвідомлення поняття взаємоповаги як сімейної цінності»: 1) усвідомлення поняття взаємоповаги (авторський опитувальник-інтерв'ю «Ставлення молоді до сімейних цінностей»); 2) усвідомлення власного ідеалу сім'ї та сімейних цінностей (авторська проективна методика творчого проекту «Мій ідеал сім'ї»); 3) усвідомлення актуально-значущих стосунків у референтній групі (анкета «Оцінка стосунків підлітка з класом»).

Емоційно-ціннісний компонент

Показники критерію «рефлексивна позиція до суб'єктивного переживання взаємоповаги"» 1) ціннісне ставлення до себе та іншої людини («Прийняття себе», «Прийняття інших» з опитувальника за адаптованою «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда»); 2) емоційний комфорт у ситуації актуально-значущих стосунків («Емоційний комфорт» за адаптованою «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда»); 3) емоційний дискомфорт у ситуації актуально-значущих стосунків («Емоційний дискомфорт» за адаптованою «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда»); 4) здатність до

саморегуляції та самоконтролю («Внутрішній контроль», «Зовнішній контроль» за адаптованою «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда»).

Поведінковий компонент

Показники критерію *«продуктивна комунікація в актуально-значущих стосунках»*: 1) *готовність до співробітництва у референтній групі* («Здатність до емоційно-значущих стосунків» за методикою дослідження комунікативних установок особистості А. Н. Івашова, Є. В. Заїка); 2) *комунікативна толерантність* («Загальна комунікативна толерантність» за адаптованою «Методикою діагностики комунікативної установки В. В. Бойко); 3) *продуктивна стратегія вирішення конфлікту* (Спосіб урегулювання конфлікту за за адаптованою «Методикою діагностики схильності до конфліктної поведінці К. Томаса, адаптація Н. В. Грішиної (Райгородскої)).

Комплексне дослідження охоплювало спостереження та психолого-педагогічне дослідження в інтернатному закладі, опитування й тестування, вивчення досвіду роботи педагогічного колективу в цьому напрямі. Отже, всі діагностичні методики можна розподілити на кілька груп.

З метою діагностування когнітивної сторони взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів досліджувалися уявлення учнів про поняття «взаємоповага», усвідомлення власної ідеальної моделі сім'ї та сімейних стосунків. Були розроблені питання опитувального аркуша. Одержані відповіді виявили досить значні розбіжності в знаннях учнів, що дало змогу розподілити їх на чотири умовні групи.

До *першої групи* (19,8 %) віднесено старшокласників, які правильно розуміють сутність поняття «взаємоповага», вважають його важливим у поведінці та діяльності, аналізують його відповідно до норм моралі. *Друга група* старшокласників (32,2 %) зуміла розкрити окремі компоненти змісту поняття «взаємоповага», але ще не до кінця усвідомлює його діяльнісний

аспект. Відповіді старшокласників *третьої групи* (41,6 %) містять неповні тлумачення. *Четверта група* учнів (6,4 %) виявила безсистемні знання про взаємоповагу.

Аналіз суджень опитаних учнів показав, що більшість старшокласників інтернатних закладів правильно розуміють і визначають прояви взаємоповаги, хоча їхні відповіді здебільшого є неповними. У процесі дослідження нами встановлено, що досить велика частина опитаних учнів (34,0%) визначають вияв взаємоповаги як прояв доброти, людяності, 19,8% – ототожнюють взаємоповагу з милосердям, 30,1% – розуміють її як допомогу оточуючим, старшим і самотнім людям, хворим і тим, хто її потребує, 5,2% – забезпечення уваги до власної позиції.

Важливими методами діагностики стали бесіда з учнями, інтерв'ю, під час яких старшокласники відповідали на запитання, розповідали про свої проблеми. Для індивідуальної бесіди були розроблені окремі питання.

Відповідаючи на запитання «*У чому виявляється взаємоповага?*», 46,4% учнів відповіли – у турботі про людей; повазі до себе та оточуючих – 16,8%; допомозі та співчутті до інших людей – 22,0%; у добрих і справедливих вчинках – 14,8%.

Наступний етап роботи передбачав *визначення стану усвідомлення власного ідеалу сім'ї та сімейних цінностей старшокласників інтернатних закладів*. Це дослідження проводилось за допомогою авторської проективної методики творчого проекту «Мій ідеал сім'ї».

Також показовим прикладом є творчі роботи старшокласників на тему «Мій ідеал сім'ї». Всі учні відмітили наявність дітей в ідеальній сім'ї, а також зазначили позитивний вплив на розвиток дітей атмосфери любові, взаєморозуміння і взаємопідтримки між членами родини. Більшість учнів стверджують, що піклуватися про дітей повинні батько й мати однаково. В ідеальній сім'ї вміють вирішувати конфлікти і знаходити компроміс. Також старшокласники вважають, що діти зазвичай створюють власну сім'ю на прикладі стосунків своїх батьків.

Багато робіт (80%) мають емоційно-забарвлений характер, містять поняття «любов», «взаємопідтримка», «взаємодопомога», «взаєморозуміння», «повага і увага один до одного», «піклування». Характерні зображення: члени сім'ї разом (мама, тато та дитини/діти), іноді у символічній формі – у вигляді рослин або звірів. А також сердечок, зірочок, квітів.

Лише 20% робіт відзначаються розумінням ролей чоловіка і жінки в сім'ї та впливу зовнішніх факторів на життя родини, взаємостосунки з оточенням.

Враховуючи ці дві категорії – ступінь емоційно-забарвленого характеру творчих робіт старшокласників, що відповідає здатності до теплих та емоційно глибоких переживань стосунків з іншою людиною, та ідентифікація «жіночості» та «мужності» як моделі поведінки, самоідентифікація власного Я за цією ознакою, що проявлялась у символічній формі змісту малюнків, ми розподілили старшокласників на кілька підгруп:

До *першої групи* старшокласників належали ті, чиї візуальні творчі роботи символічно відображали високий ступінь емоційної забарвленості та містили символічну ідентифікацію «мужності» та «жіночості», а вербальні творчі роботи (твір «Мій ідеал сім'ї») мали оптимальний зміст самоідентифікації власного ставлення, – високий рівень (3,2%).

До *другої групи* ми віднесли тих учнів, чиї роботи мали недостатню емоційну забарвленість, слабо диференційований зміст «мужності» та «жіночості», характеру спілкування між чоловіком та жінкою, – середній рівень (21,5%).

До *третьої групи* належали учні, творчі роботи яких не мали диференціації досліджуваних понять ні у вербальній, ні у символічній формі асоціативного малюнка, – низький рівень (75,3%).

Наступним етапом дослідження було *визначення стану усвідомлення актуально-значущих стосунків у референтній групі* за анкетною «Оцінка стосунків підлітка з класом». У результаті дослідження ми визначили, що за власним ставленням старшокласники можуть належати до трьох груп (при

цьому орієнтиром виступає переживання ролі групи в індивідуальній діяльності респондента):

Низький рівень – 42% старшокласників – індивідуалістичний – старшокласник сприймає групу як перешкоду власним цілям, ставиться до неї байдуже або нейтрально; група для нього не має цінності; ухиляється від колективних форм діяльності; схильний до індивідуального вирішення завдань, зосереджений на собі, прагне обмежень у контактах.

Середній рівень – 31% старшокласників – прагматичний – старшокласник цього типу сприймає групу як засіб досягнення власних цілей; група оцінюється ним як «корисна» або ні; орієнтується на компетентних членів групи, до яких можна звернутися за допомогою або використати їх як «джерело інформації».

Високий рівень – 16% старшокласників – колективістський – старшокласник сприймає групу як самостійну цінність; насамперед орієнтується на групові цінності, проявляє зацікавленість у кожному з учасників групи та у групі загалом, прагне зробити свій внесок у діяльність групи; проявляє активність у колективних формах роботи.

Наступним етапом дослідження стало визначення *емоційно-ціннісного компонента* за критерієм *«рефлексивна позиція до суб'єктивного переживання взаємоповаги»*.

Одним із показників цього критерію ми визначили *ціннісне ставлення до себе та іншої людини, що вимірювалось за допомогою «Методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда»* (шкали «Прийняття себе», «Прийняття інших»). Аналіз результатів дав нам змогу виявити різні групи старшокласників залежно від рівня їхньої самооцінки.

Перша група (41,1%) – старшокласники з низьким рівнем самооцінки – вирізняються особливою чутливістю до будь-яких оцінних суджень, малоініціативні, непринципові, уникають ситуацій, де можуть виявитись їхні слабкості. Школярі, які не впевнені у собі, часто відчужуються від колективу, замикаються у собі.

Друга група (23,5%) – школярі, схильні до переоцінки своїх здібностей – їхня занадто завищена самооцінка є проявом марнославства як риси характеру, виявляється у прагненні звернути на себе увагу будь-яким способом, часто принижуючи інших; не вміють правильно оцінити результати своєї діяльності.

Остання група (35,4%) – учні з адекватною (реальною) самооцінкою – самокритичні, цілеспрямовані, самостійні, мають високу комунікабельність; керуються власними принципами, не ображаючи оточуючих. До інших людей ставляться з повагою і пропонують свою допомогу. Ці школярі припускають, що вони заслуговують на розуміння й взаємоповагу.

Отже, самооцінка як один із показників самосвідомості особистості допомагає визначити рівень поваги або неповаги людини до себе й інших.

У процесі діагностики були з'ясовані деякі важливі для нашого дослідження моменти. Ми звернули увагу, що серед учнів є діти з негативним ставленням до себе й інших (15,4%), внутрішньою конфліктністю (4,8%).

Дослідження засвідчило, що більшість учнів (12,2%) характеризується емоційною чуйністю, здатністю тонко реагувати на те, що відбувається з іншими, переживати емоційні стани, що відчуває інша людина. Для них типові прояви взаємоповаги, добровільності, активності, відповідальності, залучення змісту власного усвідомленого досвіду, розвиток усіх компонентів емпатії.

Для 32,8% старшокласників властивою була здатність прояву емпатії епізодично, у них спонтанний інтерес до іншої людини, в якому не слід шукати логіки чи мотивації інтересу до іншого. Їм не вистачало мотивації, яка б спонукала їх до оволодіння емпатійними діями, активної позиції, суб'єкт-суб'єктного спілкування.

У 28,6% учнів емпатія розвинута мало, в їхніх діях переважав егоцентризм, невміння знаходити компромісні рішення; такі діти постійно потребують стимулювання, підтримки й довіри. Недостатньо розвинені здібності усвідомлення та вербалізації власних почуттів.

У частини школярів (26,4%) емпатія не розвинута. Для них характерна емоційна нестабільність. У них не сформовані дії переживання, співчуття,

спонуки до підтримки. Таким старшокласникам складно контактувати з однолітками, вони багато в чому не знаходять взаєморозуміння з оточуючими, мають егоїстичні інтереси.

Друга група методик була спрямована на дослідження показника *«Емоційний комфорт у ситуації актуально-значущих стосунків»*. Дослідження проводилось за методикою «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда» (шкали «Емоційний комфорт» та «Емоційний дискомфорт»).

За результатами дослідження, у 56 % старшокласників виявлено панування стану емоційного дискомфорту над емоційним комфортом у ситуації спілкування в референтній групі; у 27 % – стани «емоційного комфорту та емоційного дискомфорту були приблизно врівноважені; 17 % – стан «емоційного комфорту» переважав стан дискомфорту.

Показник «здатність до саморегуляції та самоконтролю» досліджувався за «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда» (шкали «Внутрішній контроль», «Зовнішній контроль»).

Досліджуючи мотиви моральних дій школярів, можна зауважити, що частина старшокласників діяли імпульсивно, не в змозі пояснити, чому вони саме так вчинили – 31,2%. Інші (10,6%) – керувались усвідомленням обов'язку і правил поведінки («зовнішній контроль»); 17,4% – внутрішнім переконанням, звичкою чинити саме так («внутрішній контроль»); 19,5% – почуттям жалю до ображених («внутрішній контроль»); 21,3% – особистими інтересами («внутрішній контроль»).

Третя група методик була спрямована на вивчення *поведінкового компонента формування взаємоповаги у старшокласників інтернатних закладів*.

Психологи виділяють дві форми здійснення моральних вчинків: вербальна й реальна поведінка. Під вербальною поведінкою розуміють абстрактно-відсторонене міркування суб'єкта про те, як би він вчинив в уявній ситуації. Реальна поведінка – це вчинок в ситуації реального морального вибору, в який

суб'єкт особисто залучений і від вирішення якого залежать його стосунки з іншими людьми.

В основу вивчення поведінкового компонента було покладено визначення критерію *«продуктивна комунікація в актуально-значущих стосунках»*.

Першим показником цього критерію визначено *«готовність до співробітництва у референтній групі»*. Цей показник вивчався за методикою *«Дослідження комунікативних установок особистості А. Івашова, Є. Заїки»* (шкала *«Здатність до емоційно-значущих стосунків»*).

З метою виявлення наявних у старшокласників варіантів моральної поведінки їм були запропоновані спеціально розроблені проблемні ситуації. Зміст роботи над проблемними ситуаціями полягав у тому, що спершу учні ознайомлювалися з початком ситуації, а потім давали відповіді на запитання з обґрунтуванням прийнятого рішення. Завдання виконувалися у два етапи. На першому виявлялися реальні моделі поведінки. Другий етап виявляв ідеальні моделі поведінки. Одержані результати дослідної роботи були розподілені на чотири групи.

До першої з них (9,6%) увійшли ті, що свідчили про правильне розуміння морального змісту ситуації: у своїх вчинках треба вміти приймати рішення бути чесним, добрим, справедливим, намагатися допомагати людям. Ці відповіді мали активний і діяльний характер, учні обирали такі варіанти поведінки, які потребували самостійного рішення, були альтруїстично спрямовані.

Для другої групи відповідей (37,4%) характерна опора на допомогу друзів, рідних, учителя тощо. Учням не вистачало впевненості у власних силах і можливостях.

Відповіді третьої групи (23,3%) мали характер, залежний від чужої думки, переважно друзів.

Відповіді респондентів четвертої групи (29,7%) свідчили про егоцентричну поведінку.

Другим показником критерію *«продуктивна комунікація в актуально-значущих стосунках»* було визначено *«комунікативну толерантність»*, що досліджувалась за методикою *«Загальна комунікативна толерантність»* (адаптація *«Методики діагностики комунікативної установки В. В. Бойко»*).

За результатами дослідження виявилось, що 13,7% старшокласників мають високий рівень комунікативної толерантності; 15,3% старшокласників – середній рівень; 19,4% – достатній рівень; 51,6% – низький рівень комунікативної толерантності.

Третім показником критерію *«продуктивна комунікація в актуально-значущих стосунках»* було визначено *«продуктивна стратегія вирішення конфлікту»*. Цей показник досліджувався за допомогою *«Методики діагностики схильності до конфліктної поведінки»* К. Томаса, за адаптацією Н. В. Грішиної (Райгородської).

У результаті дослідження ми визначили, що 7,4% старшокласників мають високий рівень продуктивності стратегії вирішення конфлікту; 14,8% старшокласників – середній рівень; 28,3% – достатній; 49,5% – низький рівень продуктивності стратегії вирішення конфлікту.

Застосовано метод спостереження за поведінкою школярів у реальних (природних або спеціально організованих) ситуаціях, які потребують прояву моральних якостей. Як додаткові методи, використовувалось моделювання уявних ситуацій морального змісту, в яких школярам пропонувалось визначити варіанти власної поведінки. Нас цікавило ставлення учнів до проявів взаємоповаги, розуміння її специфіки, а також поведінкові стереотипи, характерні для старшокласників.

За результатами діагностики, відповідно до означених критеріїв і показників було визначено чотири групи старшокласників, залежно від рівня сформованості взаємоповаги: для 35,10% (33 учні) був характерний низький, для 24,26% (23 учнів) – середній, 24,90% (24 учні) – достатній, 15,78% (15 учнів) – високий рівень сформованості взаємоповаги як сімейної цінності.

Кожна з цих груп характеризується певними показниками сформованості взаємоповаги або їх відсутністю.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що найбільшої уваги потребує: створення умов для формування здатності у старшокласників до медіації конфлікту (перше місце); усвідомлення власного ідеалу сім'ї та сімейних цінностей (друге місце), комунікативна толерантність (третє місце); переживання дискомфорту у ситуаціях актуально-значущих стосунків (четверте-п'яте місце); співробітництво у референтній групі (шосте місце); поняття взаємоповаги (сьоме місце); усвідомлення актуально-значущих стосунків у референтній групі (восьме місце); саморегуляція та самоконтроль (дев'яте місце); ціннісне ставлення до себе та іншої людини (десяте місце).

Для становлення взаємоповаги особистості старшокласників професійно-особистісне ставлення педагогів було спрямоване на самоцінність учня, усвідомлення взаємоповаги та самоцінності.

З метою конкретизації ступеня готовності педагогів інтернатних закладів до проведення експериментальної роботи з проблеми було розроблено опитувальні аркуші, запитання для інтерв'ю.

Під час проведення з педагогами інтернатних закладів фокус-групи «Сімейні цінності та їх виховання у старшокласників інтернатних закладів» ми визначили: середній вік педагогів, що працюють зі старшокласниками інтернатних закладів дорівнює 33,13 років, з них 40% – чоловіки; 87,5% педагогів мають власну сім'ю. Середній термін існування власної сім'ї у педагогів – 9,5 років. 62,5% педагогів мають досвід виховання власних дітей, з них 25% виховують двох дітей. Середній стаж роботи педагогів – 6,7 років. 87,5% мають досвід роботи з випускними класами. В середньому педагоги визначили, що спілкуються з 38,9% випускників після закінчення ними навчання в інтернатному закладі [2].

За оцінкою педагогів, 15,25% випускників на момент спілкування утворили власну родину. У дослідженні особливостей створення сім'ї випускниками інтернатного закладу, за спостереженнями педагогів, на

першому місці ($r = 4$) було визначено: «створення благополучної сім'ї», в якій «тримаються за одного»; «постійно змінюють партнера, створюють ненадійні непостійні стосунки»; «можливо народження дітей поза шлюбом, за принципом «так вийшло». На другому місці у спостереженнях педагогів ($r = 3$): «випускники інтернатного закладу знаходять партнера з благополучної родини»; «утворюють сім'ю в перші рік-два після закінчення школи-інтернату». На третьому місці ($r = 2$): «випускники інтернатного закладу створюють сім'ю з власними однокласниками (з випускниками інтернатного закладу)». На четвертому місці ($r = 1$): «уникають створення сім'ї»

Педагоги висловили суб'єктивну думку про те, що є причинами ускладнень для створення сім'ї вихованцями інтернатних закладів після закінчення навчання: «важкі матеріальні та побутові умови»; «складнощі з пошуком роботи»; «відсутність навичок спілкування з однолітками із загальноосвітніх шкіл»; «важко оплатити житло»; «не вміють вести узгоджений побут»; «мають комунікативні психологічні труднощі».

Сімейними цінностями педагоги вважають: любов, кохання ($r = 5$); підтримка та взаємодопомога ($r = 4$); взаємопорозуміння ($r = 3$); повна сім'я ($r = 2$); повага; гарні стосунки ($r = 1$); довіра, вірність, спільні життєві цілі. Серед форм та методів виховної роботи, що сприяють формуванню сімейних цінностей у старшокласників інтернатних закладів, було визначено: бесіда ($r = 5$); лекція ($r = 2$); тема «Моя сім'я» з 1 по 11 клас з курсу іноземної мови ($r = 1$); порівняння з благополучними родинами; рольові ігри; круглий стіл; дебати; класна година.

Найбільші труднощі щодо виховання сімейних цінностей педагоги вбачають у таких питаннях: «допомогти старшокласникам повірити в те, що якість сімейного життя залежить саме від них»; «все можна змінити за власним бажанням»; «створити сім'ю»; «виховувати відвертість та щирість у власних дітей»; «вихованці мають зовсім інший досвід життя, важко проводити паралелі між власною сім'єю та їхніми біологічними сім'ями»; «статеве виховання».

Педагоги склали список тем, які, на їхній погляд важливі, але складні для обговорення зі старшокласниками: «Як жити з болем у душі: вибачати, просити вибачення, прощатися та завершувати стосунки» ($r = 8$); «Роль батька в сім'ї»; «Роль матері в сім'ї»; «Дружба, любов та вірність у сімейних стосунках»; «Сім'я як цінність» ($r = 5$); «Кризи сімейного життя»; «Любов, кохання та відповідальність у сім'ї»; «Зріла сексуальність: міра відповідальності»; «Партнер як цінність у сімейних стосунках: джерела взаємоповаги»; «Ставлення старшокласників до своєї батьківської сім'ї» ($r = 4$); «Причини руйнування сімейних стосунків»; «Рішення про народження дитини: потреби батьків та відповідальність»; «Вплив батьківського сценарію на сімейні стосунки»; «Прихильність та закоханість: як упізнати справжнє почуття»; «Дитина як цінність сім'ї» ($r = 3$); «Конфлікти сім'ї та їх подолання»; «Стереотипи поведінки у сім'ї»; «Відмінності чоловічої та жіночої поведінки» ($r = 2$).

З проведеного дослідження ми зробили деякі висновки: серед респондентів (учителів та вихователів інтернатних закладів) у фокус-групі узяли участь як жінки, так і чоловіки віком приблизно 33–35 років. Більшість із них мають власний досвід утворення сім'ї та виховання дітей. З одного боку, це позитивно впливає на їхню можливість виховувати сімейні цінності у старшокласників інтернатних закладів, але з іншого – є перепоною для толерантного та емпатичного ставлення до біологічних сімей вихованців, через неможливість ідентифікувати власний сімейний досвід з досвідом вихованців. У спілкуванні зі старшокласниками інтернатних закладів педагоги здебільшого вважають доцільним обговорення сімейних цінностей. Майже 40% випускників звертаються до своїх учителів та вихователів з цих питань навіть після закінчення навчання. На думку педагогів, цінними для виховної роботи зі старшокласниками інтернатних закладів є питання особистісної відповідальності за якість сімейних стосунків; подолання наслідків важкого досвіду проживання з біологічними батьками (досвід старшокласників із кризових сімей); толерантного ставлення до біологічних сімей учнів; прояв

довіри, щирості, любові, прихильності у стосунках дружби та кохання, утворення надійних стосунків, визначення шляхів подолання сімейної кризи у стосунках подружжя; продуктивна комунікація у сімейних стосунках; роль батька та матері у сім'ї; сім'я як цінність та сімейні цінності.

Отже, представлені результати дали змогу розробити модель опосередкованого виховного впливу з боку педагогів на старшокласників інтернатних закладів відповідно до виховання взаємоповаги як сімейної цінності та визначити тематику проведення зустрічей просвітницького тренінгу для педагогів і старшокласників.

Відмічаючи важливість виховання взаємоповаги у старшокласників, більшість педагогів (69,5%) дійшли висновку, що вихованню взаємоповаги як сімейної цінності приділяється мало уваги у школі-інтернаті, робота не проводиться цілеспрямовано і цей недолік слід виправляти. На думку вчителів, відсутність досвіду морального виховання у батьків, певна некомпетентність у цьому напрямі педагогів виступають важливою причиною низького рівня сформованості взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників (35,10% низького рівня).

Не здобуваючи необхідного морального досвіду і знань від дорослих, школярі виробляють власні правила, які часто суперечать нормам суспільної моралі та призводять до серйозних життєвих помилок. У цій ситуації великого значення набуває позаурочна діяльність, під час якої у неформальній атмосфері учнів залучають до моральних норм і цінностей.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що в інтернатних закладах проблемам формування у старшокласників взаємоповаги як сімейної цінності приділяється недостатньо уваги. До числа труднощів, виділених педагогами, належить недостатня професійна підготовленість (брак знань і власного досвіду з питань виховання взаємоповаги як сімейної цінності, відсутність методичних розробок тощо).

На підставі аналізу й узагальнення результатів констатувального етапу експерименту було зроблено висновок про потребу посилення уваги до питань

формування у старшокласників інтернатних закладів взаємоповаги як сімейної цінності у позаурочній діяльності.

4.3. Реалізація психолого-педагогічних умов формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів

Вивчення теоретичних основ формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів та аналіз практики роботи інтернатних закладів дали нам змогу обґрунтувати основні шляхи й умови вдосконалення змісту, форм і методів цієї діяльності та розпочати її реалізацію в конкретних умовах.

У питанні формування сімейних цінностей старшокласників закладів інтернатного типу ми розглядаємо аспекти: 1) формування у старшокласників ціннісного ставлення до феномену сім'ї; 2) усвідомлення власного ставлення старшокласників до сімейних цінностей; 3) взаємоповага як цінність у комунікації значущого інтимно-особистісного характеру; 4) усвідомлення власного Я у гендерній ролі чоловіка та жінки та у структурі феномену сім'ї.

Ефективність формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів, на нашу думку, проявиться як комунікація під час побудови інтимно значущих особистісних стосунків у референтній групі та у майбутній сім'ї.

Базовими принципами формування взаємоповаги як сімейної цінності є такі, що ґрунтуються на методологічних засадах, зокрема *системності, безперервності, гуманізації взаємин, діалогової взаємодії, життєтворчості*. Методологічним підґрунтям формування у підлітків готовності до взаєморозуміння в позашкільних навчальних закладах стали *особистісно орієнтований і гуманістичний підходи*, які полягають у тому, щоб допомогти підростаючій особистості у власному становленні й розвитку, моральному й духовному самовдосконаленні [25].

Отже, *особистісно орієнтований підхід* передбачає взаємодію підлітка та педагога на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії, в якій кожна зі сторін має певну свободу у виборі змісту, методів і форм діяльності. Однак погоджуючи свої уподобання з партнером по взаємодії, вони будують відносини на засадах взаєморозуміння та довіри. В основі розвитку самосвідомості – головне новоутворення підліткового віку, а саме розвиток рефлексії.

У контексті нашого дослідження ми розглядаємо принцип рефлексії як „*переосмислення*» суб'єктами змісту свого досвіду взаємодії емпатійного характеру, що відображає ставлення як цілісного «Я» до своєї поведінки та діяльності. Тобто, суб'єктам комунікативного простору треба бути готовими до самореалізації та саморозвитку. Рівень розвитку рефлексійної культури підлітків виявляється у глибині переосмислення власного досвіду, ступені готовності до планування своєї діяльності, який виражається ступенем узагальненості й конкретизації механізмів самопізнання, саморозвитку та самореалізації особистості [3].

У вихованні взаємоповаги старшокласників інтернатних закладів велику роль відіграє емпатія – емоційна форма розуміння, відчуття іншої людини, відгук на переживання інших людей, прояв співчуття і прихильності. Це важлива комунікативна ознака людини. Найбільш актуальним є розвиток емпатії у старшокласників, тому що саме в цьому віці індивід стає здібним до стійкої, побудованої на потребі у благополуччі іншого, емпатійної дії. Разом із тим рівень розвитку емпатії, досягнутий старшокласником, переноситься у доросле життя. Розвиток емпатії у старшокласників інтернатних закладів зазнає дії таких факторів: умови соціалізації, характер виховного впливу педагогів, індивідуально-психологічні особливості, специфіка морального виховання старшокласників.

Наступним, достатньо цікавим, є *інтегративний підхід*. Зазначимо, що інтеграція – процес, результатом якого є досягнення єдності й цілісності, узгодженості всередині системи, заснованої на взаємозалежності окремих спеціалізованих елементів [25].

Для підвищення рівня сформованості взаємоповаги як сімейної цінності старшокласників інтернатних закладів ми поєднували традиційні форми роботи загальноосвітньої школи (виховні години, лекції, семінари та ін.) з інноваційними (групова робота, комунікативні тренінги, дискусії; бесіди, арт-терапевтична робота у групах, рольові ігри, обговорення відеофільмів, наративний кейс-метод, консультації, тестування, конкурси, свята, заходи, проектна діяльність тощо). Їхня мета полягала в тому, щоб забезпечити інтерактивність комунікативної взаємодії.

Зазначимо, що реалізація формування взаємоповаги передбачає передусім ефективне функціонування певних психолого-педагогічних умов:

1. Забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії старшокласників один з одним.
2. Забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагогів зі старшокласниками.
3. Підвищення рівня методичної підготовленості педагогів інтернатних закладів щодо формування взаємоповаги як сімейної цінності старшокласників інтернатних закладів.

Для здійснення *першої умови* – забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії старшокласників один з одним – ми запропонували проведення *тематичних фокус-груп*, зустрічі «*Аналітичного кіноклубу*» з обговоренням художніх кінофільмів, *нاراتивний кейс-метод* «*Відповідь на звернення до психолога*»; заняття *просвітницького тренінгу* «*Він, вона та їхні стосунки*» [1].

Для створення другої умови – *забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагогів зі старшокласниками* – було визначено, що зазначені форми роботи сприяють прояву емпатії старшокласників, тому що відбуваються у захищеному просторі за чітко визначеними правилами, коли кожна людина є цінністю та її власна думка має право на існування. Можливість обговорювати складні питання, чути один одного, проявляти себе за допомогою вільних асоціацій та у будь-якій творчій формі – малюнку, колажі, інсценуванні, есе тощо – надавала старшокласникам та педагогам можливість почути один

одного, рефлексивно сприймати почуте, вибудовувати та усвідомлювати власні орієнтири у житті.

Третя умова – *підвищення рівня методичної підготовленості педагогів інтернатних закладів щодо формування взаємоповаги як сімейної цінності старшокласників інтернатних закладів* – була реалізована під час проведення з ними просвітницького тренінгу «Він, вона та їхні стосунки» (у повному обсязі) та додаткового теоретико-методологічного семінару «Формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів».

Реалізація основної потреби підліткового віку – потреби в самовираженні та самоствердженні – буде успішною за умови формування в них готовності до взаємоповаги під час комунікативної взаємодії. Ефективність процесу формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів передбачає урахування комунікативних умінь і навичок підлітків, рівня їхньої комунікативної взаємодії з однолітками та педагогами, а також відповідної комунікативної компетентності педагогів.

Фокус-група («Результати інтерв'ю»)

У нашому дослідженні ми використали цей метод, щоб досягти таких цілей: генерування ідей вихователів; перевірка гіпотез для кількісних досліджень; підготовка інструментарію для кількісних досліджень вихованості вчинкової самостійності; інтерпретація результатів кількісних досліджень; вивчення особливостей поведіння вихователів під час виховання вчинкової самостійності [3].

Моніторинг реалізації охопив: узагальнення інформації, що була отримана способом тестування старшокласників інтернатних закладів, та порівняння її з інформацією, що була отримана під час проведення фокус-групи.

Показником результативності реалізації стала орієнтація старшокласників на тему суб'єктивного ставлення до сімейних цінностей та взаємоповагу як комунікативний складник сімейних цінностей.

Зустрічі «Аналітичного кіноклубу» з обговоренням художніх кінофільмів [3].

Наративний кейс-метод «Відповідь на звернення до психолога» [5].

Наративний кейс-метод – це технологія групової роботи із сім'ями, що опинилися у складних життєвих обставинах (хронічні захворювання близьких, бідність, зловживання психоактивними речовинами, скоєння злочинів та перебування у місцях позбавлення волі, що мають сильний вплив на загальний стан сімей та роблять їх маргіналізованими) [24; 37]. У випадку впливу різноманітних негативних факторів сім'я приходить до негативно-узагальнюючого висновку, що вони не "впораються", що в них щось не так, що мало що можна змінити. Найбільш уразливими у цих сім'ях виявляються діти та підлітки.

Саме старший підлітковий вік провокує внутрішнє та зовнішнє переживання власного Я як "іншого". Якщо це переживання підкріплюється життєвими обставинами, то ситуація виявляється ще складнішою. За результатами дослідження особових справ та життєвих історій старшокласників інтернатних закладів, вони і є тією соціальною групою, що потребує найбільшої підтримки для посилення впевненості у здатності впоратися зі складними життєвими обставинами.

Застосування наративного підходу дає змогу приділяти багато уваги опису актуального становища, усвідомлення власної життєвої історії як цілісної, створення уявного образу бажаної життєвої перспективи [24].

Взаємодія з учасниками обговорення проблеми за технологією наративного кейс-методу є партнерською, орієнтованою на прояв взаємоповаги та співробітництва. Зміст проблемних ситуацій з життя передбачає створення образу бажаного майбутнього.

У межах дискусійної групи використовують такі вправи: «Класифікація проблем»; «Реаліті-шоу: батьки та діти»; «Ми пишаємось...»; вправа на відновлення зв'язку між реальністю та майбутнім: «Родинне дерево професій: династія», «Лінія часу»; «Лист до себе у майбутнє».

Для закріплення практичних навичок обговорення та вирішення життєвих ситуацій у комунікації учасникам було запропоновано об'єднатися у мікрогрупи та дати спільну відповідь з позиції «психолога» на лист-звернення однолітків з питань налагодження стосунків та складних особистих переживань (приклади «листів» узято з інтернет-ресурсу).

Моніторинг реалізації охопив: поточну рефлексію під час занять у вигляді написання коротких есе або резюме. Під час зустрічей розширюється діапазон копінг-стратегій старшокласників у подоланні стресових обставин власного життя, надається можливість діалогу, обговорення складної ситуації та набуття впевненості у власному суб'єктивному ставленні до неї. Ці умови забезпечуються взаємодією когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового складників формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів.

Показником результативності стало встановлене особистісне зростання підлітків, яке виражалось у: набутті ними нових знань і умінь; розвитку комунікативної компетентності; формуванні активної життєвої позиції; підвищенні соціальної відповідальності за свої слова та вчинки; здійсненні здатності до саморегуляції.

Висновки

Проведене дослідження засвідчило досягнення мети, вирішення поставлених завдань і є підставою для формулювання таких *висновків*:

1. На основі вивчення наукових джерел щодо визначення поняття «взаємоповага як сімейна цінність» обґрунтовано теоретичні основи формування у підлітків означеної якості: концептуальні положення особистісно орієнтованого, гуманістичного наукових підходів; закономірності розвитку старшокласників інтернатних закладів; особливості процесу формування особистості старшокласників в інтернатних закладах; положення комунікативної теорії спілкування.

Уточнено сутність поняття «взаємоповага як сімейна цінність» як інтегративної особистісної якості, що охоплює сукупність індивідуально-

психічних особливостей та морально-етичних знань, які регулюють ціннісне ставлення до міжособистісного спілкування та спрямовані на усвідомлення самого себе як суб'єкта, що гідний поваги, та іншого як суб'єкта, чий інтереси, настанови, переживання визначаються теж як ціннісні.

2. Визначено критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий), показники за критерієм *«усвідомлення поняття взаємоповаги як сімейної цінності»*: усвідомлення поняття взаємоповаги; усвідомлення власного ідеалу сім'ї та сімейних цінностей; усвідомлення актуально-значущих стосунків у референтній групі; показники критерію *«рефлексивна позиція до суб'єктивного переживання взаємоповаги»* ціннісне ставлення до себе та іншої людини; емоційний комфорт у ситуації актуально-значущих стосунків; емоційний дискомфорт у ситуації актуально-значущих стосунків; здатність до саморегуляції та самоконтролю; показники критерію *«продуктивна комунікація в актуально-значущих стосунках»*: готовність до співробітництва у референтній групі; комунікативна толерантність; продуктивна стратегія вирішення конфлікту. Виявлено рівні сформованості у старшокласників інтернатних закладів взаємоповаги як сімейної цінності (високий, середній, низький).

За результатами констатувального етапу експерименту з'ясовано, що причиною низького рівня сформованості взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів є неефективність змісту, форм і методів її формування; недостатня підготовленість педагогів інтернатних закладів до такої діяльності.

3. Обґрунтовано й експериментально перевірено психолого-педагогічні умови формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів (забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагогів зі старшокласниками, старшокласників з однолітками; підвищення рівня методичної підготовленості педагогів інтернатних закладів щодо формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників).

Експериментально доведено, що найоптимальнішими формами

формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів є: тематичні фокус-групи, тренінгові заняття за програмою "Він, вона та їхні стосунки", зустрічі "Аналітичного шкільного кіноклубу", поведінковий тренінг, нарративний кейс-метод "Відповідь психолога"; методами – інформування, обговорення, аналіз проблемних ситуацій, рефлексія почуттів та комунікативної взаємодії; моделювання поведінки.

Література

1. Бернацька О.Б. Просвітницький тренінг для старшокласників «Він, вона та їх стосунки» як практичний аспект формування взаємоповаги як сімейної цінності. / О.Б.Бернацька // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Сімейні цінності в контексті формування гармонійної особистості». – Запоріжжя, 2014. – 156 с. (10 стор. оригінал. тексту).

2. Бернацька О.Б. Ставлення педагогів до виховання взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів / Ольга Борисівна Бернацька // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2013 рік / [за ред. О. В. Сухомлинської, І.Д. Бега, Г.П. Пустовіта, О.В.Мельника ; літ. ред. І.П.Білоцерківець]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2014. – Вип. 4. – 464 с. (4 стор. оригінал. тексту).

3. Бернацька О.Б. Фокус група та аналітичний кіноклуб як інноваційні технології формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів / Ольга Борисівна Бернацька / Історія та сучасний стан педагогічних та психологічних наук // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 7 листопада 2014 р.) : у 2-х ч. – К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2014. – Частина II. – 128 с. (4 стор. оригінал. тексту).

4. Бернацька О.Б. Інноваційні технології формування взаємоповаги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів. / Ольга Борисівна Бернацька // Теоретико-методичні проблеми дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – Вип. 18, кн. 1. – 488 с. (10 стор. оригінал. тексту).

5. Бернацкая О.Б. Он и она: таинство взаимоотношения. Тренинг-самоисследование для молодежи (на русском языке) / Ольга Борисівна Бернацька. – Миколаїв, 2015 р. –172 с.

6. Бернацька О.Б. Він, вона та їх стосунки. Освітньо-комунікативний тренінг для старшокласників інтернатних закладів / Ольга Борисівна Бернацька. – Миколаїв, 2014 р. – 48 с.

7. Бернацька О.Б. Формування у старшокласників інтернатних закладів взаємоповаги як сімейної цінності : наук.-метод. посіб. / Ольга Борисівна Бернацька. – Миколаїв, 2014 р. – 80 с.

8. Боулби Д. Создание и разрушение эмоциональных связей / Джон Боулби / пер. с англ. В. В. Старовойтова. – 2-е изд. – М. : Акад. Проект, 2006. – 232 с. – (Психологические технологии).

9. Васильев Н. Н.Тренинг преодоления конфликтов / Н. Н. Васильев. – СПб. : Речь, 2002. – 174 с.

10. Выготский Л. С. Развитие личности и мировоззрения ребенка /Л. С. Выготский // Психология личности / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М., 1982. – С. 161–166.

11. Винникотт Д. В. Игра и реальность / Винникотт Д. В. – М.: Ин-т общегуманитарных исследований, 2008. – 240 с. – (Современный психоанализ: теория и практика).
12. Дидье Ж. Философский словарь : пер. с франц. / Жюлиа Дидье. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 544 с.
13. Дмитриева М. А. Формирование ценностного отношения к семье у старших школьников / Марина Александровна Дмитриева. – Ростов н/Д, 1999. – 203 с.
14. Зорин В. Евразийская мудрость от А до Я : толков. словарь / В. Зорин. – М., 1999. – С. 485.
15. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.07 / Канішевська Любов Вікторівна. – Київ, 2011. – 490 с.
16. Калшед Д. Внутренний мир травмы: архетипические защиты личностного духа : пер. с англ. / Дональд Калшед. – М. : Акад. проект, 2007. – 368 с. – (Психологические технологии)
17. Кемеров В.Е. Взаимопонимание (Некоторые филос. и психолог. проблемы). – М. : Политиздат, 1984. – 109 с. – (Филос. б-чка для юношества).
18. Киричук О. В. Основы психології : підручник для студ. вузів / [О. В. Киричук, В. А. Романець, В. О. Татенкова та ін]. – 3-є вид., стереотипне. – К. : Либідь, 2004. – 632 с.
19. Кляйн М. Развитие в психоанализе / Мелани Кляйн ; пер. с англ.: Д. В. Полтавец, С. Г. Дурас, И. А. Перельгин ; сост. и науч. ред. И. Ю. Романов. – М. : Акад. проект, 2001. – 512 с. – (Психология детства).
20. Ковалев С.В. Подготовка старшеклассников к семейной жизни: тесты, опросники, ролевые игры : кн. для учителя / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1991. – 143 с. : ил. – (Психолог. наука – школе).
21. Кохут Х. Анализ самости: Систематический подход к лечению нарциссических нарушений личности : пер. с англ. / Хайнц Кохут. – М. : «Когито-Центр», 2003. – 308 с. – (Современная психотерапия).
22. Лакан Ж. Семинары: работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54). Кн. 1 / Жан Лакан. – М. : Гнозис/Логос, 1998.
23. Левицкая И. Б. Воспитание ценностного отношения к семье у старшеклассников в условиях школьного образования : дисс. ... канд. пед. наук : 13.01.01 / Ирина Борисовна Левицкая. – Ростов н/Д, 2002. – 175 с.
24. Мороз Р.А. Анализ результатов экспериментального влияния семейных нарративов на формирование личностной идентичности детей старшего дошкольного возраста / Руслана Анатольевна Мороз // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2013. – №7 (85). – с. 260.
25. Муромець В.Г. Формування у підлітків готовності до взаємопорозуміння в позашкільних навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Муромець Вікторія Григорівна. – К., 2013. – 256 с.
26. Нечипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні : монографія / С. В. Нечипоренко. – Умань : Видавець «Сочинський», 2011. – 217 с.
27. Рейноутер Дж. Это в ваших силах. Как стать собственным психотерапевтом / Дж. Рейноутер ; пер. с англ. Л.А. Бабук. – Л. : Люксспринт, 2005. – 224 с.
28. Словарь по этике / под редакцией И.Кона, – М., 1981 г. – 355 с.
29. Словник термінів. – Режим доступу: <http://www.srochno.ua/ukr/professions/> -Назва з екрана.
30. Сунгатуллина Г.А. Формирование ценностных ориентаций молодежи на нравственный семейный образ жизни и здоровье (Опыт социального эксперимента) / Гюзель Анваровна Сунгатуллина. – Москва, 2004. – 271 с.
31. Филиппов А.В. Тысяча состояний души : краткий психолого-филологический словарь / Филиппов А.В., Романова Н.Н., Летягова Т. В. – Флинта, 2011 г.

32. Холл Дж. А. Юнгианская интерпретация сновидений : руководство // Джеймс Холл ; пер. с англ. В. Мершавски. – М. : Независимая фирма «Класс», 2007. – 144 с. – (Библиотека психологии и психотерапии).

33. Холлис Дж. Грезы об Эдеме: В поисках доброго волшебника : пер.с англ. / Джеймс Холлис. – М. : Когито-Центр, 2009. – 222 с. – (Юнгианская психология).

34. Холлис Дж. Душевные омуты: Возвращение к жизни после тяжелых потрясений : пер. с англ. / Джеймс Холлис. – 3-е стереотип. изд. – М. : Когито-Центр, 2010. – 192 с. – (Юнгианская психология).

35. Хубиев Б. Б. Семья как социально-ценностная общность форм бытия человека : дисс. ... доктора филос. наук : 09.00.11 / Хубиев Башир Билялович. – Пятигорск, 2009. – 313 с. : ил.

36. Якоби М. Встреча с аналитиком: Феномен переноса и реальные отношения : пер. с англ. / Марио Якоби. – М. : Когито-Центр, 2007. – 144 с. – (Юнгианская психология).

37. Fraenkel, P. Narrative and Collaborative Practices in Work with Families that Are Homeless / Fraenkel, P., Hameline, T., Shannon, M. – Journal of Marital and Family Therapy. – 2009. – July (перевод Т.А.).

Розділ V.

Формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї

5.1. Сутність і зміст формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї

На сучасному етапі розвитку суспільства спостерігається демократизація зразків статевої та репродуктивної поведінки, модифікація статевих ролей, трансформація світоглядних настановлень щодо сімейного життя. Особливу проблему для суспільства становить поширення таких негативних явищ, як розлучення, прояв насильства в сім'ї, соціальне сирітство, порушення батьківсько-дитячих стосунків, зростання різних форм девіантної материнської поведінки. Причини кризових явищ у сфері сім'ї пов'язані, передусім, із низьким рівнем підготовленості молоді до сімейного життя, їхньою неготовністю до народження та виховання дитини.

Особливого значення ці питання набувають для дівчат – вихованок інтернатних закладів, які часто позбавлені природного сімейного середовища для оволодіння необхідними знаннями, ціннісними орієнтаціями, моделями поведінки, або мають досвід негативного, а то й асоціального сімейного життя. Вихованки загальноосвітніх шкіл-інтернатів потребують особливої уваги

стосовно формування свідомого ставлення до створення сім'ї, народження і виховання дитини.

Суперечність між об'єктивною потребою сучасного суспільства у молодих жінках з високим рівнем готовності до сімейного життя і свідомого материнства та відсутністю науково обґрунтованої педагогічної стратегії зазначеного процесу зумовили актуальність проблеми формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.

Проблеми підготовки молоді до створення сім'ї привертають увагу науковців. Виховання майбутнього сім'янина як один із важливих аспектів соціального становлення особистості розглядають (В. Бойко, Т. Говорун, С. Голод, О. Кікінежді, С. Ковальов, Д. Колесов, І. Кон, О. Краковський, А. Хрипкова, І. Шалімова, З. Янкова). Психологічні механізми формування у молоді готовності до створення сім'ї стали предметом досліджень психологів (О. Бодальова, І. Дубровіної, Н. Толстих, П. Якобсон та інших).

Питання підготовки вихованців інтернатних закладів до сімейного життя знайшли відображення у працях таких учених: (І. Горчакова, Л. Канішевська, Н. Касьянова, О. Кізь, В. Кравець, Л. Кузьменко, В. Мухіна, Г. Сатаєва, С. Свириденко, Г. Плясова, Г. Хархан, В. Шмідт, Т. Юферева). Водночас не стала предметом спеціального дослідження проблема формування свідомого ставлення дівчат інтернатних закладів до створення сім'ї.

Досліджувана наукова проблема має складний та суперечливий характер. Складність обумовлюється хибними уявленнями про сферу сімейного життя у дівчат, які виховуються в інтернатному закладі, через відсутність адекватних зразків моделей статевої поведінки або наявність негативного досвіду сімейних стосунків.

Визначення теоретичних засад формування свідомого ставлення до створення сім'ї передбачає розкриття складників цього узагальнюючого поняття, насамперед – «свідомість», «ставлення».

Свідомість – це одне з основних понять філософії, соціології і психології, що означає здатність людини до ідеального відтворення дійсності

за допомогою мислення; це вища форма психічного відображення і саморегуляції, що властива людині як суспільно-історичній істоті, пов'язана з мовою ідеальна сторона цілеспрямованої діяльності [13, с. 70].

Виділяють два види свідомості – індивідуальну і суспільну. Поняття «індивідуальна свідомість» являє собою процес усвідомлення людиною явищ навколишнього світу і самої себе. Знання про довкілля виражене у вигляді зовнішньої чи внутрішньої мови і має властивість абстрагування й узагальнення. Свідомість є не просте відображення явищ навколишнього світу і знання про них, а й певне ставлення людини до цих явищ [13, с. 71].

Особливості становлення і розвитку ставлень людини, як її індивідуальної характеристики, розглядаються в межах психології особистості, де ставлення вивчаються як компонент особистісної структури. На думку В. М'ясищева, сутністю особистості виступає ставлення до дійсності, яке характеризує особистість як активного суб'єкта з його вибіркоким характером внутрішніх переживань і зовнішніх дій. С. Рубінштейн розглядає свідомість як єдність відображення і ставлення до відображуваного. Вчений підкреслював величезне значення ставлень у становленні особистості: «Особистістю є лише людина, яка ставиться певним чином до навколишнього» [25, с. 676]. Отже, особистість розглядається як система ставлень, а психічні ставлення – як структурні первинні елементи особистості, її утворення [8, с. 55].

Ставлення – це система індивідуальних, вибіркоких, свідомих зв'язків особистості з дійсністю, що відображають взаємозалежність потреб особистості з предметами, об'єктами та явищами навколишнього світу й утворюються на основі життєвого досвіду з урахуванням перспективи [8 с. 59].

Для нашого дослідження актуальним є твердження В. М'ясищева, що, зокрема, психічні ставлення до різних сторін дійсності визначають діяльність і поведінку особистості [18, с. 207], тобто ставлення до створення сім'ї впливатиме на якість і стійкість шлюбно-сімейних відносин.

Теоретичний аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми дав змогу уточнити сутність поняття «свідоме ставлення до створення сім'ї» як комплекс характеристик самосвідомості особистості, соціально-психологічних настановлень, її образу Я, який містить знання про сутність сім'ї, її основні функції, способи створення, їх емоційно позитивне переживання як особистісної цінності; уміння міжстатевого спілкування та їх реалізацію у повсякденному житті.

Свідоме ставлення до створення сім'ї проявляється в судженнях, оцінках, способах діяльності, конкретних вчинках і ситуаціях. Сформованість свідомого ставлення дівчини до створення сім'ї передбачає: сформоване уявлення про модель сучасної сім'ї; мотивацію до вступу у шлюб і налагодження гармонійних взаємостосунків; орієнтацію на побудову сімейних відносин на паритетних засадах; готовність до виконання сімейних функцій (господарча, економічна, репродуктивна, виховна, регулятивна, комунікативна, рекреативна) і сімейних ролей (дружина, мати); розуміння обов'язків, які накладає шлюб; готовність оптимально поєднувати сімейні обов'язки й особисті інтереси.

Наріжним у контексті проблематики дослідження є положення про значущість сім'ї для засвоєння дитиною моделі сімейних взаємостосунків. Саме сім'ю слід розглядати як важливу детермінанту статевої соціалізації дівчини, що являє собою процес, за допомогою якого формуються уявлення про свій Я-образ жіночих соціальних ролей.

Варто зазначити, що механізм розвитку гендерної ідентичності у вихованок інтернатних закладів відрізняється від механізму розвитку гендерної ідентичності у дівчаток, що ростуть і виховуються у сім'ях. Ця різниця детермінована умовами, які часто не сприяють виробленню і адекватному демонструванню фемінних якостей відповідно статі. Для усвідомлення і переживання статевої ідентичності дівчатам, що виховуються поза сім'єю, бракує певних зразків, тобто уявлень про найбільш привабливі і

значущі якості жінки, які виявляються у багатьох сферах життєдіяльності і в сім'ї зокрема.

Дослідники стверджують, що вихованці шкіл-інтернатів відчують значні труднощі у статевої ролі соціалізації, оскільки позбавлені важливого інституту соціалізації – сім'ї [9, 10, 20, 33]. У дослідженні особливостей формування психологічної статі у підлітків, що виховуються у сім'ї та в інтернатному закладі Т. Юферєва зазначила, що підвищена цінність сім'ї і недостатній досвід життя в ній сприяють ідеалізації вихованцями інтернату взаєностосунків в сім'ї, образу сім'янина. Ця позитивна ідеальна модель певною мірою розпливчаста, не наповнена конкретними побутовими деталями. Однак одночасно у вихованців інтернатів сформований емоційно насичений образ того, якими ці взаєностосунки мають бути, якими якостями не повинні володіти чоловік, батько, дружина, мати. Зіткнення цих двох образів породжує конфліктну систему вимог: ідеалізовану, з одного боку, і надто низьких, обмежених виконанням елементарних норм поведінки – з іншого [33, с. 93–94]. Такі суперечності можуть негативно впливати на процес становлення психологічної статі, викривлювати уявлення учениць інтернатних закладів, негативно позначатися на процесі статевої ролі соціалізації і готовності до виконання сімейних ролей.

Крім того, недостатнє задоволення основних психічних потреб протягом тривалого часу, а саме базової потреби в любові і прив'язаності, безумовному прийнятті негативно впливає на психічний розвиток дитини. Тривала депривація вихованців шкіл-інтернатів, вважають (О. Виноградова, Д. Гошовська, Я. Гошовський, В. Каган, В. Мухіна, А. Прихожан, В. Толстих, Т. Юферєва), призводить до ускладненого і нестабільного розвитку, що проявляється в заниженому позитивному уявленні про самих себе, неадекватній самооцінці, неконгруентності і дисгармонізації образу Я. Це спричинює формування слабкої концепції Я, конформізм у поведінці, інфантилізм намірів та вчинків. Крім того, депривовані підлітки мають низку проблем, пов'язаних насамперед із формуванням статевої ролі

ідентифікації через брак позитивних зразків. Їм притаманна емоційно-когнітивна спрощеність і невизначеність у трактуванні статевих ролей, імпульсивність і залежність поведінки у міжстатевих взаєминах, примітивність бачення перспектив сімейнорольової самореалізації та інші деструктивні стани [7; 15].

Соціальні умови розвитку і психічна деривація не можуть не впливати на процес статеворольової соціалізації дівчат шкіл-інтернатів та їхні уявлення про сім'ю і характер міжстатевих взаємостосунків. Дефіцит батьківської ласки, незадоволена потреба у прийнятті і любові часто стають причиною негараздів в особистому житті дівчини, вихованки інтернатного закладу. Пошук утіхи, бажання бути потрібною призводять до того, що дівчата рано вступають у сексуальні стосунки, часто не впорядковані, що породжує знівельовані цінності репродуктивного здоров'я та низьку статево культуру. Невміння будувати партнерські взаємостосунки з представниками протилежної статі, необізнаність в елементарних правилах планування сім'ї призводять до розчарувань, незапланованої вагітності, абортів та відповідних травматичних переживань.

Отже, становлення образу Я у дівчат інтернатних закладів відбувається у специфічний спосіб. Беззаперечним залишається вплив на становлення особистості дівчини як представниці жіночої статі зовнішніх умов, особливостей близького оточення дитини, діапазон та зміст підтриманих соціумом нормативів статеворольової та сексуальної поведінки тощо.

Підготовка дівчат до виконання сімейних ролей матері, дружини, формування ціннісного ставлення до створення сім'ї потребує, насамперед, гендерної ідентифікації: формування уявлень про себе як дівчину, майбутню жінку, оволодіння статевими ролями й відтворення поведінки відповідно до своєї статі. Для нашого дослідження важливою є думка В. Сухомлинського [29] про те, що жінка має стати самобутньою особистістю, якій притаманні власна гідність, усвідомлення високої мети життя, творчі здібності, схильності, покликання.

Особливої значущості цей процес набуває у період ранньої юності, який визначається інтенсивним розвитком самосвідомості, ціннісно-сміслової сфери, зорієнтованістю на майбутнє, прагненням до життєвого самовизначення, становленням статеворольових позицій, інтимно-особистісних стосунків із протилежною статтю.

Ми поділяємо погляди С. Ковальова, який наголошував на вихованні таких потрібних для життя в шлюбі якостей, як-от: готовність прийняти на себе певну систему обов'язків стосовно свого шлюбного партнера та майбутніх дітей, відповідальність за їхню поведінку; повага прав і гідності інших членів сімейного союзу, визнання рівності у людських взаєминах; підготовленість до міжособистісного спілкування та співробітництва, узгодження взаємодії, що, своєю чергою, передбачає високу моральну культуру; вміння прилаштовуватися до звичок і рис характеру іншої людини і розуміння її духовних рухів і станів [12, с. 9–10]. Зважаючи на обмеженість комунікативного простору вихованців, розвиток у старшокласниць шкіл-інтернатів умінь конструктивної міжособистісної взаємодії стає нагальним завданням. Важливим аспектом формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї є розвиток вміння конструктивно вирішувати конфліктні ситуації; формування культури стосунків статей.

Окремої уваги потребує ще один аспект свідомого ставлення у дівчат інтернатних закладів до створення сім'ї – готовність до відповідального материнства, що передбачає формування рольового поведіння матері стосовно дітей і вироблення оптимальних репродуктивних установок; формування здорового способу життя, ціннісного ставлення до власного репродуктивного здоров'я через роз'яснення залежності материнства від шкідливих звичок: куріння, вживання алкоголю, наркоманії тощо.

Аналіз праць, присвячених розробленню проблеми материнства (Н. Авдєєва, Г. Бєвз, Л. Гридковець, А. Захарова, А. Прокопенко, О. Проскурняк, О. Тіунова, Г. Філіпова, Г. Хархан, Т. Яблонська, Н. Яремчук та інші) свідчить, що сьогодні чітко простежуються два напрями в дослідженні

проблеми материнства: 1) материнство як забезпечення умов для розвитку дитини; 2) материнство як частина особистісної сфери жінки.

З позиції соціокультурного феномену, материнство є самостійною екзистенціальною цінністю, оскільки задовольняє соціальну потребу – прагнення особистості до самореалізації, до втілення себе в нащадках, бажання залишити після себе життя. Це прагнення загальнолюдське, обумовлене розумінням змісту життя, місією кожної людини в процесі життєдіяльності суспільства [30].

На думку В. Раміха, специфіка материнства як механізму соціалізації полягає в тому, що воно, формуючи соціально необхідні якості, насамперед, закладає фундамент культури, базових цінностей, створює життєво важливий культурний мінімум. Материнство є для жінки внутрішньою сутнісною детермінантою системи життєвих цінностей, найважливішою формою самореалізації та самоздійснення [23, с. 28].

Досвід численних досліджень у сфері материнської поведінки свідчить, що на формування готовності жінки до прийняття нової соціальної ролі матері впливає величезна кількість факторів, які складно взаємодіють, змінюють і тим самим підготовлюють свідомість і самосвідомість майбутньої матері до прийняття дитини ще задовго до її народження. До них належать такі фактори, як-от: репродукція батьківського досвіду; особистісні особливості жінок; зміни в емоційному стані під впливом емоційних стресорів та інше [30, с. 5]

Готовність до материнства розглядається як стан особливої налаштованості жінки на те, щоб усвідомлено прийняти рішення стати матір'ю: народити, навчити, виховати дитину, забезпечити її, ввести у соціум, допомогти соціалізуватися [22, с. 3]. Тобто, передбачає наявність відповідних внутрішніх мотивів.

Для нашого дослідження важливою є думка В. Сухомлинського про потребу розвитку ціннісного ставлення до ролі майбутньої матері в дівчаток. «З того часу як дитинна усвідомила себе в навколишньому світі, вона повинна відчувати особливе місце жінки в житті» [29, с. 146].

Отже, окремої уваги в процесі формування у дівчаток шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї потребує вироблення позитивного сприйняття своєї материнської ролі, стратегії виховання дитини, уявлення про важливі для розвитку дитини особисті якості матері, усвідомлення відповідальності за розвиток дитини і свою материнську позицію.

Зважаючи на життєвий досвід дівчат, що виховуються в закладах інтернатного типу, переживання ними психологічних травм, відсутність позитивних зразків материнської опіки в родині, наявність досвіду психічної депривації, негативний вплив соціального оточення, специфіку функціонування закладу інтернатного типу, завдання підготовки дівчат до майбутнього материнства в таких закладах неможливо відокремити від завдань психологічної корекції, яка є тактовним втручанням у процеси психічного й особистісного розвитку людини з метою виправлення відхилень у цих процесах.

Ураховуючи вищезазначене, ми визначили зміст формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї: сприяння розвитку гендерної ідентифікації: формування уявлень про себе як дівчину, майбутню жінку; розвиток ціннісного ставлення до себе як жінки; сприяння виробленню потреби у створенні міцної сім'ї, формуванню сімейних цінностей (кохання, взаємоповага, вірність, взаємопідтримка, взаєморозуміння); надання знань про функції сім'ї і сімейні ролі; вироблення умінь спілкування з представниками протилежної статі на основі ціннісного ставлення до себе та партнера; орієнтація на побудову сімейних відносин на паритетних засадах; сприяння емоційно-позитивному ставленню дівчат до виконання сімейних ролей – матері, дружини; підготовка до відповідального материнства; розвиток прагнення самовдосконалення для створення своєї майбутньої сім'ї.

Пріоритетним напрямом у підготовці дівчат шкіл-інтернатів до створення сім'ї є розвиток в учениць внутрішніх спонук (потреба, мотив, ціль, наміри), які вирішують проблему самоцінності особистості і відображуються у

статеворольовій поведінці вихованок, здатності до створення міжстатевих взаємин на основі таких моральних цінностей, як кохання, взаєморозуміння, вірність, чуйність і турботливість, відповідальність. Важливим завданням виховного процесу стає задіяння механізму самовиховання учениць, що передбачає самоаналіз, самоконтроль, самовдосконалення та самопізнання.

Важливим кроком у забезпеченні зазначених завдань вважаємо орієнтацію на суб'єкт-суб'єктні відносини у педагогічній взаємодії, що передбачає організацію процесу формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї на принципах особистісно орієнтованого підходу.

Слід підкреслити, що найбільш сприятливу атмосферу для організації зазначеного виховного процесу в умовах інтернатного закладу створює позаурочна діяльність. Виховний потенціал позаурочної діяльності полягає у гнучкості режиму, можливості свободи творчості, самостійності, активності, диференційованого підходу до вихованців.

В умовах школи-інтернату за рахунок позаурочного часу стає можливим залучення дівчат, учениць старших класів до процесу формування свідомого ставлення до створення сім'ї за такими напрямками позаурочної діяльності: пізнавальна, ціннісно-орієнтаційна, комунікативно-поведінкова.

Використання виховного потенціалу і можливостей позаурочної діяльності шкіл-інтернатів, урахування специфіки функціонування інтернатного закладу та особливостей особистісного розвитку його учениць, побудова виховного процесу в площині особистісно орієнтованого підходу є важливими умовами для забезпечення ефективності формування свідомого ставлення у дівчат інтернатних закладів до створення сім'ї.

5.2. Стан сформованості у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї

Відповідно до результатів аналізу психолого-педагогічних праць нами було розроблено структуру формування свідомого ставлення до створення сім'ї у дівчат інтернатних закладів та виділено когнітивний, мотиваційно-ціннісний і поведінковий компоненти. Кожен із компонентів визначається критеріями, які, своєю чергою, містять відповідні показники сформованості досліджуваного особистісного утворення.

Визначені критерії для нас виступатимуть ознакою, на підставі якої оцінюють сформованість свідомого ставлення до створення сім'ї у дівчат інтернатних закладів, а показники – проявами, властивостями цього явища.

Формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї передбачає насамперед розвиток когнітивного компонента, критерієм якого є сформованість знань про сім'ю і сімейні ролі, усвідомлення значущості сім'ї в житті людини. Критерій має такі показники: знання функцій сім'ї і сутності сімейних ролей; розуміння норм і правил міжособистісного спілкування в сім'ї; усвідомлення значущості сім'ї в житті людини.

Критерієм мотиваційно-ціннісного компонента є настановлення на сімейну життєдіяльність як особистісну цінність, показниками – ціннісне ставлення до сім'ї, орієнтація на народження дітей; самоусвідомлення бажаних якостей майбутньої дружини та матері; мотиви обрання шлюбних партнерів на основі моральних цінностей.

Критерієм поведінкового компонента є застосування знань щодо сімейних ролей і загальноприйнятих норм спілкування з представниками протилежної статі. Показниками цього компонента виступають: орієнтація на рівномірний розподіл побутових обов'язків; володіння вміннями міжстатевого спілкування, їх реалізація у міжстатевих взаєминах.

Констатувальний етап експерименту охоплював 86 учениць 10–11 класів загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Для дослідження було застосовано комплекс взаємопов'язаних методів: опитування за розробленою нами анкетною, метод

незакінчених речень, методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич) у нашій модифікації, методика дослідження самооцінки (Дембо-Рубінштейн у модифікації Прихожан), написання міні-твору «Моє доросле життя жінки», бесіда, вирішення проблемних ситуацій, цілеспрямоване педагогічне спостереження.

Вимірюючи сформованість когнітивного компонента свідомого ставлення до створення сім'ї у дівчат інтернатних закладів, ми насамперед з'ясували рівень розуміння ними функцій сім'ї. Аналіз відповідей на запитання анкети засвідчив певну обізнаність учениць у цьому питанні. А саме, розуміння змісту репродуктивної функції продемонструвало 52,6 % дівчат, виховної – 73,4 %, комунікативної – 65,6 %, економічної – 58,4 % учениць.

Розуміння змісту регулятивної функції, яка означає регулювання відносин між членами сім'ї, моральну регламентацію їхньої поведінки, продемонструвало лише 24,5 % старшокласниць. Найнижчі показники ми отримали щодо розуміння дівчатами рекреативної функції сім'ї, яка спрямована на відновлення фізичних і духовних сил людини у вільний час – 8,4 %. Такі результати свідчать про недостатню увагу до цих функцій у власних сім'ях старшокласниць та з боку педагогів інтернатних закладів.

Свідоме ставлення до створення сім'ї передбачає усвідомлення змісту сімейних ролей. На завдання продовжити речення «Відповідальне материнство – це...» 32,5 % учениць не дали відповіді. Ще складнішим для старшокласниць виявилось завдання визначити поняття «репродуктивне здоров'я». Не змогли продовжити це речення 39,6 % учениць; 25,6 % дівчат зазначили, що це здоров'я жінки, решта старшокласниць пов'язують репродуктивне здоров'я зі здатністю народження дитини. На нашу думку, це свідчить про те, що в школі-інтернаті відсутня системна освітня і виховна робота щодо проблем репродуктивного здоров'я молоді і відповідального батьківства.

Однією з функцій жінки в сім'ї є виховання дитини та відповідальність за її здоров'я і розвиток. Тому ми з'ясували рівень знань старшокласниць про чинники, що впливають на народження і здоров'я дитини. Результати

відповідей на запитання «Що дівчата вважають перешкодою для народження здорової дитини в майбутньому?» вказують на певні знання учениць про шкідливий вплив тютюнопаління і вживання алкоголю та наркотиків на здоров'я дитини. Та набагато менше дівчата освічені про шкідливість впливу ПСШ (лише 23,8 %) і ранніх статевих стосунків (5,2 %). Поодинокими були відповіді: екологія, нічого.

Аналіз відповідей старшокласниць на це запитання демонструє, що учениці мають деякі знання відносно впливу шкідливих чинників на здоров'я майбутньої дитини. Втім, те, що третина респонденток не змогли дати відповідь на запитання, що таке відповідальне материнство, свідчить про відсутність усвідомлення, внутрішнього переконання у вихованок з означеного питання.

Такі результати підтверджують думку Л. Божович про те, що накопичення досвіду (засвоєння) набуває значення тільки у тому разі, якщо знання, вміння, навички ведуть до якісних змін у психічному складі дитини [5, с. 5]. Тож знання учениць мають поверховий характер, але не глибокого розуміння ціннісного значення функціонування сім'ї і сутності сімейних ролей.

Оскільки соціальні норми засвоюються не прямим відображенням, а через індивідуальну систему цінностей особистості, сформовану на основі життєвого досвіду, умов виховання, інших впливів оточення [31, с. 150], важливим для нашого дослідження стало вимірювання рівня сформованості мотиваційно-ціннісного компонента свідомого ставлення до створення сім'ї.

Дослідження орієнтації старшокласниць інтернатних закладів на створення сім'ї і народження дитини засвідчило, що майже 86 % дівчат переконані у потребі створити сім'ю в майбутньому і 63 % – народити дитину. Проте на запитання «Що тобі потрібно зробити зараз, щоб у майбутньому створити міцну сім'ю і народити здорову дитину» 41,5 % учениць не дали відповіді; 48,5 % відповіли – «добре вчитися, здобути освіту, знайти роботу». Решта відповідей були такими: «знайти хорошого хлопця», «подумати, де буде

жити моя сім'я», «рано про це думати» тощо. Такі результати доводять, що більшість учениць орієнтовані на створення сім'ї у майбутньому, але не бачать шляхів реалізації життєвих планів.

З метою виявлення пріоритетності для старшокласниць таких цінностей у міжстатевих взаєминах, як кохання, взаєморозуміння, взаємоповага, взаємодовіра, вірність, дружба, ми внесли до анкети незакінчене речення «Для мене важливим у взаємостосунках між чоловіком і жінкою є:...» Серед запропонованих цінностей учениці обрали кохання – 89 %; взаєморозуміння – 58,4 %; взаємоповага – 42,6 %; вірність – 25,6 %; відповідальність – 22,4 %; взаємодовіра – 8,5 %; дружба – 5,6 %.

Отже, найбільш значущою цінністю виявилось кохання. Друге і третє місця посіли такі цінності, як взаєморозуміння і взаємоповага. Менш значущими для дівчат у взаємостосунках між чоловіком і жінкою виявилися вірність і відповідальність.

Одним із показників мотиваційно-ціннісного компонента виступає орієнтація на створення міжстатевих стосунків на основі моральних цінностей, які значною мірою визначають вибір майбутнього партнера, потребу у створенні міцної сім'ї, впливають на характер міжособистісних взаємин.

З метою дослідження рівня сформованості цього показника ми використали методику М. Рокича «Ціннісні орієнтації» у нашій модифікації. Нами обрано перелік оцінювальних параметрів, які розкривають сутність моральних цінностей у міжстатевих взаємостосунках (разом 16 цінностей) і зведено їх в один перелік (один бланк). Старшокласницям було запропоновано проранжувати цінності відповідно до їхньої значущості для них.

Цінності, розташовані залежності від їхніх значень, утворюють ієрархічну структуру ціннісних орієнтацій вихованок у сфері міжстатевих взаємин. Цінності у верхній частині структури визначають провідну, основну орієнтацію учениці на ті чи інші цілі та засоби її орієнтації на побудову міжстатевих взаємин, що дає змогу змістовно схарактеризувати спрямованість особистості. Цінності в нижній частині ієрархічної структури також

характеризують спрямованість особистості, тому що показують незначущість їхнього змісту для респондента. Для цінностей, які розташовані в середині ієрархічної структури, характерною є тенденція до зміни свого рангового місця залежно від різноманітних обставин.

Результати аналізу отриманих даних уможливили визначення цінностей, на які орієнтуються старшокласниці шкіл-інтернатів у створенні міжстатевих стосунків (табл. 1).

Таблиця 5.1

Ієрархія цінностей у міжстатевих стосунках дівчат шкіл-інтернатів

1	Любов
2	Здоров'я (фізичне та психічне)
3	Матеріально забезпечене життя
4	Задоволення від життя (розваги, приємне проведення часу)
5	Щасливе сімейне життя
6	Вихованість (гарні манери, ввічливість)
7	Життєва мудрість (зрілість суджень)
8	Упевненість у собі
9	Життєрадісність
10	Чуйність, турботливість
11	Відповідальність
12	Рівність (рівні можливості для кожного з партнерів)
13	Чесність
14	Терпимість до поглядів партнера
15	Сміливість у відстоюванні власних поглядів
16	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)

Як свідчать дані таблиці 1, у числі провідних цінностей у міжстатевих стосунках для дівчат любов, здоров'я, матеріально забезпечене життя, задоволення від життя (розваги, приємне проведення часу). Цінність «щасливе сімейне життя» в ієрархічній структурі цінностей учениць 10–11-х класів шкіл-інтернатів посідає лише п'яте місце. Ми вважаємо, що таке розміщення цієї цінності можна пояснити тим, що у вихованок інтернатних закладів менше можливостей для формування повноцінних уявлень про цінність сімейного життя, жіночі якості і ролі, оскільки у більшості з них відсутній досвід повноцінного життя у сім'ї. Не є пріоритетними для старшокласниць шкіл-

інтернатів такі цінності, як чуйність, турботливість (10 місце), відповідальність (11 місце), рівні можливості для всіх (12 місце), терпимість до поглядів партнера (14 місце). Такі результати свідчать, що у дівчат шкіл-інтернатів неформована система уявлень про цінності, на яких ґрунтуються стосунки чоловіка і жінки

Аналіз даних таблиці 1 дає змогу стверджувати, що в інтернатних закладах не приділяється належної уваги формуванню таких життєвих цінностей, які б уможливили створення у майбутньому благополучної сім'ї вихованки (щасливе сімейне життя), конструктивну взаємодію з партнером (рівні можливості для всіх, упевненість у собі), самореалізацію як особистості із власними інтересами і переконаннями (сміливість у відстоюванні власних поглядів, життєва мудрість (зрілість суджень)). Проте такі цінності, як матеріально забезпечене життя, задоволення від життя (розваги, приємне проведення часу) посідають третє і четверте місця, що підтверджує вплив інтернатного закладу на формування споживацької позиції у вихованців.

З метою дослідження самооцінки як фактору впливу на міжособистісні взаємостосунки старшокласниць шкіл-інтернатів нами була обрана методика Дембо-Рубинштейн у модифікації Прихожан. Аналіз отриманих даних показав, що найбільший відсоток старшокласниць шкіл-інтернатів мають неадекватну самооцінку: занижену – 31,5 %; завищену – 27,9 % учнів; низьку самооцінку виявило 18,4 % учениць. Лише 22,2 % старшокласниць шкіл-інтернатів продемонструвало адекватну самооцінку.

У процесі цілеспрямованих спостережень нами було встановлено, що дівчатам із заниженою та низькою самооцінкою притаманні невпевненість у собі, пасивність, пристосування до поглядів і переконань інших, неможливість відстоювати свою думку. Старшокласницям із завищеною самооцінкою властивим є приниження можливостей інших людей, у тому числі протилежної статі. Вони зневажливо ставляться до поглядів і думок інших, можуть образити, вступають у конфлікти. Отримані результати підтверджують вплив самооцінки

на характер міжособистісних взаємостосунків, які, своєю чергою, визначають здатність до побудови гармонійних взаємовідносин у майбутній сім'ї.

Для виявлення рівня самоусвідомлення дівчатами бажаних якостей майбутньої дружини та матері було запропоновано написати міні-твір «Мое доросле життя жінки». Результати аналізу робіт та узагальнених даних дали змогу виділити три групи старшокласниць.

До першої групи увійшло 15,9 % учениць, у яких мотивація до саморозвитку у сфері статевої поведінки досить стійка, визначається бажанням розвинути у себе певні фемінні якості, створити гарну сім'ю, реалізуватися у ролі дружини, матері.

Друга група учениць (50,5 %) – мотивація щодо розвитку своєї фемінності має ситуативний характер, наявне бажання створення сім'ї і народження дітей, але ці прагнення обумовлюються зовнішніми вимогами.

Третя група (33,6 %) – не виявляє прагнення до розвитку жіночності, необхідних якостей матері і дружини, має сумніви щодо потреби створення сім'ї і народження дітей у майбутньому.

Дослідження мотивів учениць 10–11-х класів щодо виконання своїх материнських обов'язків у майбутньому показало, що 16,2 % дівчат у бажанні піклуватися про власну дитину керуються вимогами зовнішнього оточення. Про це свідчать такі відповіді на запитання про причини, з яких респондентки піклуватимуться про свою майбутню дитину – «це мій обов'язок», «щоб зарекомендувати себе порядною людиною». Отримані результати вказують на те, що частина старшокласниць шкіл-інтернатів схильні до прояву таких патернів поведінки, які відповідають системі очікуваних та схвалюваних суспільством моделей поведінки, властивих жінкам. Соціальні вимоги й очікування, а не внутрішнє покликання, власне бажання є для них орієнтирами у виконанні своїх материнських обов'язків у майбутньому.

Дослідження показника поведінкового компонента «орієнтація на рівномірний розподіл побутових обов'язків» засвідчило, що частина дівчат (22,4 %) вважають, що вихованням дитини повинна займатися жінка; 25,6 %

старшокласниць переконані, що ведення господарства – обов'язок жінки, чоловік повинен бути звільнений від господарських справ, крім найважчої фізичної праці; 22,4 % учениць вважають, що чоловік може бути автономнішим, ніж жінка, бо вона повинна більше присвятити себе родинним справам, тоді як він може дозволити собі розваги «на стороні».

Такі результати демонструють сформованість хибних уявлень у дівчат інтернатних закладів про розподіл обов'язків між чоловіком і жінкою в сім'ї та права подружжя на проведення вільного часу поза родиною, окремо одне від одного.

Показник поведінкового компонента “володіння вміннями міжстатевого спілкування, їх реалізація у міжстатевих взаєминах” вимірювався за методом вирішення проблемних ситуацій. Ученицям пропонувалося відтворювати і програвати ситуації, пов'язані із міжстатевою взаємодією. Це дало змогу побачити й оцінити реакцію старшокласниць на запропоновані події, їхні вміння щодо міжстатевого спілкування, виявити ставлення до способу розв'язання суперечностей у спілкуванні. Використовували ситуації двох видів. Перший із них передбачав надання варіантів можливих відповідей, хоча дівчатам не заборонялося запропоновувати свій. Способи вирішення другого виду ситуацій повністю залежали від учениць.

Аналіз вирішення дівчатами проблемних ситуацій показав такі результати: 54,6 % учениць мають складності у вирішенні конфліктних ситуацій; 62,3 % проявляють невпевненість у ситуаціях, коли треба відмовити; 34,6 % звинувачують партнера у разі своєї невдачі під час взаємодії.

З огляду на результати діагностики, відповідно до означених критеріїв і показників було визначено три типологічні групи респонденток, кожна з яких відповідала певному рівню сформованості свідомого ставлення до створення сім'ї: високий, середній, низький.

Узагальнені результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що у дівчат шкіл-інтернатів недостатній рівень сформованості свідомого ставлення до створення сім'ї. Значна більшість вихованок шкіл-інтернатів

виявили середній рівень сформованості свідомого ставлення до створення сім'ї – 58,4 % учениць; низький рівень – 28,4 % дівчат. Високий рівень сформованості свідомого ставлення до створення сім'ї наявний у 13,2 % старшокласниць шкіл-інтернатів.

Наступним завданням констатувального етапу дослідження було з'ясування ступеня підготовленості педагогів інтернатних закладів до формування у дівчат свідомого ставлення до створення сім'ї. Аналіз досліджень та практичної діяльності педагогів закладів інтернатного типу показав, що в організації виховного процесу щодо формування у дівчат свідомого ставлення до створення сім'ї існують певні суперечності: між потребами педагогів у ефективному керівництві цим процесом та відсутністю методичної основи й особистісної готовності педагогів до відповідної виховної діяльності.

Останнім завданням констатувального етапу дослідження стало вивчення впливу виховного середовища школи-інтернату на формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.

На основі теоретичного аналізу та внаслідок опрацювання психолого-педагогічної літератури ми дійшли висновку, що формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї зумовлене впливом сім'ї, педагогічної взаємодії між вчителями й ученицями, навчально-методичної літератури, середовищем однолітків та засобів масової культури.

Тому, насамперед, ми з'ясували ступінь впливу перелічених чинників на обізнаність старшокласниць шкіл-інтернатів. Найвпливовішими джерелами інформації (52,4 %) з питань взаємостосунків між чоловіком і жінкою для старшокласниць є друзі, що відповідає віковим особливостям цієї категорії учениць. Не набагато менш впливовими (49,2 %) є ЗМІ та Інтернет. Певний вплив мають батьки (38,4 %), але найменше інформації з питань про взаємостосунки статей дівчата отримують від вихователів інтернатних закладів. Такі результати підтверджують, що в інтернатних закладах приділяється недостатньо уваги питанням підготовки дівчат до створення

сім'ї. Зважаючи на те, що вихованки проводять у школі-інтернаті більше часу, аніж удома, а діти-сироти взагалі перебувають там постійно, показник взаємодії з вихователями у сфері досліджуваних питань міг би бути вищим.

У наступному запитанні анкети ми поцікавились, кому учениці віддають перевагу в обговоренні цих питань. Результати нашого дослідження засвідчують, що перевагу щодо обговорення питань про взаєностосунки між чоловіком і жінкою дівчата шкіл-інтернатів віддають друзям – майже 86 %; обговорювати такі питання з батьками можуть лише близько 51 % дівчат. Припускають розмови на відповідні теми з учителем або вихователем трохи більше ніж 13,7 % дівчат. На нашу думку, це свідчить про низький рівень довіри до вихователя школи-інтернату, відсутність емпатійного середовища для учениць – вихованок інтернатного закладу.

Отже, констатувальний етап дослідження продемонстрував, що більшість вихованок володіють поверховими знаннями у сфері шлюбно-сімейних стосунків та виховання дітей, частина старшокласниць орієнтовані на нерівномірний розподіл домашньої роботи, не вміють конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, що зменшує потенціал їхньої майбутньої сім'ї.

Встановлено, що більшість педагогів шкіл-інтернатів не володіють достатніми знаннями з питань формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї, робота в цьому напрямі має переважно формальний, епізодичний характер. Значна більшість педагогічних працівників недостатньо обізнані з формами і методами формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї; можливості позаурочної діяльності використовуються не в повному обсязі. Низьким є рівень довіри дівчини до вихователя, що обмежує взаємодію старшокласниці і педагога у питаннях становлення дівчини інтернатного закладу як представника певної статі.

Узагальнення результатів констатувального етапу дослідження засвідчили потребу теоретичного обґрунтування та експериментальної

перевірки педагогічних умов формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.

5.3. Педагогічні умови формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї

Аналіз результатів констатувального етапу дослідження довів необхідність посилення уваги до питання формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї, визначення способів подолання виявлених недоліків і став підставою для визначення й розроблення педагогічних умов формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.

Педагогічні умови формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї ми розглядаємо як сукупність взаємопов'язаних елементів, які сприяють активізації таких факторів, як виховне середовище інтернатного закладу, компетентність педагогів шкіл-інтернатів, особистісні і вікові особливості старшокласників.

На підставі аналізу науково-методичної літератури з проблем підготовки учнівської молоді до сімейного життя, практичного досвіду виховної роботи інтернатних закладів, стану сформованості у дівчат шкіл-інтернатів досліджуваної якості, ми визначили педагогічні умови формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї:

- урахування специфіки функціонування закладів інтернатного типу й особливостей контингенту їхніх учениць;
- підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї;
- змістово-методичне забезпечення процесу формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.

Перша педагогічна умова – урахування специфіки функціонування закладів інтернатного типу й особливостей контингенту їхніх учениць –

спрямована на корегування негативних впливів середовища та виправлення недоліків статевої соціалізації учениць старших класів шкіл-інтернатів.

Упровадження цієї педагогічної умови є необхідним, оскільки школа-інтернат залишається відносно закритою соціальною системою, яка породжує явище соціально-емоційної депривації, в тому числі й у сфері міжстатевих взаємин. Для більшості старшокласниць це не просто школа, в якій вони навчаються, це місце, де вони проживають до вихідних, або, у разі відсутності сім'ї, перебувають постійно. Вихованці мають обмежене коло спілкування, відповідно, не одержують у повному обсязі інформацію про навколишній світ, змушені пристосовуватися до режимних умов інтернатного закладу та великої кількості однолітків.

Потреба у пошуку інформації про взаємовідносини між чоловіком і жінкою, зразків для усвідомлення своїх статевих ролей, що актуально у ранньому юнацькому віці, спонукає вихованок звертатися до найбільш доступних джерел. Найчастіше ними стають засоби масової інформації (телебачення, друковані ЗМІ), Інтернет, відомі за силою переконливого впливу на свідомість людини. У прагненні до високих рейтингів ЗМІ часто демонструють небезпечні для духовно-моральної атмосфери суспільства картини: насильство, розпусту, легковажне ставлення до міжстатевих взаємовідносин тощо. У разі відсутності позитивних прикладів з боку сім'ї і близького оточення ці зразки стають орієнтирами для наслідування і ідентифікації вихованцями моделей статевої поведінки.

Цілодобове перебування учениць в установі дає змогу організувати такі групові та колективні форми роботи, як перегляд і обговорення художніх фільмів, диспути, заняття постійно діючого клубу «Я – майбутня жінка, мати». Проведення перелічених виховних заходів розширить уявлення старшокласниць про взаємодію між представниками протилежної статі у різних сферах життя, сприятиме засвоєнню позитивних зразків міжстатевих

взаємин, які будуються на основі моральних цінностей (кохання, вірність, турботливість, взаємоповага, взаємопідтримка).

Результати констатувального експерименту засвідчили, що у більшості старшокласниць сформована занижена самооцінка, що зумовлює невпевненість у собі, пасивність, пристосування до поглядів і переконань інших; неможливість відстоювання своєї думки, усвідомлення себе особистістю, здатною впливати на власне життя. Характерними для дітей, які виховуються поза сім'єю, особливо на стадіях підліткового та юнацького віку (за Е. Еріксоном), є дифузія ідентичності, тривога, самотність, інфантилізм, невизнання людьми, «плутанина ролей», ворожість. Ці дефекти мають систематичний характер, що обумовлений дисфункціональністю або дезадаптованістю біологічної сім'ї, а також об'єктивними умовами перебування дитини в нестимульованому середовищі інтернатного оточення [32, с. 192].

Зважаючи на результати дослідження та теоретичні положення про особливості розвитку вихованців інтернатних закладів, ми виділили такі особливості статевої соціалізації старшокласниць шкіл-інтернатів: відсутність адекватних зразків статевої поведінки та міжстатевих взаєностосунків для ідентифікації в межах своєї статі; зниження самоцінності як представниці жіночої статі; не сформоване або викривлене уявлення про статеві ролі дружини, матері; відсутність уявлень про модель партнерського розподілу ролей чоловіка і жінки в сім'ї й позитивного досвіду налагодження міжособистісної взаємодії; несформованість орієнтації на створення міжстатевих стосунків на основі моральних цінностей; низький рівень критичного ставлення до своїх дій і оточення [11].

Слід зазначити, що названі недоліки негативно позначаються на ставленні старшокласниць до майбутнього сімейного життя і призводять до формування у більшості учениць державних закладів хибного уявлення про свої соціальні ролі; не забезпечують індивідуального розвитку здібностей і можливостей у статевої становленні. Тому вони мають бути

враховані під час планування й організації виховної роботи щодо формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.

Організація виховної роботи з формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї, сприяння їх статевої соціалізації вимагає від вихователя школи-інтернату врахування потреб і можливостей кожної учениці, рівня її особистісного розвитку, попереднього досвіду тощо.

Оскільки вихованки шкіл-інтернатів мають різноманітний, іноді травматичний, життєвий досвід, вихователь повинен розуміти, що особистість, яка зазнала різних видів депривації, потребує делікатного втручання у процес її розвитку та становлення як майбутньої жінки, матері. Наступним кроком у забезпеченні означеної педагогічної умови вважаємо орієнтацію на суб'єкт-суб'єктні відносини в педагогічній взаємодії, що передбачає організацію процесу формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї на принципах особистісно орієнтованого підходу.

Наступна педагогічна умова – підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї – зумовлена результатами констатувального етапу дослідження, які засвідчили, що рівень підготовленості педагогів інтернатних закладів до відповідної виховної діяльності недостатній. Педагоги не завжди усвідомлюють ціннісний зміст і завдання формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї, недостатньо володіють інтерактивними методами виховання.

Підготовка педагогів шкіл-інтернатів до відповідного виховного процесу передбачає організацію цілеспрямованої роботи з педагогічним колективом, що охоплює оволодіння теорією та методикою формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї. Але не менш важливим для педагога, що здійснює виховний процес, є усвідомлення свого ставлення до проблем сім'ї і сімейних взаємовідносин та співвідношення його із завданнями і принципами виховання. Професійні й

особистісні якості педагога, його знання і власні погляди щодо проблеми міжстатевих взаємовідносин тісно взаємопов'язані.

Вихователям, які працюють у закладі інтернатного типу, належить особлива роль у формуванні в дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї. Вони повинні не лише дати знання, навчити умінь, сформувати навички, але й допомогти ученицям зайняти свідому позицію щодо створення власної сім'ї, власного життя.

У контексті нашого дослідження вагомим є положення, що однією з умов гуманістичної педагогіки і її впровадження в сучасну школу є фасилітуючий процес взаємовідносин учителя й учнів, здатність педагога посправжньому розуміти кожного учня й виступати в ролі помічника, радника. Педагогічна взаємодія, здійснювана в гуманістичній традиції, з погляду К. Роджерса, вирізняється суб'єктивізованістю. Педагог повинен усвідомлювати й визнавати значущість не тільки об'єктивних обставин і навіть не стільки думок і дій дітей, скільки глибинних переживань, емоцій і почуттів. Тобто, він намагається зрозуміти й адекватно виразити і власні переживання, й переживання учня – свого партнера по міжособистісному спілкуванню. Такій педагогічній взаємодії притаманна відмова від парадигми прямих і цілеспрямованих педагогічних впливів, під час яких неминуче маніпулюють дітьми [34, с. 179].

Орієнтація вихователів інтернатних закладів на переживання, емоції і почуття учениць у процесі формування свідомого ставлення до створення сім'ї, на нашу думку, сприятиме зосередженню вихованок на собі, усвідомленню своїх поглядів, ставлень щодо сімейного життя і народження дитини, відкриттю власного потенціалу у статеворольовій соціалізації.

Наведені вище теоретичні положення дають підставу для висновку, що підготовленість педагогів інтернатних закладів до виховної роботи з підготовки до створення сім'ї передбачає формування таких якостей особистості, які забезпечать педагогу можливість усвідомлено і компетентно

виконувати професійну діяльність в напрямі особистісно орієнтованого виховання.

Ми виділили такі характеристики готовності вихователя до формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї: усвідомлення актуальності і значущості проблеми підготовки дівчат до сімейного життя і виконання сімейних ролей; розуміння змісту і завдань формування у дівчат інтернатних закладі свідомого ставлення до створення сім'ї; усвідомлення власних поглядів і ставлень до проблем статі, сім'ї і міжстатевих взаєностосунків; рефлексія власної і професійної позиції щодо формування свідомого ставлення до створення сім'ї; підтримка ідей і цінностей особистісно орієнтованого виховання; володіння сучасними формами і методами виховання; прагнення підвищувати свою професійну кваліфікацію та мотивація на реалізацію професійних знань і вмінь у виховній роботі.

Метою підготовки вихователів шкіл-інтернатів у контексті дослідження є ознайомлення педагогів зі змістом формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї, сприяння визначенню і усвідомленню виховної позиції у цьому процесі на основі особистісно орієнтованої моделі педагогічної взаємодії, надання емоційної підтримки вихованкам. А також сприяння розвитку особистісного потенціалу, підвищенню рівня педагогічної майстерності і творчості педагогів шкіл-інтернатів.

Педагогічна майстерність визначається як характеристика високого рівня педагогічної діяльності, що ґрунтується на високому фаховому рівні вихователя, його загальній культурі та педагогічному досвіді [6, с. 251]. Важливим елементом педагогічної майстерності є гуманістична спрямованість діяльності, яка полягає в зорієнтованості педагога на особистість іншої людини, утвердженні словом і ділом найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки, стосунків [17, с. 29].

У контексті нашого дослідження педагогічну майстерність розглядаємо як здатність педагога інтернатного закладу до співвідношення власних переконань й ціннісних орієнтацій та норм і цінностей суспільства у сфері сім'ї із завданнями формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї; забезпечення таких умов виховного середовища, які сприяють розвитку потенціалу кожної учениці у статеворольовому самовизначенні.

З метою підготовки педагогів школи-інтернату до формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї розроблено підготовчий семінар «Як виховувати майбутню жінку, матір», який складається із п'яти тренінгових занять тривалістю по дві години.

Зважаючи на положення про те, що, залежно від цілей, всі форми навчання педагогів поділяються на просвітницькі (мета – повідомлення знань, інформації); практико-орієнтовані (мета – формування вмінь); особистісно орієнтовані (мета – формування позицій, ставлень, усвідомлення себе як професіонала) [21, с. 82], до програми зазначеного семінару ми внесли всі перелічені форми, відповідно до завдань.

Семінар складався із п'яти занять у формі тренінгу. Перше тренінгове заняття «Сутність і зміст формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї» мало на меті підвищити рівень теоретичних знань педагогів з проблеми підготовки вихованок інтернатних закладів до сімейного життя. Знання і розуміння змісту і завдань досліджуваного процесу сприяло визначенню професійної орієнтації педагога на дівчину як майбутню жінку, матір.

Тренінгове заняття «Особливості формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї» було спрямоване на розуміння особливостей психічного і фізіологічного розвитку учениць раннього юнацького віку. Ми враховували положення про те, що модель надання дітям та підліткам відновлювальних впливів ґрунтується на розумінні дії деприваційних чинників на розвиток дитини та набутих патологічних змін

у структурі її особистості [15, с. 151]. Тому до змісту заняття додано ознайомлення учасників семінару із концепцією депривації, психологічними і віковими особливостями розвитку вихованців шкіл-інтернатів; виявлення чинників, які негативно впливають на формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї; визначення основних завдань шкіл-інтернатів щодо відповідного виховного процесу.

Учасники семінару відзначили, що розуміння емоційного світу дівчини – вихованки інтернатного закладу, здатність відчувати її психічний стан у різних ситуаціях вкрай важливі для педагога, особливо в процесі формування свідомого ставлення до створення сім'ї, коли може зачіпатися особистий досвід дівчини або переживання, відповідні віку статевого дозрівання; тактовність і емпатійне ставлення педагога можуть мати вирішальне значення.

У структуру заняття на цьому етапі підготовки педагогів шкіл-інтернатів до формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї внесено вправи на розвиток емпатії вихователів шкіл-інтернатів, позитивного ставлення до учениці і педагогічної діяльності, розуміння потреб і переживань дівчини старшого шкільного віку, розширення професійно ціннісних орієнтацій, розвиток професійних здібностей. Це дало можливість педагогам визначити засоби виховного впливу, спланувати виховний процес.

З метою сприяння усвідомленню вихователями власних поглядів і переконань щодо проблем сім'ї і міжстатевої взаємодії, визначення цінностей сімейних відносин було проведено тренінгове заняття «Жінка і сім'я». В процесі заняття розглянуто і обговорено такі питання: «сімейні цінності»; «ролі жінки у сімейних взаємостосунках»; «що таке жіночність»; «відповідальність чоловіка/жінки у вихованні дітей» тощо.

Під час обговорення цих питань педагоги мали змогу ствердитись у своїх переконаннях або переглянути їх, зіставити свою думку з іншими, побачити і проаналізувати хибні ставлення до проблем статі, визначити позицію, що відповідає завданням і цілям формування у дівчат інтернатних

закладів свідомого ставлення до створення сім'ї. В процесі обговорення педагоги дійшли висновку, що часто уявлення людини про взаєностосунки статей, ставлення до представників протилежної статі оснований на власному досвіді. Цей досвід може актуалізуватися у виховній взаємодії з учнями і привести до транслявання або нав'язування педагогом своєї життєвої позиції вихованцям, свого ставлення до відповідних питань.

У результаті обговорення основним завданням вихователя в процесі формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї було визначено здатність донести до свідомості учениці певну інформацію, надавши їй простір для вироблення власних ставлень і переконань. Це вимагає готовності до взаємодії з дитиною, здатності будувати спілкування з учнями на засадах гуманістичних принципів: діалогічності та емпатійного розуміння; підтримувати процеси самопізнання, саморозвитку дитини через організацію виховної діяльності.

У процесі заняття «Форми і методи формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї» було обговорено комплекс педагогічних умов формування у дівчат окресленого ставлення, зміст і методику розроблених виховних заходів.

Визначаючи пріоритетні методи виховної роботи, ми виходили з позиції, що для того, щоб прагнення створити сім'ю, народити і виховати дитину стало внутрішньою потребою дівчини, виховний процес повинен мати характер творчого діалогу, у межах якого вихователь і дівчина у спільній взаємодії шукають і знаходять відповіді на проблемні питання.

Для використання під час виховної роботи обрано інтерактивні методи: презентація, індивідуальна робота, робота парами, робота в малих групах, робота по колу, рольова гра, створення тематичних творчих робіт, обговорення, презентація, «мозковий штурм», казкотерапія тощо.

Заняття «Особистісно орієнтований підхід у формуванні у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї» було спрямоване на сприяння формуванню у педагогів установки на педагогічну

підтримку вихованки школи-інтернату, визначенню умов для внутрішніх джерел зростання дитини.

Практичним завданням вихователів шкіл-інтернатів визначено виявлення й розвиток усіх позитивних сил дівчини, виховання усвідомлення своєї неповторності і спонукання до самовиховання та самореалізації. Учасники заняття активно обговорювали модель гуманістичних відносин між педагогом і ученицею на основі діалогу. Найістотнішою характеристикою емоційно збагаченого діалогу було визначено рівні позиції педагога і учениці. «Рівність позиції означає визнання активної ролі дитини в процесі її виховання» [4, с. 58].

Стосовно проблеми нашого дослідження, особистісно орієнтований підхід ґрунтується на таких положеннях: метою формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї є підтримка старшокласниць в їхньому розвитку, сприяння формуванню фемінних якостей, виробленню системи ціннісних орієнтацій, механізмів саморегуляції, самовиховання, самореалізації; здобуті знання мають сприяти становленню дівчини як жінки, усвідомленню нею своєї неповторної індивідуальності, розвитку ціннісного ставлення до себе і представника протилежної статі; вихователь має вірити в позитивну спрямованість і здатність вихованки до саморозвитку.

Також було проведено індивідуальні консультації з педагогами щодо питань роботи з експериментальними матеріалами.

Включені спостереження за процесом підготовки педагогів шкіл-інтернатів до формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї на початку і наприкінці семінару дали змогу зафіксувати позитивну динаміку у розумінні своїх педагогічних можливостей кожним учасником, набутті необхідних комунікативних і організаційних умінь, усвідомленні мети і змісту діяльності.

Третя педагогічна умова – змістово-методичне забезпечення процесу формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення

сім'ї – забезпечувалась шляхом реалізації виховних заходів, спрямованих на розвиток статевої ідентифікації дівчини, вироблення цінності сім'ї, позитивного ставлення до виконання сімейних ролей – матері і дружини, стратегії виховання дитини, уявлення про важливі для розвитку дитини якості матері, вироблення вмінь конструктивної міжособистісної взаємодії.

Взаємодію у свідомості учнів різних соціальних норм можна уявити так: особистість у своїй соціальній поведінці постійно керується багатьма нормативними упередженнями – правовими, моральними, нормами моралі своєї групи, індивідуальними і т. п. Психологічно всі вони можуть усвідомлюватись і як норми, висунуті індивіду суспільством, як суто зовнішній вплив, і як власні форми поведінки, особистісні якості [33, с. 151]. Завданням зазначеного виховного процесу у школі-інтернаті є сприяння розвитку в учениць старших класів прагнення до створення сім'ї як власного бажання, а не на вимоги й очікування суспільства.

Це потребує використання таких форм і методів виховання, які спонукають старшокласниць до самостійного пошуку і допомагають здійснити перехід від теоретичного рівня до прикладних знань, спрямовані на самопізнання, самовизначення та самовдосконалення особистості.

Ми виділили інтерактивні методи, що ґрунтуються на ідеях та принципах гуманістичної психології, на утвердженні самоцінності людини. Серед них: мозковий штурм, створення тематичних творчих робіт (колажі, малюнки, плакати), казкотерапія, рольові ігри, інсценування, вирішення проблемних ситуацій, презентація, обговорення тощо. Кожний метод передбачає вирішення конкретного завдання, а специфіка його проведення обумовлена метою, змістом, часовими межами та віковими особливостями учасників.

Зазначені методи роботи через осмислення дівчатами шкіл-інтернатів власних переживань сприяють усвідомленню позиції вихованок у міжстатевих відносинах; формуванню критичного мислення, умінню керувати власною поведінкою; розвитку певних особистісних якостей; спрямовують учасниць

заняты до аналізу й перегляду своїх дій.

Ми приєднуємося до думки багатьох учених-психологів (А. Адлер, І. Вачков, К. Левін, К. Рудестам та інші) про те, що робота в групі дає змогу підвищити рівень активності учасників і створити найсприятливіші умови для розвитку особистості. У групі особистість неминуче ставиться в позицію, що змушує її до самодослідження і інтроспекції [26]. Часто для усвідомлення власних бажань і потреб, саморозкриття учням потрібна участь і підтримка. Група здатна надати схвальну реакцію, співпереживання з боку інших її членів, що позитивно впливає на підвищення самооцінки особистості.

Крім того у дружній, контрольованій і безпечній атмосфері групової взаємодії можна засвоювати нові навички, експериментувати з новими стилями поведінки і здобувати новий досвід. Участь у роботі групи, навіть у позиції глядача, надає можливість ототожнювати себе з активними учасниками, використовувати результати цих спостережень в оцінюванні власних емоцій і вчинків.

Ми виділили такі переваги групової форми роботи в процесі формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї: груповий досвід допомагає розв'язувати міжособистісні проблеми, дає кожній учасниці змогу пережити на власному досвіді те, про що йдеться; у процесі групової роботи створюється можливість осмислити, усвідомити отриману інформацію, зіставити думки, позиції інших учасниць групи зі своїми, виробити власне ставлення до обговорюваних проблем; у безпечному просторі групи кожна учениця має можливість одержати безоцінювальний зворотний зв'язок від інших учасниць, які розуміють її почуття й переживання, що сприяє особистісному самостановленню; під час міжособистісної взаємодії у групі усвідомлюється цінність інших людей і потреба в них; така форма роботи є ефективною для формування у дівчат інтернатних закладів необхідних умінь та навичок міжособистісної взаємодії, вироблення конструктивних моделей поведінки.

Отже, застосування інтерактивних методів виховання у груповій роботі, тренінговій групі створює умови для ефективного нагромадження кожною учасницею власного особистого досвіду, самостійного вироблення ціннісних орієнтацій, дає змогу проявити ініціативу, творчість, самостійність у процесі активної особистісно значущої діяльності, стимулює до природного самовираження та самореалізації.

Успішність запропонованих форм і методів забезпечується за умови дотримання особистісно орієнтованого підходу, партнерських відносин між педагогом та ученицями, взаємодії на основі діалогу, коли під час інтерактивних занять вислуховується та приймається погляд кожної з учасниць.

Для підвищення ефективності процесу формування у дівчат шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї ми запропонували проведення таких виховних заходів: диспути: «Традиції української сім'ї»; «Жінка і сім'я в українському фольклорі»; «Роль жінки у сім'ї»; «Суперечки про гендерні упередження»; бесіди: «Бажана вагітність»; «Здоров'я жінки і сім'я»; інформ-дайджести: «Репродуктивне здоров'я жінки»; «Правове забезпечення шлюбно-сімейних відносин»; виховна година «Вплив ЗМІ на статеvu поведінку молоді»; просвітницький тренінг «Взаємостосунки у шлюбі. Мистецтво спілкування»; цикл тренінгових занять (вісім занять по дві години) «Цінності сімейного життя та відповідального материнства».

Розкриємо деякі методи, що використовуються в процесі виховних заходів.

Створення тематичних творчих робіт надає учасникам змогу виразити свої думки і ставлення до певних питань у творчій формі (малюнок, плакат, колаж, аплікація, робота з глиною або пластиліном). У безпечному творчому просторі під час роботи учні мають можливість емоційно пережити своє бачення того чи іншого питання, висловити свої почуття.

Казкотерапія – метод, що використовує казкову форму для інтегрування особистості, розвитку її творчих здібностей, розширення

свідомості, удосконалення взаємодії з навколишнім світом. Казки роблять наголос на загальнолюдських цінностях, на тому, без чого людина не може почуватися щасливою.

Обговорення проводять з метою узагальнити й підбити підсумки роботи, сформувані або змінити ставлення та переконання учасників щодо обговорюваних питань. Під час обговорення ведучому слід ставити тільки відкриті запитання, бути уважним до всіх, забезпечувати всім учасникам однакові можливості, дякувати за питання й висловлювання.

Рефлексія – це прагнення до остаточного усвідомлення своїх дій, тобто налаштованість на виявлення смислу подій та їх зв'язку між собою. Рефлексія (від. пізньолат. *reflexio* — повернення назад; буквально: роздуми, самоспостереження) — це не просто знання чи розуміння суб'єктом самого себе, а з'ясування того, як інші знають і розуміють «рефлексуючого», його особистісні характеристики, емоційні реакції, когнітивні (пізнавальні) уявлення [19, с. 398].

Рефлексію проводять, зазвичай, наприкінці заняття, коли учасники обговорюють результати роботи, діляться думками і враженнями, з'ясовують, чи реалізували вони свої очікування, закріплюють отримані знання. Рефлексія заняття допомагає оптимізувати виховний процес. За її допомогою учні осмислюють вплив на них отриманого матеріалу, своє ставлення до обговорюваних питань, емоційний стан тощо.

Просвітницький тренінг

«Взаємостосунки у шлюбі. Мистецтво спілкування».

Мета: сприяти розумінню складників взаємостосунків подружжя, розвинути комунікативні здібності.

Вступне слово ведучого: Якість рольових і міжособистісних стосунків членів сім'ї, їхньої взаємодії відбивається на емоційному рівні та відносно стійкому психічному стані (настрої) сім'ї, тобто на її психологічному кліматі. Психологічний клімат сім'ї, своєю чергою, впливає на життєдіяльність і

життєздатність її членів, їхню самооцінку, саморегуляцію, самовідчуття себе як особистості.

Розрізняють сім'ї зі сприятливим і несприятливим психологічним кліматом. Спробуємо розібратися, як це пов'язано із взаємостосунками у сім'ї.

Вправа «Очікування»

Учасниці по черзі висловлюють свої очікування від тренінгу, які питання вони хотіли б розкрити, що з'ясувати, чого навчитися.

Вправа «Асоціації»

Мета: актуалізувати ставлення, почуття учасниць до проблеми взаємостосунків у шлюбі, налаштувати на проблематику тренінгу.

Техніка проведення: гра «Асоціації».

Оснащення: аркуш паперу для записів і ручки (за кількістю учасниць).

Хід вправи: ведучий пропонує учасницям записати асоціації, які у них викликає поняття «взаємостосунки у шлюбі».

Учасниці називають свої асоціації.

Обговорення: Чи було складно виконувати завдання? Які асоціації повторюються найчастіше? Чому?

Вправа «Психологічний клімат сім'ї»

Мета: розкрити характеристики та вплив сприятливого і несприятливого психологічного клімату сім'ї на її членів.

Техніка проведення: робота в малих групах.

Оснащення: аркуші паперу А 2, олівці, фломастери.

Хід вправи: учасниці діляться на дві групи, одна з них визначає і записує характеристики сприятливого психологічного клімату сім'ї, друга – несприятливого. Також учасники визначають вплив психологічного клімату сім'ї на її членів. Роботи оформлюють у вигляді плакатів і презентують їх.

Обговорення: Як впливає психологічний клімат сім'ї на її членів? Які почуття викликають члени благополучної/неблагополучної сім'ї?

Важливо дійти висновку, що сім'ї зі сприятливим психологічним кліматом визначаються згуртованістю, доброзичливістю, турботою один про одного, відповідальністю, почуттям захищеності й емоційної задоволеності. Важливий показник сприятливого сімейного психологічного клімату – прагнення до спільного розв'язання сімейних проблем, спільного проведення дозвілля за одночасної відкритості сім'ї, її широких соціальних контактів.

Сім'ям із несприятливим психологічним кліматом притаманні насамперед напруженість, конфліктність міжособистісних стосунків, коли члени сім'ї негативно ставляться один до одного, їм властиве почуття незахищеності, емоційного дискомфорту від перебування в сім'ї.

Вправа «Причини конфлікту в сімейних стосунках»

Мета: сприяти усвідомленню причин конфлікту в сімейних стосунках.

Техніка проведення: групова робота.

Оснащення: картки з написами причин конфлікту у подружжя:

1. Незадоволена потреба в самостверженні.
2. Прагнення одного або обох подружжя реалізовувати в шлюбі насамперед особисті потреби (егоїзм).
3. Невміння подружжя спілкуватися один з одним, з родичами, друзями і знайомими, колегами по роботі.
4. Сильно розвинені матеріальні амбіції в одного або обох подружжя.
5. Небажання одного з подружжя брати участь у веденні домашнього господарства.
6. Наявність в одного або обох подружжя завищеної самооцінки.
7. Небажання одного з подружжя виховувати дітей чи розбіжність поглядів на методи виховання.
8. Відмінності уявлень подружжя про зміст ролей чоловіка, дружини, батька, матері, глави сім'ї.
9. Нерозуміння і небажання вести діалог.

10. Різні типи темпераменту подружжя і невміння враховувати тип темпераменту.

11. Ревнощі одного з подружжя.

12. Подружжя невірність одного з подружжя.

13. Статева холодність одного з подружжя.

14. Шкідливі звички у одного з подружжя та пов'язані з ними наслідки.

Хід вправи: учасниці по черзі беруть будь-яку картку з написом причини конфлікту в сім'ї, зачитують і пояснюють, як розуміють цю причину, наводять приклад.

Обговорення: Чи було складно пригадати або уявити ситуацію конфлікту з причин, які ви зачитували? Які причини конфліктів, на вашу думку, найбільш поширені в сім'ях? Яких причин конфлікту можна легко уникнути?

Вправа «Місток»

Мета: розвиток взаєморозуміння за допомогою жестів і міміки.

Техніка проведення: гра «пантоміма».

Оснащення: викладений із паперу, стрічок, або намальований крейдою на підлозі місток.

Хід вправи: дві учасниці стають на різних кінцях містка і за допомогою жестів і міміки домовляються, як перейти через вузький місток.

Обговорення: Чи було складно спілкуватися без слів, розуміти один одного? Яку роль відіграють у спілкуванні подружжя вираз обличчя, жести?

Вправа «Інтонація»

Мета: надати учасникам можливість відчувати значення інтонації у спілкуванні.

Техніка проведення: робота в парах.

Хід вправи: учасниці по черзі промовляють фразу «Я рада тебе бачити» з різною інтонацією, що відповідає почуттям: радість, злість, образа, заздрість, любов.

Обговорення: Як було виконувати завдання? Чи завжди у спілкуванні слова збігаються із почуттями? Як впливає інтонація на почуття партнера? Як це може впливати на взаємостосунки подружжя?

Інформаційне повідомлення «Я-повідомлення» у спілкуванні»

Важливим складником взаємодії подружжя є спілкування. Невміння проявляти толерантність під час спілкування, приймати позицію партнера, підтримувати його часто призводить до виникнення конфлікту. Одним з ефективних способів вирішення цієї проблеми є усвідомлення своїх почуттів і здатність сказати про них партнеру. Такий спосіб самовираження називається «Я-повідомленням». «Я-повідомлення» – це усвідомлення та проголошення власного стану, викликаного ситуацією, що склалася. Використання під час спілкування «Я-повідомлень» допомагає висловити свої почуття, не принижуючи іншу людину (порівняйте: «Я дуже хвилююсь, коли ти затримуєшся на роботі» та «Ти знову прийшов додому об 11-й вечора?!»). «Я-висловлювання» – це проголошення почуттів, які людина переживає у неприємній для неї ситуації, визнання та формулювання власної проблеми з цього приводу («Вибач, але я відчуваю роздратування, коли ти говориш це...», «Коли чую твої слова, я навіть не знаю, що і сказати, настільки я розгублена»).

Щире висловлювання своїх почуттів з позиції усвідомлення власної відповідальності за те, що з вами відбувається, не може нікого образити чи викликати агресію, а навпаки, спонукає вашого партнера замислитися над правильністю і його власного вчинку. «Я-повідомлення» охоплює не тільки вираження і повідомлення свого емоційного стану, а й визначення умов та причин, що викликали цю ситуацію.

Орієнтовна схема «Я-висловлювання»:

- 1) опис ситуації, яка викликала напруженість («Коли я бачу, що ти...», «Коли це відбувається...», «Коли я стикаюся з такою ситуацією...»);
- 2) точне визначення власного почуття у певній ситуації («Я відчуваю...», «Я не знаю, що і сказати...», «У мене виникла проблема...»);

3) побажання щодо зміни ситуації («Я просив би тебе...», «Я буду вдячний тобі, якщо...»).

Рольова гра «Способи спілкування»

Мета: розвинути навички використання «я-повідомлень» у спілкуванні між представниками протилежних статей.

Хід гри: учасники вигадують проблемну ситуацію, яка виникла між хлопцем і дівчиною, чоловіком і жінкою.

Орієнтовні варіанти ситуацій: чоловік пізно повернувся додому; дівчина або хлопець спізнались на побачення; чоловік і дружина вирішують, хто відведе дитину у садочок; дівчина дізналась, що хлопець, з яким вона зустрічається, вживає алкоголь.

Двоє учасників, обраних за бажанням, розігрують цю ситуацію у двох варіантах:

1. Один з учасників висуває претензію, звинувачує іншого.
2. Використовує «я-повідомлення».

Так програються кілька проблемних ситуацій.

Обговорення: Які враження від гри? Як вирішувались ситуації в різних варіантах? Які переваги використання «я-повідомлень» ви відчули в процесі гри? В яких ще життєвих ситуаціях варто застосовувати «я-повідомлення?»

Вправа «Послання подружжю»

Мета: сприяти усвідомленню якостей, потрібних для гармонійних стосунків у шлюбі.

Техніка проведення: робота в малих групах, створення творчої роботи.

Оснащення: папір формату А 2, фломастери, маркери, олівці пастель, фарба, ножиці, кольоровий папір, ілюстровані журнали, клей.

Хід роботи: учасники діляться на малі групи і отримують завдання виготовити послання молодому подружжю з порадами і побажанням. Це може бути будь-який вид творчої роботи.

Кожна група презентує свою роботу.

Обговорення: Які почуття викликають виготовлені послання? Чи були б ці поради корисними особисто для вас? Чому?

Тренінг закінчується рефлексією, зворотним зв'язком.

Упровадження виховних заходів сприяло виробленню у дівчат інтернатних закладів позитивного ставлення до виконання сімейних ролей, формуванню ідеалу майбутньої сім'ї та моральних переконань, на яких ґрунтується кохання, шлюб, сім'я та народження дитини.

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи, під час якої упроваджувалися педагогічні умови формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї підтвердив ефективність обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов, запроваджених форм і методів роботи зі старшокласницями шкіл-інтернатів. Це виявилось у збільшенні на 15,5 % кількості старшокласниць експериментальної групи, які мають високий рівень сформованості свідомого ставлення до створення сім'ї. На 13,6 % збільшилася й кількість учениць, які виявили середній рівень сформованості свідомого ставлення до створення сім'ї.

Висновки

1. Окремої уваги в процесі формування у дівчаток шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї потребує вироблення позитивного сприйняття своєї материнської ролі, стратегії виховання дитини, уявлення про важливі для розвитку дитини особисті якості матері, усвідомлення відповідальності за розвиток дитини і свою материнську позицію.

2. Визначено критерії та показники сформованості у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї: сформованість знань про сім'ю і сімейні ролі, усвідомлення значущості сім'ї в житті людини (показники: знання функцій сім'ї і сутності сімейних ролей; розуміння норм і правил міжособистісного спілкування в сім'ї; усвідомлення значущості сім'ї в житті людини); настановлення на сімейну життєдіяльність як особистісну цінність (показники: ціннісне ставлення до сім'ї, орієнтація на народження

дітей; самоусвідомлення бажаних якостей майбутньої дружини та матері; мотиви обрання шлюбних партнерів на основі моральних цінностей); застосування знань щодо сімейних ролей і загальноприйнятих норм спілкування з представниками протилежної статі (показники: орієнтація на рівномірний розподіл побутових обов'язків; володіння вміннями міжстатевого спілкування, їх реалізація у міжстатевих взаєминах).

3. Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї:

- урахування специфіки функціонування закладів інтернатного типу й особливостей контингенту їхніх учениць;
- підготовка педагогів шкіл-інтернатів до формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї;
- змістово-методичне забезпечення процесу формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи, під час якої упроваджувалися педагогічні умови формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї підтвердив ефективність обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов, запроваджених форм і методів роботи зі старшокласницями шкіл-інтернатів. Це виявилось у збільшенні на 15,5 % кількості старшокласниць експериментальної групи, які мають високий рівень сформованості свідомого ставлення до створення сім'ї. На 13,6 % збільшилася й кількість учениць, які виявили середній рівень сформованості свідомого ставлення до створення сім'ї.

Література

1. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды / Ю. К. Бабанский ; [сост. М. Ю. Бабанский]. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
2. Балл Г. А. Психология в радиогуманистической перспективе : изб. работы / Г. А. Балл. – К. : Основа, 2006. – 408 с.
3. Березин С. В. Социальное сиротство: дети и родители : материалы к курсу «Педагогическая психология» / С. В. Березин, Ю. Б. Евдокимова. – Самара : Универс-групп,

2003. – 52 с.

4. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
5. Божович Е. Д. Психологические особенности развития личности подростка / Е. Д. Божович. – М. : Знание, 1979. – 40 с.
6. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
7. Гошовський Я. О. Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованих підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психолог. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Я. О. Гошовський. – К., 2009. – 36 с.
8. Єжова О. О. Формування ціннісного ставлення до здоров'я в учнів професійно-технічних навчальних закладів : монографія / О. О. Єжова. – Суми : Вид-во МакДен, 2011. – 412 с.
9. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Канішевська Любов Вікторівна. – К., 2011. – 476 с.
10. Карпушевська Л. Р. Виховання статевої культури старшокласників шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Карпушевська Л. Р. – К., 2014. – 173 с.
11. Карпушевська Л. Р. Виховуємо чоловіків і жінок: психолого-педагогічний супровід виховання статевої культури старшокласників : [наук.-метод. посіб.] / Леся Романівна Карпушевська. – Харків : Основа, 2014. – 96 с.
12. Ковалев С. В. Психология современной семьи : информ.-метод. материалы к курсу «Этика и психология семейной жизни» : кн. для учителя / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
13. Кокун О. М. Психофизиология : навч. посібник. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 184 с.
14. Кремень В. Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму : монографія / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К. : Пед. думка, 2012. – 367 с.
15. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага : Авиценум, 1984. – 334 с.
16. Лузан П. Г. Теоретичні і методичні основи формування навчально-пізнавальної активності студентів у вищих аграрних закладах освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Лузан Петро Григорович. – К., 2004. – 505 с.
17. Мешко Г. М. Вступ до педагогічної професії : навч. посіб. / Г. М. Мешко. – К. : Академвидав, 2010. – 200 с.
18. Мясищев В. Н. Психология отношений : избр. психол. труды / В. Н. Мясищев ; [под ред. А. А. Бодалева]. – М. : Институт практической психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1995. – 356 с. – (Серия “Психологи Отечества”).
19. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Пед. думка, 2001. – 515 с.
20. Підготовка учнів інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві : [монографія] / Ін-т проблем виховання НАПН України ; [кер. авт. кол. Канішевська Любов Вікторівна]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 235 с.
21. Поляков С. Д. Технологии воспитания : учеб.-метод. пособие / Сергей Данилович Поляков. – М. : ВАДОС, 2003. – 144 с.
22. Проскурняк О. П. Психологічна структура та особливості прояву феномену готовності до материнства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. П. Проскурняк. – К., 2010. – 20 с.

23. Рамих В. А. Материнство как социокультурный феномен : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филос. наук : спец. 24.00.01 / В. А. Рамих. — Ростов н/Д., 1997. — 32 с.
24. Ремшмидт Х. Подростковый возраст: проблемы становления личности : [пер. с нем.] / Х. Ремшмидт. — М. : Мир, 1994. — 320 с.
25. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. — СПб. : Питер, 2004. — 713 с.
26. Рудестам К. Групповая психотерапия / К. Рудестам. — СПб. : Питер, 2000. — 384 с.
27. Станкин М. И. Психология общения : курс лекций / Станкин М. И. — М. : МОДЕК, 2000. — 304 с.
28. Сухомлинська О. В. Рефлексії до генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм / О. В. Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах : наук. вид. — 2005. — Вип. 1 — С. 5 — 29.
29. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. шк., 1966. — 231 с.
30. Филиппова Г. Г. Психология материнства : учеб. пособие. — М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. — 240 с.
31. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту / под ред. И. В. Дубровиной. — М. : Педагогика, 1987. — 184 с.
32. Эриксон Е. Идентичность: юность и кризис / Е. Эриксон ; пер. с англ., общ. ред. и предисл. Толстых А. В. — М. : Прогресс, 1996. — 344 с.
33. Юферева Т. И. Особенности формирования психологического пола у подростков, воспитывающихся в семье и интернате // Лишенные родительского попечительства : учеб. пособие для студентов пед. ун-тов и ин-тов / ред.-сост. В. С. Мухина. — М., 1991. — С. 92–94.
34. Rogers C. R. Personal communications with Jerome Freiberg / C. R. Rogers. — New York : State Univesity College, 1966. — 12.

Розділ VI.

Формування у юнаків загальноосвітніх інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї

6.1. Теоретичні засади формування у юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї

Сучасна молодь України має орієнтири, які все більше відходять від орієнтирів на створення сім'ї; особливо це характерно для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що вже мають негативний досвід сімейного виховання.

Акселерація, автономність дозвілля підлітків та юнацтва, інтенсивність їхніх міжособистісних контактів зумовили актуалізацію багатьох соціально-педагогічних проблем, зокрема: ранні статеві відносини, недотримання

здорового способу життя, знецінення моральних якостей в учнівському середовищі, поширення венеричних захворювань, недостатня поінформованість молоді з питань статевих відносин, шлюбу і сім'ї, спотворені знання про шлюбно-сімейні стосунки, загальна моральна дезорієнтація суспільства. Всі ці негативні явища в нашому суспільстві спричинені, очевидно, відсутністю системи підготовки сирітської молоді до створення сім'ї.

Науковці намагаються дослідити цей процес у теоретичній площині, виявити чинники і розкрити соціально-педагогічні та психолого-педагогічні умови, що впливають на процес свідомого ставлення до створення сім'ї.

Дослідження готовності молодого покоління до створення сім'ї представлені в різних галузях знань, які висвітлюють соціологічні, педагогічні, медичні, етико-психологічні аспекти формування та розвитку якостей майбутнього сім'янина. Достатньо широко вивчаються проблеми морально-педагогічної підготовки школярів до сімейного життя (В. Барський, В. Бойко, Л. Верб, М. Вовчик-Блакитна, З. Зайцева, Р. Лемехова, В. Сухомлинський, І. Трухін та інші); особливості статевого виховання й статеворольового самовизначення (М. Боришевський, О. Васютинський, Т. Говорун, О. Кікінежді, Д. Колесов, І. Кон, В. Кравець, Л. Мороз, Т. Титаренко, Т. Юферєва та інші); на індивідуальний та диференційований підхід у підготовці молоді до сімейного життя звертали увагу Т. Абаєва, В. Бизова, В. Вечер, І. Овчиннікова, Н. Пономаренко, М. Феоктистова, І. Шалімова; досліджувалася взаємодія школи та сім'ї у підготовці до шлюбу (В. Постовий, Д. Перфильєвська, Є. Сичова); формуванню усвідомленого батьківства присвячені роботи О. Безпалько, І. Братусь, Т. Веретенко, В. Гурова, І. Зверєвої, Г. Лактіонової, Р. Овчарової.

Проблема підготовки молодого покоління висвітлюється у сучасних дисертаційних дослідженнях: формування основ культури родинних взаємин (І. Кулик); підготовка учнів до сімейного життя в умовах інтернатного закладу (О. Кізь, Г. Хархан). Велику увагу підготовці вихованців інтернатних закладів

до сімейного життя приділили російські дослідники О. Зрітнева, Г. Сатаєва, Г. Плясова та інші.

Різні аспекти виховної і соціально-педагогічної роботи з учнями інтернатних закладів розглянуто в дисертаційних дослідженнях Л. Бернадської, О. Голуб, Я. Гошовського, Л. Канішевської, С. Свириденко, Н. Огренич, О. Холоденко, Ю. Чернецької, В. Шкуркіної та інших, але формування свідомого ставлення у юнаків до створення сім'ї як соціально-педагогічна проблема залишається не повністю розкритим.

Слід зазначити, що змістовний аналіз законодавчих та нормативних актів показав, що гостро постає питання формування у молоді свідомого ставлення до шлюбу з метою створення міцної, самостійної сім'ї, народження бажаних дітей; акцентовано також на потребі підвищення рівня готовності до виконання соціальних ролей чоловіка та батька.

Для розкриття сутності поняття «свідоме ставлення», визначення його структурних компонентів проведено аналіз дефініцій: «свідомість» і «ставлення».

Свідомість розглядається вченими і як внутрішній світ, і як світ суб'єктивної реальності. Свідомість у психологічному трактуванні – це вища форма відображення дійсності, котра властива лише людям і пов'язана з їхньою психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбаченням результатів останньої. І. Бех зауважує, що психологічну структуру людського ставлення становлять пізнавально-емоційні утворення [2]. Отже, будь-яке за змістом ставлення завжди має емоційно переживатися людиною.

Ставлення у психології особистості — це система зв'язків людини зі світом та іншими людьми, яка виступає частиною її свідомості і самосвідомості.

Особливим видом ціннісних ставлень є моральні ставлення. Найстійкіші ціннісні ставлення складаються у ціннісні орієнтації особистості. Ставлення до людей виступають регулятором соціальної взаємодії (міжособистісні

взаємини). Б. Ананьєв у своїх працях акцентував увагу на тому, що «ставлення людини стає рисою її характеру, коли воно укорінюється, обживається, проходить червоною ниткою через різні зрізи особистості, стає постійним, стійким та внутрішньо значущим для людини» [1].

У науковій літературі існують різні тлумачення щодо розкриття змісту категорії «готовність до створення сім'ї», але перш ніж їх проаналізувати, вважаємо за доцільне з'ясувати сутність поняття «готовність».

Великий словник української мови подає таке визначення: «готовий, той, хто зробив необхідні приготування, підготувався до чого-небудь... заздалегідь продуманий, підготовлений» [4, с. 194].

Психологічна енциклопедія визначає поняття «готовність до дії» як приведення в активний стан усіх психофізіологічних систем людського організму, необхідних для ефективного виконання певних дій [10, с. 89].

Загальновідомо, що сім'я має велике значення на всіх етапах формування особистості дитини, спрямовуючи її розвиток загалом. Роль сім'ї неможливо замінити ніякими іншими інститутами соціалізації, оскільки вона є провідною у розумовому, фізичному, емоційному розвитку дитини, у формуванні її очікувань та домагань, а також успішної самореалізації особистості дитини.

Як зазначає українська дослідниця А. Карасевич, процес формування готовності молоді до створення сім'ї відображає об'єктивний і суб'єктивний стани розвитку особистості в підготовці до шлюбу, усвідомлене народження й виховання дітей. Процес, коли особа набуває певних знань, умінь, навичок, здібностей встановлювати міжособистісні відносини, має відповідати змісту й характеру цієї діяльності [5, с. 11].

Зокрема, В. Кравець вважає, що готовність людини до шлюбу й сім'ї є розуміння нею суспільного значення своїх дій, певних обов'язків між подружжям, відповідальності за сім'ю й дітей, добровільне прийняття непередбачених у сімейному житті турбот і обмежень в особистій свободі [6, с. 43]. Для нас важливою є думка вченого про відповідальність особи за створення та функціонування сім'ї перед суспільством та державою, на якій

треба наголошувати в процесі підготовки юнаків до майбутнього сімейного життя.

Зміст виховання моральної готовності юнаків до створення сім'ї, з наукового погляду Е. Черепової, розкривається через основні завдання, а саме: формування моральних уявлень і понять, що належать до сфери сім'ї і шлюбу (товаришування, дружба, любов, вірність, честь, жіноча та чоловіча гідність, відповідальність подружжя перед суспільством за міцність сім'ї і виховання дітей), морального ідеалу сімейного життя; розвиток моральних почуттів, що визначають, поряд зі свідомістю, поведінку в сімейному житті (особиста симпатія, повага, прихильність, вірність і постійність у дружбі, коханні); виховання моральних переконань про любов, шлюб і сім'ю, досягнення єдності свідомості й поведінки в цих питаннях [13, с. 2-3].

Актуальними для нашого дослідження є погляди А. Прихожан, Н. Толстих, Г. Філіпової, які стверджують, що для успішного виконання ролі сім'янина слід навчитися любити, піклуватися, опікуватись іншим. До цього здатні лише ті діти, які в дитинстві відчули таке ставлення до себе з боку батьків. Діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування, зазвичай, відчувають значні труднощі в оволодіння роллю сім'янина, оскільки зростали поза межами сімейного середовища або мали негативний досвід сімейних стосунків.

Саме у батьківській сім'ї діти набувають першого досвіду колективного життя, засвоюють життєві орієнтації і ціннісні уявлення про шлюб та сім'ю, уміння та навички спілкування, культури поведінки. У процесі внутрішньосімейної діяльності у юнаків формуються потреби в праці на благо близьких, необхідність виконувати доручення, сімейні обов'язки.

Щодо вихованців інтернатних закладів, то більшість із них, зазвичай, не мають знань і досвіду виконання сімейних обов'язків у батьківській сім'ї. Вони позбавлені сім'ї, батьківської підтримки, що так важливо у самотійному житті.

Цінним є дослідження російських учених Г. Плясової та Г. Стаєвої. На думку Г. Плясової, виховання сім'янина в умовах дитячого будинку буде ефективним, якщо: життєдіяльність дітей організована з позицій родинного виховання і максимально наближена до домашнього середовища, виконання батьківських ролей; вихователі дитячого будинку опановуватимуть і реалізовуватимуть нові соціально-професійні ролі – «батько», «мати» [8].

Щодо наслідків виховання в середовищі інтернатного закладу, які здебільшого закритого типу, І. Дубровіна відзначає також, що «...підвищена цінність сім'ї та відсутність досвіду життя у ній призводять, з одного боку, до ідеалізації сім'ї, образу сім'янина, а з іншого – до гіпертрофії негативної моделі сім'ї. При цьому позитивний ідеальний образ сім'ї розмитий, не наповнений конкретними побутовими деталями, а негативний, навпаки, гранично конкретизований та емоційно насичений» [11]. Це може негативно впливати на формування готовності юнаків інтернатних закладів до створення сім'ї.

Загальновідомо, що саме юнацький вік є періодом пошуку свого місця в житті, здійснення професійного вибору; статевого дозрівання й пошуку партнера в інтимній сфері; визначається активним привласненням суспільних норм і функцій, можливістю їх якісного усвідомлення, оволодінням соціальними ролями, тобто юнак формується як суспільний суб'єкт. У цей період йде активний пошук шляхів самоствердження, способів самореалізації. Головні новоутворення юнацького віку – відкриття особистісного «Я», розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності та її властивостей, поява життєвого плану, установки на свідому побудову власного життя. На цьому наголошує Г. Крайг: «Одним з головних завдань юнацького віку є становлення ідентичності, формування цілісного «Я» [7].

Аналіз філософської, психологічної, педагогічної та соціальної літератури дає підставу вважати, що свідоме ставлення юнаків інтернатних закладів до створення сім'ї обумовлюється їхніми потребами, цінностями, досягненням

ними соціальних стандартів поведінки, які регламентують і забезпечують успішне створення та функціонування повноцінної сім'ї.

6.2. Стан сформованості у юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї

Виховання в закладах інтернатного типу, в умовах відмежованості від життєвих проблем, строгої регламентації ритму життя створює великі перепони на шляху формування повноцінної особистості вихованця інтернатного закладу.

Під час констатувального етапу експерименту були опитані юнаки із Шепетівської загальноосвітньої школи-інтернату з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів, Яблунівської школи-інтернату I–III ст. Чернігівської області. До дослідження було залучено педагогічний колектив (директор, заступники директора з навчально-виховної роботи, класні керівники, вчителі, вихователі, практичні психологи, соціальні педагоги, обслуговуючий персонал інтернатних закладів).

Доведено, що основними компонентами в структурі готовності до створення сім'ї є когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Когнітивний компонент охоплює сформованість свідомого ставлення до створення сім'ї і набуває відображення у певних судженнях, уявленнях, розумінні соціальної значущості сім'ї та потребі засвоєння юнаками якостей, необхідних для успішного виконання ролі чоловіка і батька.

Емоційно-ціннісний компонент визначається емоціями, потребами, розвитком соціально цінних та особистісно значущих мотивів, що опосередковують орієнтацію соціальної поведінки; позитивним ставленням до сім'ї, ціннісними орієнтаціями.

Поведінково-діяльнісний компонент становлять уміння застосовувати на практиці здобуті знання та навички, взаємодія з іншими.

Відповідно, основними критеріями сформованості готовності у юнаків інтернатних закладів до створення сім'ї є знання про соціальну значущість сім'ї, ціннісні орієнтації, реальна соціальна поведінка.

Для виявлення рівня сформованості юнаків інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї було проведено ряд діагностичних процедур, а саме: анкетування, опитування, бесіди, рольові ігри тощо.

Цікаво, що отримані результати із запитання «Я хотів би, щоб у школі проводились заняття з таких питань» збігаються з побажаннями педагогів: збереження репродуктивного здоров'я (38 %); підготовка до сімейного життя (23 %); роль жінки і чоловіка в житті (17 %). Не дивно, що думки юнаків стосувались переважно матеріальної сторони життя «як пошвидше заробити грошей» (8 %), «яку професію обрати» (7 %), решта – 7 %.

За даними дослідження, на потребу вдосконалення своїх знань з питань створення сім'ї, збереження репродуктивного здоров'я звертають увагу 62,5 % юнаків. Це свідчить про те, що значна кількість випускників інтернатних закладів недостатньо уявляють свою роль у сімейному житті.

Наступним напрямом нашого дослідження стало виявлення провідних мотивів одруження, які ми одержали, розглядаючи відповіді на анкету «Які мотиви, на Вашу думку, спонукають до вступу у шлюб?» З'ясовано, що такий мотив, як «можливість бути разом із коханою людиною» посідає перше місце – 68,2 %; на другому стоїть «спільність поглядів та інтересів» – 54 %; на третьому «важкі стосунки з родиною» – 46,4 %, мотив «рання вагітність» спостерігається у 31,3 % юнаків, далі йде мотив «отримання соціального статусу одруженої особи» – 29,3 %; трохи менше відсотків має мотив «бажання мати дітей» – 28,5 % і «поліпшення житлових умов» – 16,1 % й лише 9,5 % мають «страх залишитися одному».

Результати проведеного нами опитування показали, що орієнтованими на створення сім'ї виявились 56,4 % усіх опитаних юнаків. Природно й те, що 39,2 % юнаків ще не задумувались над цією проблемою. В результаті бесід було встановлено, що у цієї категорії юнаків на цьому етапі домінували інші

пріоритети: навчання, майбутня професія, бажання «пожити для себе» тощо. Орієнтація на створення сім'ї свідчить про ціннісне ставлення до майбутніх сімейних стосунків.

Сорок три відсотки юнаків віковий період 21–23 років визначили оптимальним для одруження. Після 25-річчя мають намір вступити у шлюбно-сімейні відносини 12,5 % юнаків. Ранні шлюби (у 18 років) мають на меті 9,5 % опитаних юнаків. Вік 26–30 років обрали 14,9 % юнаків. Наявний взаємозв'язок між освіченістю й пізнішим вибором вступу до шлюбу – 20,1 %.

Турбує той факт, що на запитання «Чи потрібно мати дошлюбні сексуальні зв'язки?» 79 % відповіли «так, потрібно, особливо хлопцям», 14 % – «вони можливі, якщо в їхній основі – кохання», й лише 7 % «ні, не потрібно, це засуджується мораллю». Це свідчить про те, що юнаки надають перевагу раннім статевим відносинам.

З попереднім запитанням нерозривно пов'язані відповіді щодо ставлення до вступу у цивільний шлюб: позитивне ставлення – 47,4 %; негативне ставлення – 15,9 %; байдуже – решта.

Лише 7,8 % з опитаних юнаків відомі основні принципи сімейного права, 26, % розуміє правові наслідки недійсних та незареєстрованих шлюбів; 31,7 % допускають цивільний шлюб без його державної реєстрації. 49,8 % старшокласників не мають уявлення про особисті правостосунки подружніх партнерів та стосунки майнового характеру; 72,4 % опитаних школярів не ознайомлені з кримінальною відповідальністю за незаконне проведення абортів, ухилення від лікування венеричних захворювань тощо.

Ще однією методикою, що використовувалася нами на констатувальному етапі експерименту і спрямовувалася на вивчення ціннісної сфери юнаків як складника формування свідомого ставлення до створення сім'ї, була методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича. Означена методика ґрунтована на положенні про те, що система ціннісних орієнтацій визначає змістовий бік спрямованості особистості і становить основу мотивації

життєвої активності та життєвої концепції. Методика побудована на прямому ранжуванні списку цінностей, які поділяються на два класи:

термінальні – переконання в тому, що конкретна кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;

інструментальні – переконання в тому, що конкретний спосіб дій чи властивість особи є переважними у будь-якій ситуації.

Юнакам пропонувалося два списки цінностей (по 18 у кожному) на картках, які слід було розкласти в порядку значущості. Під час роботи спочатку подавали набір термінальних, потім – набір інструментальних цінностей. Одержані результати мали такий вигляд:

Термінальні цінності: активне дієве життя (повнота та емоційна насиченість життя) – 0,3 %; життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом) – 0,9 %; здоров'я (фізичне і психічне) – 9,4 %; цікаве дозвілля – 11,8 %; кохання (духовна і фізична близькість із коханою людиною) – 12,3 %; матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів) – 19,4 %; наявність добрих і вірних друзів – 10,5 %; продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей) – 6,6 %; розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне самовдосконалення) – 1,7 %; розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків) – 10,1 %; свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках) – 5,4 %; щасливе сімейне життя – 8,2 %; щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства загалом) – 0,1 %; творчість (можливість творчої діяльності) – 0,2 %; упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів) – 2,4 %.

Інструментальні цінності: акуратність (цнотливість), уміння утримувати в порядку речі, порядок у справах – 0,4 %; вихованість (гарні манери) – 2,7 %; високі запити (високі вимоги до життя і високий рівень домагань) – 31,2 %; доброзичливість – 5,2 %; добросовісність – 2,1 %; незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче) – 5,5 %; непримиренність до недоліків своїх та

інших – 0,3 %; справедливість – 10,1 %; відповідальність (почуття обов'язку, уміння дотримувати слова) – 2,1 %; раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обдумані раціональні рішення) – 9,3 %; самоконтроль (стриманість, самодисципліна) – 3,2 %; сміливість у захисті своєї думки, своїх поглядів – 5,3 %; тверда воля (вміння наполягати на своєму, не відступати перед труднощами) – 10,8 %; великодушність – 1,2 %; широта поглядів (уміння зрозуміти чужу думку, поважати смаки, звичаї, звички інших) – 4,7 %; чесність (правдивість, щирість) – 2,2 %; ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі) – 3,1 %; чуйність (турботливість) – 0,6 %.

Серед термінальних цінностей найвищі оцінки одержали такі, як: матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів) – 13,4 %, кохання – 12,3 %, наявність добрих і вірних друзів – 10,5 %, розваги – 10,1 % .

Найвищі показники за інструментальними цінностями отримали такі позиції: високі запити – 31,2%, тверда воля (вміння наполягати на своєму, не відступати перед труднощами) – 10,8 %, справедливість – 10,1 %, раціоналізм – 9,3 % .

Як свідчать наведені дані, ціннісна сфера юнаків визначається нестійкістю і суперечливістю. Свідченням цього є розбіжності, виявлені між вибраними юнаками термінальними та інструментальними цінностями.

Результати ранжування цінностей дають змогу стверджувати, що за ступенем сформованості механізму диференціації цінностей юнаків інтернатних закладів було розподілено на три групи:

I група – 22,4 % юнаків, для яких характерною є варіативність оцінок у визначенні цінностей, що свідчить про високий рівень сформованості ціннісних орієнтацій.

II група – 43,5 % юнаків, які ранжували цінності здебільшого з використанням двох оцінок «4», «5», що свідчить про середній рівень сформованості ціннісних орієнтацій.

III група – 34,1 % юнаків, яким притаманне оцінювання цінностей одним й тим же балом, що свідчить про низький рівень сформованості ціннісних орієнтацій.

Важливим показником є вміння застосовувати на практиці отримані знання та вміння. Не маючи власних грошей, юнакам, як і взагалі вихованцям шкіл-інтернатів, важко планувати свій бюджет й свої витрати. Вони також мають хибне уявлення про розподіл побутових обов'язків. Хлопці, здебільшого, вважають, що ведення господарства – обов'язок жінки, чоловік має бути звільненим від господарських справ, крім найважчої фізичної праці (48 %). Тридцять сім відсотків юнаків говорять, що повинен бути гнучкий розподіл обов'язків між чоловіком і жінкою з урахуванням їхніх умінь, міри зайнятості на роботі, особистих побажань. Дещо ідеалізована відповідь, що чоловік має бути «годувальником», а дружина розпоряджатися тими грошима, що він їй видає (46 %). Адекватна оцінка своїх можливостей у 37 % юнаків, які зазначають, що внесок у матеріальний добробут родини роблять як чоловік, так і жінка, відповідно до професійного статусу і можливостей додаткового заробітку.

Висловлюючи думку про прагнення дружини розважатися і апелювання чоловіка до втоми через роботу, 28,6 % юнаків зазначили, «їй можна лише поспівчувати», 9,7 % обстоюють позицію, згідно з якою «треба сильніше натиснути на чоловіка», «влаштувати йому скандал». Ці респонденти високо поцінують той факт, що чоловік працює, щоб матеріально забезпечити сім'ю, але підкреслюють, «що слід постійно виявляти увагу до дружини», «не сперечатися з нею».

Отже, значна кількість юнаків орієнтується у своїй поведінці на вирішення міжособистісних конфліктів, не володіє вміннями їх запобігання. 38,2 % юнаків зазначили, що під час сварки вони завжди «наполягають на своєму». Перевагу компромісу віддають 19,2 % юнаків. «Намагаюся поступитися» – таку відповідь дало 18,5 % респондентів. 15,1% опитаних

юнаків намагаються уникнути конфліктної ситуації або зайняти «очікувальну позицію».

Аналіз результатів роботи за ранжуванням цінності різних сфер сімейного життя показав, що найбільш поціновуваними серед юнаків, тобто такими, які вони поставили на 1–3 місця, є сфери «емоційні стосунки», «духовне спілкування», «можливості підвищити шляхом створення сім'ї свій матеріальний або соціальний стан». Їхню першість відзначили 43,2 % юнаків. Ці дані засвідчують перевагу середнього рівня сформованості свідомого ставлення до створення сім'ї.

Вищезазначене дало нам змогу схарактеризувати три рівні сформованості свідомого ставлення юнаків шкіл-інтернатів до створення сім'ї, а саме: низький (41,7 %), середній (45,6 %), високий (12,7 %).

Аналіз і узагальнення результатів дослідження засвідчили потребу посилення уваги до експериментальної перевірки педагогічних умов формування у юнаків інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї.

6.3. Педагогічні умови формування у юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї

У педагогічній літературі умови ефективності діяльності визначаються як об'єктивні й суб'єктивні передумови, реалізація яких дає змогу досягти запланованої мети за найраціональнішого застосування сил і засобів. Реалізація умов виявляється в «успішному вирішенні педагогічних завдань, у доцільному використанні засобів і способів для досягнення поставлених цілей».

Під педагогічними умовами розуміємо спеціально створені й запроваджені в педагогічну практику фактори, які сприяють формуванню свідомого ставлення юнаків інтернатних закладів до створення сім'ї.

Формувальний етап експерименту мав на меті створення таких педагогічних умов:

- забезпечення усвідомлення сімейно-ціннісних орієнтацій, соціально-психологічної мотивації юнаків інтернатних закладів щодо свідомого ставлення до створення сім'ї;
- цілеспрямована навчально-виховна робота, врахування індивідуальних особливостей юнаків, психолого-педагогічних факторів в роботі з ними;
- впровадження особистісно орієнтованих технологій виховання.

Формування свідомого ставлення у юнаків інтернатних закладів до створення сім'ї, забезпечення набуття ними певних знань, почуттів і типів поведінки не є простим засвоєнням низки відповідних принципів, норм та ролей. Тому цілеспрямоване керівництво цим процесом має ґрунтуватися на доборі адекватного методичного та змістового забезпечення.

Вибір форм і методів у позаурочній діяльності щодо формування готовності юнаків шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина передбачає врахування їхніх вікових, психологічних та специфічних особливостей. У процесі формування якостей майбутнього сім'янина найчастіше використовувалися такі методи, як міні-лекція, роз'яснення, розповідь, бесіда, диспут, приклад.

Для визначення питань щодо створення сім'ї, з яких юнаки загальноосвітніх інтернатних закладів хотіли б одержати інформацію, їм пропонувалося написання міні-творів на тему «Що важливо знати напередодні створення сім'ї». Юнака в цей період хвилює ряд серйозних питань, наприклад: що означає кохати і бути коханим, чи готовий я до сімейного життя, чи можу відповідати за інших.

Велика кількість юнаків вказувала на потребу знань про взаємовідносини у сім'ї, сімейний обов'язок батька, чоловіка, раціональний спосіб ведення сімейного бюджету, замислилися про наявність у них якостей сім'янина, про важливість особистого прикладу у вихованні майбутніх чоловіків, статевої моралі та її впливу на сексуальну поведінку обох статей. Виконання такого завдання допомагає в оцінюванні знань щодо сімейного

життя. Дає можливість юнакам ніби збоку подивитись на себе та самостійно оцінити наявний рівень своїх знань, а також сформувати внутрішню потребу в самовдосконаленні.

Найпоширенішою формою роз'яснення обов'язків майбутнього сім'янина і морального підґрунтя шлюбу та сімейного життя є бесіда. Основна її мета розкрити сутність таких моральних понять, як шлюб, подружжя, вірність, материнство, батьківство тощо, ознайомити випускників з моральними нормами статевої дошлюбної поведінки, формувати позитивне ставлення до цих норм.

Бесіди проводилися за такою тематикою (у її визначенні враховувався досвід учнів та виявлений рівень знань): «Альтернативні форми сімейних відносин», «Культура інтимних взаємин – основа сім'ї та усвідомленого батьківства», «Поняття мужності й жіночності, їх значення в сучасному суспільстві», «Не зраджуй у дружбі, материнстві, батьківстві», «Гармонійна сім'я» тощо. Під час проведення бесіди використовувалися: уривки з літературних творів, приклади з життя відомих людей, прислів'я та приказки тощо, що робить бесіду інформативною і переконливою.

Під час застосування методики незакінчених речень відбувалося стимулювання особистісної позиції юнака, а також вивчення уявлень юнаків про роль батька у процесі розвитку дитини та його як майбутнього чоловіка.

Методика ранжування якостей чоловіка використовувалася нами для визначення рівня сформованості свідомого ставлення у юнаків до створення сім'ї. Головна мета роботи полягала в тому, щоб виявити “соціальність” певної поведінкової ролі, тобто тієї, у якій найбільш повно відображені найважливіші функції майбутнього чоловіка та батька. Увага приділялася також порядку обраних ролей.

Метод пояснення застосовувався для формування окремих понять щодо сутності створення сім'ї. Завдяки йому юнаки отримували зрозуміліші для свого віку та рівня розвитку уявлення відносно майбутнього статевого та сімейного життя.

Метод роз'яснення використовували тоді, коли вихованці демонстрували низький рівень розуміння норм сімейного життя.

Особливе місце серед зазначеного переліку методів і форм посідали соціально-рольові, імітаційні та ігри-дискусії, оскільки саме за допомогою практичних вправ і тренувань можливо дотримуватись певних норм та правил. Залучаючись до програвання тих чи інших ролей, переймаючи один від одного знання, досвід, юнаки загальноосвітніх інтернатних закладів навчалися жити і взаємодіяти з іншими людьми, у них вироблялися корисні соціальні вміння та навички. Перед виконанням завдання юнаки ставили та обговорювали запитання, пов'язані з нормами суспільного життя; вирішували завдання, які моделюють певні життєві ситуації. Незважаючи на деяку умовність, ця робота створює у них уявні моделі бажаної поведінки.

Соціально-рольові ігри забезпечували сприятливі умови для відображення багатоманітних відносин, орієнтували юнаків на репрезентацію соціальних норм і правил, розвивали в них уміння приймати рішення та робити вибір, виявляти готовність брати відповідальність за свій вибір і свої вчинки, приймати критику, переборювати звинувачення; обстоювати власну думку; конструктивно поводитися під час конфлікту; формували навички протистояння груповому тиску; культури відмови, оптимального самоствердження; упевненості в досягненні життєвої мети.

Проведення рольових ігор дає можливість юнаку визначати свою роль і діяти відповідно, наблизити учасників до реальних життєвих ситуацій через моделювання їх під час гри та знаходженні оптимальнішого розв'язку проблеми, закладеної в сюжеті гри. Такі ігри закріплюють набуті знання, самостійність, активність, формують функціональні вміння, вчать міжособистісного спілкування, їх використання значно полегшує перенесення вмінь та навичок, сформованих під час навчання, на конкретні види діяльності. Засвоєння відповідних ролей проходить у рольовій грі, в якій програватися ролі батька, чоловіка, господаря та усвідомлюються їхні моделі поведінки.

Ігри-дискусії передбачають активне спілкування учнів, стимулювання і заохочення будь-яких їхніх творчих проявів, обговорення ситуацій, що спонукає учнів до критичного мислення.

Метою гри-дискусії «Я – сім'янин» є обговорення найважливіших рис характеру (наприклад: мужність, жіночність, вірність, щирість, поступливість, надійність), що потрібні для успішної реалізації особистості випускника інтернатного закладу в майбутньому сімейному житті.

Юнакам було запропоновано назвати риси характеру, які, на їхню думку, приманні справжньому сім'янину. Юнаки по черзі записували їх на дошці й обговорювали кожен якості. У результаті на дошці з'явився список якостей – «Я – сім'янин». Юнаків було поділено на дві групи, кожна з яких проводила порівняльну оцінку кожної з якостей й визначала її рангове місце. Потім порівнювалися результати всіх груп та обчислювалося середнє арифметичне кожної якості та її загальне рангове місце. Після цього юнакам надали можливість ще раз обговорити, чому та чи інша якість посіла те чи інше місце. У результаті проведеної гри юнаки одержали колективно створений портрет ідеального сім'янина.

Дієвим методом, що використовувався нами у процесі констатувального етапу експерименту, був розгляд і вирішення проблемних ситуацій, які давали змогу «перенести» юнаків у певну життєву ситуацію, побачити й оцінити їхню реакцію на запропоновані події, виявити ставлення до них, визначити ціннісну орієнтацію щодо способу подолання конфлікту, суперечностей.

Для формування у юнаків інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї розроблено програму «Моя майбутня сім'я», у якій враховано специфіку перебування вихованців в інтернатному закладі, особливості юнацького віку та відсутність позитивного прикладу батьківської сім'ї. Основними напрямками реалізації програми «Моя майбутня сім'я» є: сприяння усвідомленню юнаками соціальної значущості себе як майбутнього сім'янина; сприяння прагненню набуття моральних якостей, потрібних юнаку у майбутньому сімейному житті; бажання самовдосконалення себе як

майбутнього чоловіка та батька; уявлення про правила взаємодії з представниками протилежної статі; набуття вмінь сімейного господарювання.

Програма «Моя майбутня сім'я» складається із семи занять: Поняття сім'ї і шлюбу. Моя майбутня сім'я; Альтернативні форми сімейних відносин. Правові проблеми; Готовність до шлюбу. Фактори, що її визначають. Соціально-психологічні основи шлюбу; Сімейні функції та підготовка юнаків до їх виконання. Сімейне господарювання та економіка; Поняття мужності й жіночності, їх значення в сучасному суспільстві; Сімейні ролі юнака; Усвідомлене батьківство.

Для з'ясування мотивації вихованців щодо свідомого ставлення до створення сім'ї пропонується адаптована до нашого дослідження методика «Десять тверджень». Замість 20 тверджень ми пропонуємо респондентам дати 12 відповідей на запитання: «Ким я буду в сім'ї?» Відповідаючи, вони можуть використовувати будь-які слова: іменники, прийменники чи дієслова (наприклад: господар, голова, друг тощо). Головна мета роботи полягала в тому, щоб виявити повноту і «соціальність» індивідуальних рольових наборів, тобто того, наскільки повно і відповідально відображені в них найважливіші функції подружжя і батьків. Увага також приділяється порядку обраних ролей.

Висновки

1. Проблема формування у юнаків загальноосвітніх інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї набуває особливої значущості в сучасних соціокультурних умовах. Багатоаспектність цієї проблеми пояснює увагу до неї представників різних наукових галузей – педагогів, психологів, соціологів. Учені, зокрема, звертаються до аналізу чинників формування свідомого ставлення до створення сім'ї, цілеспрямованого керівництва процесом формування означеної якості та дослідження зв'язків і залежностей між станом сформованості та ефективністю діяльності особистості; вивчення соціальної функції сім'ї та її сучасних особливостей.

2. У формуванні свідомого ставлення до створення сім'ї у юнаків інтернатних закладів є ряд суттєвих недоліків: соціальний інфантилізм,

незрілість більшості юнаків; нерозуміння соціальної значущості сім'ї у житті чоловіка; незнання сімейних функцій та невідповідність до їх виконання; неадекватна самооцінка юнаками якостей і рис особистості, потрібних успішному сім'янину; нерозуміння фізіологічних, психологічних, статевих особливостей статей; спотворене уявлення про особливості статевої поведінки; відсутність психологічної підготовки до успішної реалізації себе як майбутнього сім'янина.

3. Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови формування свідомого ставлення юнаків загальноосвітніх інтернатів до створення сім'ї: забезпечення усвідомлення сімейно-ціннісних орієнтацій, соціально-психологічної мотивації юнаків інтернатних закладів щодо свідомого ставлення до створення сім'ї; цілеспрямована навчально-виховна робота, врахування індивідуальних особливостей юнаків, психолого-педагогічних факторів в роботі з ними; впровадження особистісно орієнтованих технологій виховання.

Література

1. Античные философы: свидетельство, фрагменты и тексты. – К. : Изд-во Киевского Нац. ун-та им. Т. Шевченко, 1995. – 316 с.
2. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук. метод. посіб. / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для пед. виховників, молоді і батьків / Григорій Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 191 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
5. Карасевич А. П. Формування готовності студентської молоді до створення сім'ї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Карасевич Антоніна Павлівна. — К., 2009. – 228 с.
6. Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Кравець В. П. — Тернопіль, 1997. – 386 с.
7. Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Д. Бокун ; [науч. пер. на рус. язык Т. В. Прохоренка]. – СПб. : Питер, 2004. – 939 с. – (Мастера психологии).
8. Плясова Г. И. Воспитание будущего семьянина в условиях детского дома : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Плясова Галина Ивановна. – Барнаул, 2008. – 190 с.
9. Сатаева Г. А. Подготовка детей-сирот к самостоятельной семейной жизни в условиях детского дома : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Сатаева Галина Андреевна. – Казань, 2004. – 226 с.
10. Словник-довідник педагогічних і психологічних термінів / за ред. Кузьмінського А. І. – Черкаси : ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – 112 с.

11. Соціальні та психологічні потреби дітей, які виховуються в інтернатних закладах: знання, ставлення, поведінка, практика діяльності. Результати дослідження серед фахівців соціальної сфери та дітей-вихованців інтернатних закладів. – К. : Компанія Лік, 2006. – 63 с.

12. Сухомлинський В. О. Моральні цінності сім'ї / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори у 5 т. – К., 1997. – Т. 5: Статті. – С. 436–440.

13. Черепова Э. М. Нравственная подготовка учащихся к семейной жизни в теории и практике советской школы (1917–1977) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Э. М. Черепова. – М., 1976. – 22 с.

Розділ VII.

Формування у старшокласників інтернатних закладів злагоди як сімейної цінності

7.1. Формування у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів злагоди як сімейної цінності як педагогічна проблема

Сфера шлюбно-сімейних взаємин посідає вагоме місце у структурі сімейних цінностей індивіда, сім'ї та суспільства загалом. Сімейне виховання в умовах державної установи – одна з найбільш важливих, актуальних і складних проблем виховного процесу.

Проблеми сім'ї і сімейно-шлюбних відносин завжди перебували у сфері інтересів сучасних соціальних та гуманітарних наук, а саме: філософії, соціології, демографії, економіки, психології, педагогіки тощо. У процесі історичного розвитку відносини сім'ї і суспільства, сім'ї й особистості постійно змінювалися під впливом панівного у певному суспільстві способу виробництва, способу життя, устрою, системи цінностей. Сімейні цінності спрямовані на задоволення потреб держави, розвиток і вдосконалення суспільних відносин. Нові покоління за допомогою традицій отримують у спадок сімейні цінності як модель поведінки в сім'ї та суспільстві.

На формування сімейних цінностей у вихованців інтернатних закладів вагомий вплив мають такі негативні фактори, як руйнація моральних уявлень про сім'ю та шлюб; зміщення традиційного розуміння ролі батьківства; різке падіння престижу материнства і батьківства, втрата сімейних традицій тощо.

Особливості функціонування інтернатного закладу, відсутність досвіду проживання в родині або наявність негативного сімейного досвіду, низький виховний потенціал соціокультурного середовища, вплив засобів масової інформації та інтернатної підліткової субкультури значно ускладнюють процес формування сімейних цінностей у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Практично всі вихованці шкіл-інтернатів пережили психічну травму, яка сама по собі може мати тяжкі первинні та вторинні наслідки для розвитку особистості. Зазвичай, ці учні часто перебувають у стані соціальної депривації, глибокої соціально-педагогічної занедбаності, мають комплекс кинutoї, нелюбимої, неповноцінної дитини. Умови суспільного виховання, імітація сімейного життя, відсутність природних взірців статевої поведінки, слабкість емоційно-особистісних зв'язків породжують соціальний інфантилізм, комунікативні проблеми [1, с. 12].

Виховання на основі цінностей – це провідний шлях формування особистості учня, його духовного світу. Цінності стають виховним чинником завдяки тому, що перетворюються на внутрішні спонуки (мотиви) поведінки особистості [3, с. 6].

Цінності, які лежать в основі підготовки молоді до сімейного життя, містять біологічні, психологічні та культурні ціннісні орієнтації, які викликають інтерес у молодій людині протилежної статі та визначають спрямованість у діяльності, що має на меті створення сім'ї [9, с.144].

Як зазначає Р. Уленгова, сімейні цінності можна розподілити на три групи: цінності, пов'язані зі шлюбом (цінність шлюбу, цінність рівноправ'я подружжя, цінність домінування одного з них, цінності різноманітних статевих ролей у сім'ї, цінність міжособистісних комунікацій між подружжям, стосунків взаємопідтримки та взаєморозуміння подружжя; цінності, що стосуються батьківства (цінність дітей, яка містить в собі цінність багатодітності або малодітності, а також цінність виховання та соціалізації

дітей у сім'ї); цінності щодо родинних зв'язків (цінність наявності родичів (наприклад, братів, сестер), цінність взаємодії між родичами [8, с. 11].

На думку дослідниці, сімейні цінності – це позитивні та негативні показники значущості об'єктів, які стосуються заснованої на єдиній спільній діяльності спільності людей, пов'язаних узами шлюбу-батьківства-родинності, у зв'язку із залученістю цих об'єктів у сферу людської життєдіяльності, людськими інтересами, потребами, соціальними взаєминами [8, с. 9].

Однією з сімейних цінностей є злагода. Негативні наслідки дефіциту злагоди у багатьох сферах життя українського суспільства полягають у невирішених конфліктах, що найчастіше є однією з причин розпаду сім'ї. Нині відбувається процес деградації соціального інституту сім'ї, розрив сімейних зв'язків, руйнація сімейних цінностей, розхитування сімейних підвалин та сімейно-моральних традицій.

Однією з найбільш незахищених і недостатньо підготовлених верств юного покоління є категорія дітей-сиріт. Вихованці шкіл-інтернатів часто ніколи не бачили батьків, не мали досвіду проживання в сім'ї або придбали негативний досвід уявлення про сім'ю.

Більшість дітей-сиріт не уявляють, що таке сімейна злагода. Причиною цього є власний негативний досвід перебування у сім'ї, особливо в ранньому дитинстві, коли у дитини загострюється потреба в увазі та доброзичливому ставленні з боку дорослих, в теплих емоційних контактах. Дітям-сиротам дуже важливо навчитися налагоджувати гармонійні стосунки, в основі яких – почуття емпатії. Маючи певні навички гармонійної взаємодії, вихованці шкіл-інтернатів зможуть відтворювати здобуті знання в самостійній життєдіяльності.

Найбільш фундаментально поняття «злагода» досліджено в філософії та соціології, про що свідчать праці (Аристотеля, М. Аргала, М. Акуляча, Р. Бейліса, М. Вебера, С. Ефірова, М. Ковалевського, В. Михайлова, В. Ніколенка, Т. Ньюома, М. Охотнікової, Парсонса, Д. Роулса, П. Сорокіна, Г. Тарда, Д. Штикова, Г. Хоманса, Е. Шрьоднгера та інших).

Злагода аналізується як найважливіший фактор громадянського миру і розглядається здебільшого крізь призму теорій рівності, справедливості, виступає як універсальний феномен, що постійно наявний в життєдіяльності суспільства. Як підкреслює Г. Денисовський: «Проблема соціальної злагоди є, мабуть, однією з найбільш актуальних проблем будь-якого суспільства, оскільки саме соціальна злагода багато в чому визначає динаміку розвитку суспільства, його цілісність і благополуччя» [7, с. 7].

Змістове наповнення поняття «злагода» знаходить своє відображення у філософії, соціології, політології, психології, а також у педагогіці. Необхідність теоретичного дослідження поняття «злагода» визначена проблемою взаємообумовленості цих наук та тотожності суміжних із ним концептів. Категоріальне поле злагоди утворюють такі поняття: консенсус, альянс, єдність, інтеграція, солідарність, згуртованість, стабільність, стійкість, порядок, цілісність [6, с. 44]. Тільки життя у сім'ї, в якій панує злагода, сприяє створенню спільних звичок і традицій, формуванню таких сімейних цінностей, як взаємна любов та вірність, повага, щастя, єдність у стосунках, піклування один про одного, співчуття, відповідальність за свою дитину, вдячність та гідність, на яких ґрунтується міцність сім'ї.

В сім'ї, де панує злагода, існує взаєморозуміння між усіма її членами, спільність життєвої мети, позитивна моральна атмосфера, спостерігається сімейна згуртованість та солідарність, приблизно однакова оцінка різних життєвих ситуацій, спільність інтересів у багатьох сферах духовного життя, врахування взаємних інтересів, розуміння душевних переживань іншого, психологічна підтримка, взаємна довіра, людяність, доброта, чуйність, розуміння завдань сімейного виховання. Усі члени сім'ї усвідомлюють себе частиною єдиного цілого, відчувають нерозривний зв'язок з іншими близькими людьми; у діях та взаємодії зважають на інтереси і цілі іншого. Така сім'я оснований на взаємній приязні, стабільності стосунків, міцних зв'язках між її членами, психологічному комфорті кожного, взаємній поінформованості; створює душевний комфорт, рятує від нервових

перевантажень. Саме такі сім'ї високо оцінюються юним поколінням, незважаючи на матеріальну забезпеченість батьків, їхній освітній рівень та професійну належність.

Сімейна злагода – результат і фактор єдності та цілісності усіх суб'єктів сімейних відносин. Для успішної взаємодії, комунікації людей потрібно визначити спільні цінності. Формування спільних цінностей та ієрархії цінностей людини значною мірою підпорядковані процесам виникнення, функціонування і розвитку сім'ї, школи, професійних інститутів, держави тощо.

Шляхом вивчення психолого-педагогічної літератури з теми дослідження уточнено сутність поняття «формування злагоди як сімейної цінності». Зокрема, це процес, спрямований на свідомість, почуття та волю підлітка, що дає змогу усвідомлювати сенс створення сім'ї, підвищувати культуру взаємостосунків, творити емпатійний комплекс якостей, емоційний світ тощо.

Сучасна молодь, за результатами опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень [2], на перше місце в переліку життєвих цінностей виводить сім'ю і сімейний добробут. Адже саме у сім'ї виникають суперечки між батьками і дітьми стосовно майже всіх проблем: протилежне бачення очевидних фактів, різне тлумачення цінностей.

7.2. Стан сформованості у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів злагоди як сімейної цінності

Тлумачення поняття «злагода як сімейна цінність» старшокласниками загальноосвітніх шкіл-інтернатів свідчить, що лише 4 % відзначили широке розуміння слова «злагода», не зводячи його до тлумачення любові двох людей протилежної статі. 12,8 % респондентів не визначили поняття, хоча всі намагались якось пояснити цю цінність. До графі «не визначено» належать відповіді, в яких відчувались соціальні стереотипи: «важко пояснити», «найнеобхідніше» тощо.

Питання анкети містили багато складників ставлення підлітків до сім'ї: сутність сім'ї, які функції виконує сім'я, в якому віці варто створювати сім'ю і скільки потрібно мати дітей. Були отримані такі результати: визначення поняття «сім'я» і «сімейні цінності» – лише 17 % опитаних змогли повністю розкрити сутність сім'ї та сімейних цінностей; 28 % розкрили частково і 46 % не змогли відповісти на це питання. На запитання «Що, по-твоєму, найголовніше в сім'ї?» більшість опитаних відповіли «Любов, взаєморозуміння, довіра» – 43 %; 27 % вважають, що в сім'ї найголовніше «гармонія» і 18 % – «відповідальність». Проаналізувавши заповнені анкети, було з'ясовано, що поняття про «сім'ю» і «сімейні цінності» у підлітків вже сформувалися, хоча дещо розмите. Це можна пояснити тим, що на цьому віковому етапі у старшокласників з'являється новий рівень усвідомлення того, що їх оточує. Підліток починає розуміти своє призначення не тільки в родині, а й у соціумі. Узагальнивши відповіді опитаних, що стосуються їхнього майбутнього, можна сказати, що ставлення до майбутньої сім'ї підлітка переважно позитивне. Більшість підлітків планують мати дружну, люблячу сім'ю.

За методом незакінчених речень виявлено, що: під поняттям «цінності» опитані розуміють переважно любов, гармонію і взаєморозуміння. 12 % респондентів не змогли визначити сімейні цінності; 34 % вважають цінностями – сім'ю як таку.

Аналіз сучасної ситуації вказує на те, що старшокласники загальноосвітніх шкіл-інтернатів відчують певні труднощі у створенні власної, психологічно здорової сім'ї. Порівняно зі своїми однолітками, які виховуються в повних, щасливих, здорових, із психологічного погляду, сім'ях, вихованці шкіл-інтернатів найчастіше виявляються нездатними не лише створити благополучну сім'ю, а й зберегти її.

Дослідження стану сформованості у старшокласників інтернатних закладів злагоди як сімейної цінності згідно з компонентами (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий) та їхніх показників дало змогу

розподілити старшокласників шкіл-інтернатів на три групи та відповідно виокремити три рівні сформованості у них злагоди як сімейної цінності (високий, середній, низький).

Високий. Учні цього рівня мають глибокі знання про сутність сімейних цінностей та функціонування сім'ї, високий рівень поінформованості щодо статевого здоров'я, наявність інтересу до нових знань з проблеми шлюбно-сімейних взаємин; злагода визнається важливою сімейною цінністю; сформована система знань щодо шляхів побудови шлюбно-сімейних взаємин; високий рівень освітніх та професійних спрямувань, орієнтація на партнерські взаємини; високий рівень сформованості соціально-психологічних вмінь.

Як засвідчують результати констатувального етапу експерименту, до зазначеної групи увійшло 11,2 % хлопців та 15,7 % дівчат.

Середній рівень. Для цієї групи вихованців характерний середній рівень знань щодо функціонування сім'ї, середній рівень поінформованості щодо статевого здоров'я, помірний інтерес до нових знань з проблеми шлюбно-сімейних взаємин; злагода поступається за значущістю іншим сімейним цінностям, недостатньо сформована система настановлень щодо шляхів побудови шлюбно-сімейних взаємин; середній рівень сформованості соціально-психологічних вмінь.

За результатами констатувального етапу дослідження, до середнього рівня віднесено 43,8 % хлопців і 39,2 % дівчат.

Низький рівень. Цій групі учнів притаманний низький рівень знань щодо функціонування сім'ї, низький рівень поінформованості щодо статевого здоров'я, відсутній інтерес до оволодіння знань; злагода не визнається важливою життєвою цінністю, несформована система настановлень щодо шляхів побудови шлюбно-сімейних взаємин, неготовність до постановки реальних життєвих цілей, низький рівень сформованості соціально-психологічних вмінь.

За результатами констатувального етапу експерименту, ця група охопила 38,5 % хлопців та 36,7 % дівчат.

Загалом результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що увага до проблеми формування у старшокласників інтернатних закладів злагоди як сімейної цінності недостатня, а точніше – незадовільна. Більшість старшокласників шкіл-інтернатів мають середній та низький рівні сформованості злагоди як сімейної цінності.

7.3. Педагогічні умови формування у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів злагоди як сімейної цінності.

У словнику з освіти та педагогіки «умову» визначено як сукупність перемінних природних, соціальних, зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливають на фізичний, психічний, моральний розвиток людини, її поведінку; виховання і навчання, формування особистості [5, с. 36].

Під педагогічними умовами О. Федорова розуміє сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, організаційних форм та матеріальних можливостей його здійснення, що забезпечують успішне вирішення поставленого завдання [9].

Кожна умова готує підґрунтя для наступної, що й характеризує їхній тісний зв'язок:

- організаційно-методична підготовка педагогів з питань формування у старшокласників інтернатних закладів злагоди як сімейної цінності;
- змістове і методичне забезпечення формування у старшокласників злагоди в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів;
- залучення старшокласників до різних видів позаурочної діяльності, спрямованої на формування злагоди як сімейної цінності.

Для вивчення готовності педагогів шкіл-інтернатів до роботи з формування у старшокласників злагоди як сімейної цінності були запропоновані запитання: «Чи вважаєте ви актуальною проблему формування злагоди у старшокласників?», «Як ви оцінюєте свою готовність до формування

злагоди як сімейної цінності у старшокласників?»), «Що ви розумієте під поняттями «злагода», «сімейні цінності?»»

Аналіз відповідей на запитання свідчить, що 73,4 % педагогів шкіл-інтернатів вважають досліджувану проблему актуальною; усвідомлюють важливість сприяння розвитку уявлень старшокласників про сімейне життя, сімейні ролі та функції; сприяння всебічному уявленню про особистісні якості, потрібні для забезпечення сімейної злагоди; уявленню про злагоду як стійку і значущу одиницю в системі сімейних цінностей; сприяння розвитку емпатійних здібностей в контексті неформального спілкування; знання про правила поведінки в конфліктних ситуаціях.

Однак більшість педагогів не має чіткого уявлення про зміст і методику формування злагоди як сімейної цінності; відчуває труднощі у визначенні напрямів формування сімейних цінностей. За результатами опитування, тільки 21 % педагогів вважають свою готовність до формування сімейних цінностей високою; 53 % – задовільною і, відповідно, 39 % – недостатньою.

Підготовка педагогів до формування у старшокласників шкіл-інтернатів злагоди як сімейної цінності здійснювалася через такі форми: педагогічні наради, круглі столи, семінари-практикуми. Головним було навчити педагогів основ формування сімейних цінностей, отримання ними знань і умінь, потрібних для формування злагоди як сімейної цінності серед вихованців шкіл-інтернатів. Зважаючи на психологічні особливості старшокласників, педагоги повинні мати важливі здібності: почуття такту, делікатність, культуру; емоційну стриманість; гнучкість поведінки; товарицькість; уміння створити психологічний комфорт, застосовувати психотерапевтичні техніки і прийоми; однаково професійно правильно користуватися як вербальними, так і невербальними формами спілкування; поважати і рахуватися з думкою підлітків; любити і шанувати людей, розуміти і приймати їх такими, які вони є.

Для підвищення поінформованості педагогів з питань формування у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів злагоди як сімейної цінності ми провели для них лекції на такі теми: «Проблема формування у

підлітків злагоди як сімейної цінності», «Теоретичні аспекти сімейних взаємин», «Сімейні цінності».

На цьому етапі в експериментальних школах-інтернатах використано такі методи і прийоми формування злагоди як сімейної цінності: бесіди, дискусії, індивідуальне консультування педагогів.

Наведемо приклади вправ. Метою вправи «Пошук спільного» було показати значущість індивідуальності в міжособистісному спілкуванні; створити атмосферу доброзичливості і концентрації уваги на учасниках, допомогти учасникам групи краще пізнати один одного, скоротивши дистанцію у спілкуванні.

Учасникам пропонувалося обговорити, як за індивідуального сприйняття людям вдається вирішувати проблеми комунікації. Далі ми підводили їх до принципів спілкування: «Кожен має право відчувати, бачити, чути, думати індивідуально; кожен зобов'язаний визнавати це право за оточуючими».

Мета вправи «Малюнок сімейної злагоди»: закріпити розуміння сімейної злагоди у старшокласників, сформувати сприятливу, довірчу атмосферу в групі. В обговоренні ведучий пропонував кожному відповісти на запитання: «Чому був використаний саме цей символ для позначення злагоди?», «Чи всі аспекти сімейної злагоди виявилися відображеними на малюнку?» У процесі обговорення кожен учасник висловлював свої пояснення до малюнка. Результатом вбачалося формування в учасників яскравого уявлення про злагоду як сімейну цінність, як багатогранне і складне поняття, вміння оперувати різними аспектами злагоди.

Поширеними формами інформування щодо злагоди як сімейної цінності стали бесіди та дискусії, які містили такі питання, наприклад: «Чи можуть сімейні цінності вплинути на успішність чи неуспішність життєвого шляху людини?», «Від чого залежить психологічний клімат у сім'ї?», «Роль любові, прийняття, гнучкості як складників сімейної злагоди».

На завершення роботи учасникам пропонувалося висловити свої почуття з приводу заняття.

Для складання старшокласниками уявлення про свою майбутню сім'ю застосовувався метод створення колажів, наприклад колаж «Портрет моєї майбутньої сім'ї».

Висновки

1. Уточнено сутність поняття «формування злагоди як сімейної цінності» як процес, спрямований на свідомість, почуття і волю підлітка, що дає змогу усвідомити сенс створення сім'ї, підвищити культуру взаємостосунків, творити емпатійний комплекс якостей, емоційний світ тощо.

2. Форми та методи, які використовувалися під час позаурочної діяльності, пробуджували зацікавленість старшокласників і стимулювали їхню активність, уможливили представлення і вираження учнями власних поглядів, почуттів, пошуків розв'язання проблем, які виникали під час занять; сприяли груповій співпраці. Зокрема, проведені заняття сприяли формуванню вміння спілкуватися, мотивували учнів до спільної діяльності, полегшали засвоєння знань про сімейні цінності.

Література

1. Аблятипов А. С. Об основах организации и содержания распорядка дня в школах-интернатах и детских домах : метод. реком. / Айдер Серверович Аблятипов. – К. : РУНЦ «ДИНИТ», 1999. – 21 с.
2. Батькам – про валеологію : посіб. для батьків старшокласників / Бойченко Т., Колотій Н., Царенко А. [та ін.]. – К. : 2000. – 152 с.
3. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
4. Манько В. М. Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін / В. М. Манько // Соціалізація особистості : зб. наук. пр. Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. – К. : Логос, 2000. – Вип. 2. – С. 153–161.
5. Полонский В. М. Словарь по образованию и педагогике / В. М. Полонский. – М. : Высш. шк., 2004. – 512 с.
6. Охотникова М. М. Согласие как социальный процесс в трансформирующемся обществе : дисс. ... д-ра социол. наук : 22.00.04 / Охотникова Мария Михайловна. – Тюмень. – 2000. – 377 с.

7. Социальное согласие в современном мире / [отв. ред. Г. М. Денисовский]. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 2000/ – 144 с
8. Уленгова Р. Б. Формирование семейных ценностей у детей-сирот средствами АРТ-педагогике в условиях детского дома : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : 13.00.01 / Уленгова Регина Борисовна. – Казань, 2008. – 21 с.
9. Федорова О. Ф. Некоторые вопросы активизации учащихся в процессе теоретического и производственного обучения / О. Ф. Федорова. – М. : Высшая школа, 1970. – 301 с.
10. Федулова А. Б. Семья и семейные ценности: философско-аксиологический анализ : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Федулова Анна Борисовна. – Архангельск, 2003. – 252 с.

Наукове видання

Канішевська Любов Вікторівна
Свириденко Світлана Олександрівна
Кузьменко Людмила Василівна та ін.

ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ У ВИХОВАНЦІВ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

Монографія

Літературний редактор Білоцерківець І. П.

Підписано до друку 28.05.2015 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 12,9.
Наклад 300 прим. Зам. № 26849

Видавець і виготовлювач:
ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД»
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 11
Тел.: (057) 756-53-25
www.madrid.in.ua info@madrid.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №4399 від 27.08.2012 року